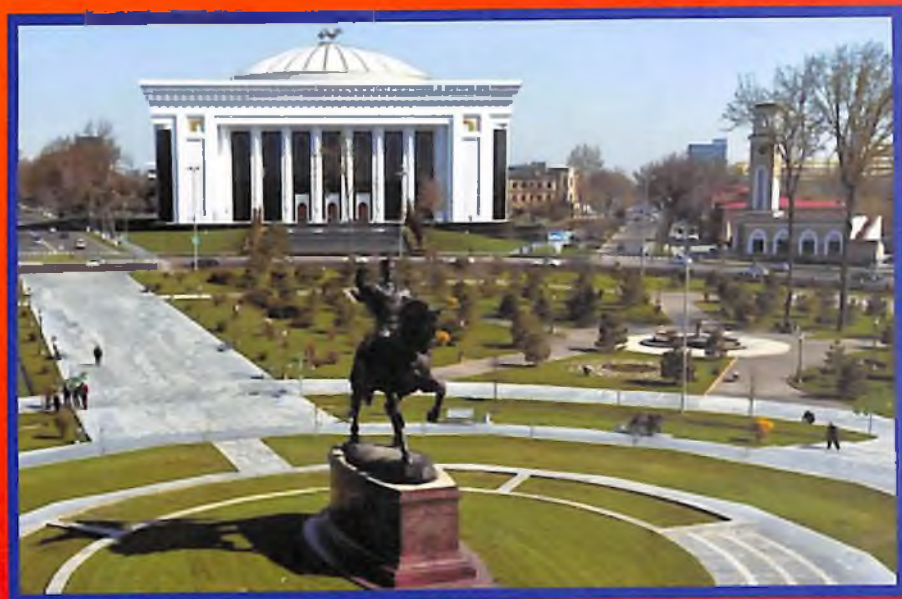

94
G '95

G'ULOMOV I.K.

O'ZBEKISTON TARIXI

94
6135

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VAZIRLIGI**

**MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI TOSHKENT
AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

G‘ULOMOV I.K.

O‘ZBEKISTON TARIXI

**Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti tomonidan (nomutaxassis ta’lim
yo’nalishlarida tahsil oluvchi talabalar uchun) o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan**

**MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI
414783
AXBOROT-RESURS MARKAZI**

**TOSHKENT
“METHODIST NASHRIYOTI”
2024**

UDK: 94(575.1)(075.8)
KBK: 63.3(5Uzb)ya7
G 95

G‘ulomov I.K.

O‘zbekiston tarixi (nomutaxassis ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalar uchun). O‘quv qo‘llanma. – Toshkent “Metodist Nashriyoti” 2024, 168 bet.

Mazkur “O‘zbekiston tarixi” (nomutaxassis ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalar uchun) o‘quv qo‘llanma sovet hokimiyati boshqaruvi davrida ya‘ni 1917-1991 yillarda O‘zbekiston SSRda sodir bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar tarixini o‘z ichiga qamrab oladi.

Shuningdek, o‘quv-qo‘llanmada Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi, XX asrning 20-30 yillarida O‘zbekiston SSRdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot va siyosiy qatag‘onlikning avj olishi, ikkinchi jaxon urushi yillarida o‘zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi hamda sovet hokimiyatining O‘zbekistonda 1946-1991 yillar davomida amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tadbirlarining mustamlakachilik mohiyati kabi masalalar, qolaversa turli yillarda o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish tadbirlarining yakuniy natijalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar keltirilgan.

Taqrizchilar:

N.R. Maxkamova

tarix fanlari doktori, professor

K.D. Soipova

tarix fanlari doktori, professor v.b.

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetining 2023–yil 25–apreldagi 439–sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan. №2023-014.

ISBN 978-9910-03-228-8

© G‘ULOMOV I.K., 2024.

© “METHODIST NASHRIYOTI” 2024

KIRISH

“Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak.
Aks holda uning tarbiyaviy ta’siri bo‘lmaydi.

Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish,
xulosa chiqarishga o‘rgatishimiz, ularni tarix ilmi,
tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur”.

Sh.M. Mirziyoyev

Malumki, tarix xalqqa saboq va ma’rifat beradi. Tarixni o‘rganmasdan turib kelajakni anglab bo‘lmaydi. Har bir inson, har bir xalq o‘z o‘tmishi va kechmishini ajdodlari tomonidan yaratilgan tarixiy kitoblarni sinchiklab o‘qish, o‘rganish va mutolaa qilish orqali bilib oladi. Tarix inson aql-idroki va tafakkurining shunday bir nodir va mo‘jizakor mahsulidirki, uning ma’naviy qudrati va yordami bilan biz barcha kechmish zamonlarning hamdam-u-hamnafasi bo‘lamiz. Tarix saboqlaridan o‘ziga tegishli xulosa chiqara olmagan, kechagi kunini yaxshi bilmagan millatning kelgusi qismati o‘z-o‘zidan ravshan. Xususan, mashhur o‘zbek taraqqiyparvari va jadidchilik harakatining yirik nomoyondasi Abdurauf Fitrat 1917-yilda tarixdan saboq chiqarish to‘g‘risida shunday yozgan edi: “Tarix millatlarning o‘tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o‘rgatadurg‘on ilmdir”.

Uch ming yillik davlatchilik tarixi, boy madaniyat va bebaho ma’naviyatiga ega, jahon sivilizatsiyasi, bashariyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan o‘zbek xalqi hayotida mustaqillik davri tom ma’noda ma’naviy yangilanish jabhasini boshlab berdi. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, ma’naviy yangilanishlar bois mamlakatimiz XXI asrda milliy tiklanishdan milliy yuksalish tomon yo‘l oldi.

Ta’kidlash lozimki, yurtimiz tarixini holis va ilmiy jihatdan tadqiq etish, uni tahlil etishda birlamchi manbalarga tayanish, xalqimizning boy tarixiy o‘tmishini keng xalq ommasiga tanishtirish masalasi Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning qator nutq va asarlarida ham to‘laonli tarzda o‘z aksini topmoqda.

O‘zbekiston tarixi fani shu yurtda yashab o‘tgan ajdodlarimiz madaniy merosi, ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo‘shgan ulkan hissasini o‘rganish, targ‘ib etish hamda ta’lim-tarbiya sohasida

undan keng foydalanish o'sib kelayotgan avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda shubhasiz, muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ma'naviyatning asosi bo'lmish tarix – milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik tuyg'ularini yuksaltirishda, tarixiy xotira esa insonni o'zligini tanitishga, irodasini mustahkamlashga, uning dunyoqarashini kengaytirishga ko'mak beruvchi katta kuch hisoblanadi.

Globalashuv asri bo'lmish – XXI asr bir tomondan umuminsoniy qadriyatlarni oldingi o'ringa chiqishi, intellektual salohiyat ijtimoiy hayot mezonini belgilovchi darajaga aylanishi, informatsion texnologiyalar taraqqiy etishi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan umumjahon miqyosidagi ma'naviy tahdidlar, “ommaviy madaniyat”ni keng xalq ommasi, ayniqsa yoshlar ongiga singdirish, ta'lim-tarbiya sohasida salbiy illatlarni ildiz otishiga sabab bo'layotgan asr hisoblanadi. Shu bois ham davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev bu masalaga global tarzda yondashib, o'zining BMT Bosh Assambleyasining 2017-yil sentabrda bo'lib o'tgan 72-sessiyasidagi nutqida alohida to'xtalib o'tgan edi.

Shuning uchun ham hozirgi kunda o'sib kelayotgan avlod ongi va tafakkurini salbiy illatlardan himoya qilish ma'nosida ularda ma'naviy immunitetni hosil qilish, yoshlarni ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan azaliy qadriyatlar – ezgulik, odamiylik, bag'rikenglik, mehr-muhabbat, vatanparvarlik, yurtga sadoqat ruhini singdirishda tarix fanining o'rni beqiyos darajaga egadir. Aynan Vatan tarixini anglash orqali o'sib kelayotgan avlod nafaqat shonli o'tmish tarixini, balki istiqbolning tom mazmunini, uning mamlakatimiz istiqboliga qaratilgan davlatimiz siyosati mohiyatini yanada teran tushunib yetadilar.

Mustaqillikning o'tgan yillarida respublika tarixchi olimlari tomonidan katta ahamiyatga molik, dolzarb mavzularga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi, qator o'quv adabiyotlari, darsliklar, qo'llanma va monografiyalar chop etildi. Ta'kidlash joizki, hozirgi kunda ham xalqimiz tarixini xolis va ilmiy asosda o'rganish jarayoni davom etmoqda.

Shubhasiz, yangi avlod adabiyotlari ham yuqorida ta'kidlangan mulohazalarga hamohang ravishda zamonaviy talablarga javob berishi darkor. Shuni alohida qayd etish lozimki, ta'lim tizimini sifat jihatidan takomillashuvi uchun unga avvalo ilm-fan yangiliklari, innovatsiyalarni kiritish lozim.

Oliy o'quv yurtlari bakalavriat bosqichida tahsil olayotgan nomutaxassis ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun havola etilayotgan mazkur o'quv qo'llanma yuqorida qayd etilgan fikr-mulohazalarda ilgari surilgan masalalarni atroflicha o'zida jam etgan. O'quv-qo'llanmani tayyorlash jarayonida birlamchi tarixiy manbalar va O'zbekiston tarixining sovet davriga oid so'nggi tadqiqotlar natijalaridan keng foydalanilgan.

O'quv-qo'llanmaning shu yo'nalishdagi boshqa o'quv-qo'llanmalardan farqli tomoni shundaki, turli yillarda O'zbekistonda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish tadbirlarining yakuniy statistik natijalari, 1937-1938 yillarda olib borilgan siyosiy qatag'onlik siyosatining asl mohiyati va ikkinchi jaxon urushiga O'zbekistondan jalb etilgan aholi qatlami va respublikadagi ijtimoiy holat hamda front ortiga yuborilgan harbiy qurol-aslshalarning yangi statistik ko'rsatkichlari to'g'risidagi ma'lumotlar atroflicha qiyosiy tahlil etilgan.

I BOB. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O‘RNATILISHI

Mazkur bobda Rossiya imperiyasining tugatilishi, fevral inqilobi, oktabr davlat to‘ntarilishining amalga oshirilishi, bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi, Turkiston muxtoriyatining o‘rnatilishi va muxtoriyatning boshqaruv tizimi hamda uning rahbarlari tog‘risida so‘z boradi. Turkiston ASSRning tashkil etilishida mahalliy aholi va bolsheviklar orasidagi ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishi, 1921-1922 va 1925-1929 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti haqida qiziqarli ma‘lumotlar keltirilgan.

Bundan tashqari, 1920-yili Buxoro amirligi va Xiva xonliklari tugatilib, BXSР va XXSRlarning tashkil etilishi to‘g‘risida talabalarni qiziqtiruvchi ma‘lumotlar berilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: Fevral inqilobi, Sovet ittifoqi, Turkiston, mustabid, hukumat, qurolli qarshilik, muxtoriyat, Toshkent, Qo‘qon, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, BXSР, XXSR, Turkiston ASSR, Yangi iqtisodiy siyosat, qatag‘on, yer-suv islohoti, milliy-hududiy chegaralanish.

1.1. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobining Turkistonga ta‘siri

XX asr tarixi sovet davlati boshqaruvining qat‘iy nazorati, ziddiyatli va murakkabligi bilan tarixda o‘ziga xos o‘rin egalladi. Mustaqillik yillarida sovet davlati va uning fojeali sahifalarini o‘rganish borasida muayyan ijobiy siljishlar yuz berdi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ilgari soxtalashtirib kelingan muhim tarixiy voqealar qatorida sovet hokimiyatining quloqlashtirish, jamoalashtirish, qatag‘on siyosati, bolsheviklarga qarshi qaratilgan kurashlar tarixi, XX asrning 20-30 yillarida sovetlarning Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashlash, o‘lkaning milliy davlatchilik yo‘lidagi harakatlarni yo‘q qilish, O‘zbekistonni markazning xom ashyo yetkazib beruvchi bazasiga aylantirish, o‘lkadagi markazlashtirish siyosati, sovet boshqaruvining shakllanish bosqichlari hamda unga qarshi istiqloqlchilik harakatlarini milliy

istiqlol mafkurasi ruhida xolisona o'rganilib, ilmiy monografiyalar, maqola, qo'llanma va darsliklar nashr etildi.

Xalqimiz 130 yilga yaqin davr mobaynida podsho Rossiyasi zulmi ostida, sho'rolar istibdodi iskanjasida yashadi. Bu davrda ular ne-ne kulfatlarni o'z boshlaridan kechirmadilar. Shu bois ular doimo o'z ozodligi va mustaqilligi uchun kurash olib bordilar. Biroq istiqlolimizgacha tariximizdagi bu ozodlik kurashlari bizdan pinxon tutildi. Ularning mazmuni, mohiyati va ahamiyatiga reaksiyaviy tus berildi. Hatto mustaqil davlatimizning bir bo'lagi bo'lgan "Turkiston muxtoriyati" faoliyati adabiyotlar va darsliklarga kiritilmadi, mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar esa "bosmachilik" deb ataldi.

XX asr boshlarida o'sha paytda Rossiya hukmron doiralari bilan muxolifatda bo'lgan va liberal-demokratik o'zgarishlar harakatida bo'lgan kuchlarning yanada faollashuviga imkoniyat yaratildi. Qaram o'lkalardagi nochor vaziyat, urush maydonlaridagi ulkan yo'qotishlar, Rossiyaning markaziy rayonlaridagi iqtisodiy tanglik 1917-yilga kelib butun Rossiya imperiyasini inqilobiy-siyosiy jarayonlar domiga tortilishiga sabab bo'lgan edi. Eng muhimi esa, inqilobiy o'zgarishlarni aholining deyarli barcha ijtimoiy qatlamlari qo'llab-quvvatlar edilar. Natijada 1917-yil 28-fevralda inqilobiy kuchlarning kurashi natijasi o'laroq Rossiyadagi mutlaq monarxiya hukmronligi ag'darib tashlandi.

28-fevral imperiya poytaxti Petrograddagi voqealar inqilobiy Petropavlovsk qal'asi va Qishki saroyini bosib olish va imperiya hukumati vazirlarini qamoqqa olish bilan yakun topdi. Ishchilarning ish tashlashlari va umumshahar namoyishlar uyushtirishlar, soldatlarning qo'zg'olon ko'targan aholi bilan birlashuvi natijasida mirshablar bilan qonli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. Ag'darib tashlangan hukumat o'rniga ko'ppartiyaviylik asosidagi ikki hokimiyatchilik-demokratik diktatura va sovetlar diktaturasining qo'shilishi tufayli yuzaga kelgan Muvaqqat hukumat tuzildi. Bundan tashqari, bolsheviklar dastlab Turkiston ASSR, BXSr, XXSR keyinchalik esa milliy respublikalarda olib borilgan ishlari hamda amalda O'zbekiston SSRning markazga qaram qilinishi to'g'risida birlamchi manbalar asosida yoritilgan bo'lib asosan O'zbekiston SSRni sovet boshqaruv tizimi asosida boshqarilishi, o'lka iqtisodiyotini boshqarish

tizimida Markaz manfaatlarining ustuvor bo'lganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

1.1-rasm. Turkiston xalqining sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlari

Turkiston mahalliy xalqlarining inqilobiy o'zgarishlarga qo'shilishi bir xil kechmagan, o'lkaning hozirgi kuni va kelajagiga turlicha qaraydigan hilma-hil kuchlar mavjud bo'lib, ular ikki muqobil oqim – o'ng va so'llarga ajratilgan. Feodal-diniy mafkura vakillari bo'lgan o'nglar mahalliy ma'muriyatda mansabga ega bo'lgan hamda tegishli imtiyozlardan foydalangan amaldorlar, feodallar va ruhoniylar yirik mulkdorlarning manfaatlarini ifoda etardilar. O'nglar imperiya hokimiyati davrida mustamlakachi ma'muriyat siyosatini to'la-to'kis quvvatlaganliklari bois, muvaqqat hukumatning imperiya institutlarini saqlashga qaratilgan tadbirlarini qo'llab-quvvatlash tarafdorlari bo'lganlar.

So'l oqim esa, ijtimoiy tuzumning tubdan o'zgarishidan, mustamlaka siyosiy va iqtisodiy tuzilmalarni tugatishdan o'ta manfaatdor bo'lgan ijtimoiy guruh va qatlamlar manfaatlarini o'zida aks ettirgan edi. So'l oqim siyosiy jihatdan ancha tabaqalashgan bo'lib, avvalo, hokimiyatdan chetlatilgan, imperiyaning bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatidan noroziligini ochiq aytadigan feodal-diniy qatlamlarni o'z ichiga olgan. Ular fevral inqilobigacha bo'lgan

davrda qurolli qo'zg'olon yo'li bilan ozodlik va mamlakat mustaqilligiga erishish, xon hokimiyati va sharoit qonunlari, mulkdorlar va musulmon ruhoniylarining yo'qotilgan imtiyozlarini tiklash, o'lka xalq ommasini yevropacha madaniyat va ahloq ta'siridan saqlash g'oyasini ilgari surdilar. So'llar harakatidagi boshqa yo'nalishda radikal kayfiyatdagi milliy ishchi, dehqon, xunarmand va boshqa mehnatkashlar ham bor edi.

Imperiya markazidagi voqealar, F.Kerenskiy boshchiligidagi yangi hokimiyat tuzumini barpo etish, dastlabki e'lon qilingan qonun hujjatlarini Rossiya mustabid tuzumining ko'p asrlik hukmronligi bilan aloqani uzib, demokratiya, ijtimoiy adolat yo'liga kirayotganini butun dunyoga ma'lum qildi. Mamlakat aholisining ko'pchiligi, uning mustamlakalaridagi juda ko'p xalqlari, turli sinflari, qatlamlari, ijtimoiy harakatlari inqilobni qo'llab-quvvatladilar. O'z turmushini demokratik asosda qayta qurish, o'z davlatini idora qilishda bevosita ishtirok etish istagi ularning ijtimoiy ijodkorligini faollashtirdi. Ammo, Turkistondagi ijtimoiy- siyosiy vaziyat boshqacha edi.

Dastlabki paytlardayoq o'lka xalqining keng qatlami faolligi, siyosiy ongi va dunyoqarashi o'sib, ular yangi inqilobiy g'oyalar atrofida birlasha boshladilar. Rossiyadagi siyosiy kuchlar, o'lkadagi yevropalik ishchilar hamda 1917-yilning bahor oylarida mardikorlikdan qaytganlar bu jarayonga katta ta'sir ko'rsatdilar. Ammo, shu bilan birgalikda o'lkadagi mavjud siyosiy kuchlar o'rtasida ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar kuchayib bordi.

Fevral inqilobidan keyingi davrda "Sho'roi Islomiya", "Turk adami markaziyat" partiyasi, "Alash o'rda" kabilar musulmonlarning eng ko'zga ko'ringan tashkilotlari bo'lib, "Musulmon mehnatkashlari ittifoqi" – "Ittifoq" mahalliy aholi siyosiy kuchlarning joylashuvida alohida o'rin tutgan edi. Asosan xizmatdan bo'shatilgan front orti ishchilaridan iborat bo'lgan bu tashkilot yevropalashgan Sovetlar ta'sirida bo'lib, o'zining mustaqil siyosiy dasturini ilgari surmadi.

Inqilobning dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlarining Petrograd soveti tashabbusi bilan zo'ravonlik asosida ishchi deputatlari Sovetlari va soldat deputatlari Sovetlari tuzila boshlandi. Chunonchi, 1917-yil 2-mart kuni O'rta Osiyo Bosh temir yo'l ustaxonasi ishchilarining namoyishida Turkistonda birinchi ishchi deputatlari Soveti tuzildi. 3-martda ishchi deputatlarining Toshkent

şoveti, 4-martda esa soldat deputatlari Soveti tashkil etildi. Mart oyining oxirlarida bu ikkala Sovet birlashtirildi.

Milliy demokratiya vakillari tuzilayotgan tashkilotlar va ijroiya qo'mitalarida mahalliy aholi vakillarining bo'lishini ta'minlashga erishish maqsadida mart oyining boshidan boshlab kurash olib bordilar. Bu holat o'lkadagi jadidlar faoliyatida ayniqsa to'la namoyon bo'ldi.

1917-yilning bahori Turkiston o'lkasi musulmon aholisining siyosiy jihatdan uyg'onishda, avj olayotgan demokratik jarayonlarga boshchilik qilish istagi bo'lgan yangi kuchlarning siyosiy maydonga chiqishida burilish nuqtasi bo'lgan. Bu jarayonda jadidlar asosiy tashabbusni o'z qo'llariga olib, paydo bo'layotgan milliy-demokratik kuchlarning o'zagi bo'ldilar. Jadidlar bu vazifani bajarishga o'zlarining ilgarigi faoliyatlari davomidayoq tayyorgarlik ko'rgan edilar.

Fevral inqilobidan keyin jadidlarning faollashuvi avj olib, ular o'lka tub xalqlarining taraqqiyoti va mustaqilligi to'g'risidagi g'oyalarini o'lkadagi demokratik inqilob bilan bog'lab, o'zlari e'lon qilgan prinsiplarni amalga oshirishga faol kirishdilar. O'lkada avj olib borayotgan demokratik jarayonlarda mahalliy xalqlar siyosiy manfaatlarining ustuvorligini himoya qilish inqilobning dastlabki kunlaridanoq siyosiy maydonda jadidlar faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Bu holat mahalliy hokimiyat tuzilmalarini shakllantirish chog'ida ancha to'liq namoyon bo'ldi.

Bu o'rinda jadidlarning milliy davlatchilik haqidagi g'oyalariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Mahalliy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy – demokratik davlat barpo etish jadidlarning asosiy ustuvor g'oyalaridan biri edi.

1917-yilning boshlariga kelgan davrda jadidlar harakatining asosiy g'oya va maqsadlarini umumlashtirgan holda quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Turkiston o'lkasini o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish;
2. Shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish;
3. Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;
4. Buxoro amirligi va Xiva xonligida, konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;

5. Barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish.

Turkistonda milliy davlatchilikni tiklash va uni amalga oshirishda yirik taraqqiyparvarlar Mahmudxo‘ja Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev va Munavvar Qorilar ayniqsa muhim rol o‘ynadilar. Aslini olganda, Behbudiy va boshqa taraqqiyparvar jadidlar tomonidan ilgari surilgan milliy muxtoriyat g‘oyasi Turkiston o‘lkasining siyosiy va iqtisodiy mustaqilligiga intilish edi. Aynan shuning uchun ham 1917-yil bahori va kuzida (keyinchalik ham) demokratik Rossiya ma’murlari milliy muxtoriyat g‘oyasiga qarshi jon-jahdlari bilan kurashgan edilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Cho‘lpon, Munavvar Qori Abdurashidxonov kabi ko‘plab taraqqiyparvar jadidlarning asarlaridagi milliy g‘oyasining asosi – Turkistondagi barcha mahalliy xalqlarni birlashtirishdan iborat deb ko‘rsatilgan. Ammo, ularda muxolif kuchlar ham bor ediki, fevral inqilobidan keyin kuchlar o‘rtasidagi ziddiyatlar keskinlashdi. Jadidchilik harakatining yirik namoyondalari o‘zlarining muxoliflari sanalgan ayrim johil ulamolarning noto‘g‘ri qarashlarini asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilganlar.

“Qadimchilar” deb nom olgan ruhoniylarning konservativ guruhi jadidlarni “kofirlik”da, islom dinidan qaytganlikda ayblar edilar. Vaholanki, jadid taraqqiyparvarlarining aksariyati kechagi islom ulamolari bo‘lib, ular islom dinini buzish uchun emas, balki unga kirib qolgan ayrim bid‘at va xurofotlardan islom dinini tozalash uchun, islohotlarni tadrijiy ravishda amalga oshirish uchun kurashga ahd qilgan edilar.

Yosh xivaliklar, Yosh buxoroliklar, Taraqqiyparvarlar (ular arxiv hujjatlarida yosh sartlar deb ham atalgan) partiyalari, Turk Adami Markaziyat (Federalist) firqasi, “Sho‘roi Islomiya”, “Sho‘roi ulamo”, “Turon”, “Ittifoqi muslimin” va boshqa tashkilotlarning dasturlarida mustaqil davlatchilik masalalariga alohida e‘tibor berilgan edi. Bu holat jadidchilikning ma‘rifatdan siyosatga tomon yo‘l tutganligini bildiribgina qolmasdan, balki jamiyatni tubdan o‘zgartirish, yurt mustaqilligini qo‘lga kiritish uchun kurash boshlanganligini ham anglatar edi.

1920-yil Turkiston ASSRning millatlar kesimidagi soni¹

1.1-jadval

Millatlar nomi	Shahar aholisi soni	Qishloq aholisi soni	Jami aholi soni	% hisobida
O‘zbeklar	561765	1488990	2050755	39,3
Qirg‘izlar	32476	1059449	1091925	30,8
Qora-qirg‘izlar	6512	515780	522292	
Turkmanlar	633	266048	266681	5,1
Tojiklar	120189	279723	399912	7,7
Ruslar	202029	334642	536671	10,3
Qoraqalpoqlar	2909	72216	75334	1,4
Quramalar	-	50652	50652	0,9
Taranchi	6059	39467	45526	0,8
Qipchoqlar	226	31614	31840	0,6
Tatarlar	16248	6255	22504	0,4
Forslar	25999	9327	35326	0,7
Armanlar	19352	711	20063	0,4
Boshqa millatlar	47153	25329	74482	1,6
Jami	1 040 850	4 181 113	5 221 963	100

1917-yil 17-20 sentabr kunlari Toshkentda “Sho‘roi Ulamo” va “Xaloyiq” jamiyatlari tashabbusi bilan turkistonlik va qozoq musulmonlarining syezdi bo‘lib o‘tdi. Syezdi “Sho‘roi Islomiya” va “Turon” jamiyatlarini tugatib, ular o‘rniga yagona “Ittifoqi musulmin” siyosiy partiyasini tuzish haqida qaror qabul qildi. Ushbu qarorda “Sho‘roi Islomiya”, “Turon”, “Sho‘roi Ulamo” – barchasi xalq jamiyatlari bo‘lib, birgalikda yagona kuch sifatida ish ko‘rish vaqti kelgani alohida ta’kidlandi.

Xullas, oktabr to‘ntarishiga qadar Turkiston jamiyatining siyosiy maydonida ikkita muqobil kuch va ularning namoyondalari shakllanib bo‘lgan edi. Ulardan birinchisi o‘lkada demokratik ruhdagi Turkiston muxtoriyatini tashkil etish tarafdorlari bo‘lgan o‘lkaning ilg‘or ziyolilari va demokratik kayfiyatdagi ulamolari bo‘lsa, ikkinchisi, birinchi kuchlar g‘oyalarini butunlay inkor etib, “Butun hokimiyat

¹ А).Материалы всероссийской переписи 1920 г. Самаркандской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1924. – С.29., Б).Материалы всероссийской переписи 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск II. Поселенные итоги Аму-Дарьинской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1923. – С.6., С).Материалы всероссийской переписи 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск III. Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1923. – С.11.

sovetlarga!” shiorini ilgari surgan hamda hokimiyatni zo‘rlik bilan egallab olib, unga mutlaq hukmronlik qilmoqchi bo‘lgan bolsheviklar edi.

1.2. O‘lkada sovet hokimiyatining o‘rnatilishi

Ma‘lumki, 1917-yil 25-oktabrda (yangi sana bilan 7-noyabrda) V.I.Lenin boshchiligidagi bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradga Muvaqqat hukumatni ag‘darib tashlab, hokimiyatni zo‘ravonlik bilan egalladilar. 28-oktabr ertalab soat oltida Toshkent Bosh temir yo‘l ustaxonalarining kuchlik gudogi bilan bu yerda oktabr to‘ntarishi boshlandi. To‘rt kun davom etgan qurolli harakatga asosan yevropalik qurollangan ishchilardan iborat bir necha ming kishi ishtirok etgan edi. Qurolli to‘ntarish natijasida 1-noyabrda butun hokimiyat Toshsovet qo‘liga o‘tdi. Shu kuniyoq Toshsovet Toshkent temir yo‘l liniyasi orqali o‘lkadagi barcha sovetlarga quyidagi telegrammani yubordi: “Sovet butun hokimiyatni qabul qildi. Hokimiyatni o‘z qo‘lingizga olingiz!”.

1917-yil 15-22 noyabr kunlari Toshkentda O‘lka ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III syezdi bo‘lib o‘tdi. Bu syezdda 15 kishidan iborat hukumat – Turkiston o‘lkasi Xalq Komissarlari Soveti (XKS) tuzildi. Unda 8 ta o‘rin so‘l eserlarga, 7 ta o‘rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga (yevropa aholi vakillarining kichik bir guruhi) berilib, hukumat tarkibiga mahalliy aholi orasidan birorta ham vakil kiritilmadi. Turkistondagi sovet hukumatining birinchi boshlig‘i (raisi) lavozimini F.Kolesov egalladi.

Turkistonda hokimiyat bolsheviklar qo‘liga o‘tishi bilan o‘lkada Muvaqqat hukumatining barcha bo‘g‘inlari tugatilib, ularning o‘rniga avvalo, jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi o‘rnatildi. Turkiston XKS 1917-yil 28-noyabrda o‘lkada qizil gvardiya bo‘limlarini tuzish haqida qaror qabul qildi. Bu yangi bo‘limlar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi ko‘tarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol intirok etdilar.

Turkiston XKS 1917-yil oxirlarida o‘z qarori bilan “Sho‘roi Islomiyah” va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yubordi. Tarqatib yuborilgan tashkilotlarning yetakchilari keyinchalik Turkiston muxtoriyati hukumatiga qo‘shildilar, ayrimlari istiqbolchilik

harakatlariga g‘oyaviy rahnamolik qildilar. “Sho‘roi Ulamo”ning Toshkent sho‘basi faqat 1918-yil 13-mayda yopildi.

Turkiston XKS o‘z faoliyatining birinchi kunlaridan boshlab sovet siyosatini amalga oshirishga, Turkiston o‘lkasida sovet hokimiyatini mustahkamlashga qattiq va astoydil kirishdi. Barcha mahalliy sovetlarga zudlik bilan qizil gvardiya tuzishga kirishish taklif qilindi. O‘lka komissarligi tarkibida bo‘lgan va boshqaruvda asosiy rol o‘ynaydigan harbiy, tashqi savdo, shuningdek, pochta, telegraf va temir yo‘llar boshqaruvi masalalari butunlay Rossiyadagi tegishli idoralarga berib qo‘yilishi oqibatida Turkiston XKS ijrochi organga aylanib qoldi. Markazdan yuborilgan barcha ma’sul xodimlar, turli komissiya va tashkilotlar o‘z siyosatlarini qo‘g‘irchoq organga aylantirilgan o‘lka XKS orqali yuritdilar.

Tadqiqotlarda 1917-yil mart kunlarida musulmon aholisining siyosiy harakati haqida ayrim ma’lumotlarga kiritildi, milliy ziyolilarning, eng avvalo, jadidlarning vatanparvarlik faoliyati buzib ko‘rsatildi, mahalliy aholini mustamlakachilikning saltanat tuzilmalariga qarshi kurashi, Turkistonning milliy uyg‘onishdagi safarbarlik roli kamsitildi. Holbuki, chor samoderjaviyasi apparatini tugatish va yangilanish jarayonlarini yanada chukurlashtirishda milliy tashkilot va harakatlar faol ishtirok etgan edi. Ta’kidlash kerakki, Turkiston mahalliy xalqlarining inqilobiy o‘zgarishlarga qo‘shilishi birhil kechmagan. O‘lkaning hozirgi kuni va kelajagiga turlicha qaraydigan xilma-xil kuchlar mavjud edi. Umumiy jihatdan olganda ikki muqobil oqim – o‘nglar va so‘llarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

O‘nglar konservativ feodal-diniy mafkura vakillari sifatida maydonga chiqishdi. Ular mahalliy ma’muriyatda mansabga ega bo‘lgan va tegishli imtiyozlardan foydalangan amaldorlar, feodallar va ruhoniylar manfaatlarini ifoda etardilar. So‘llar ijtimoiy tuzumning tubdan o‘zgarishidan, mustamlaka-feodal siyosiy va iqtisodiy institutlarni tugatishdan o‘ta manfaatdor bo‘lgan ijtimoiy guruh va qatlamlar manfaatlarini o‘zida aks ettirgan edi. O‘nglar chor hokimiyati yillarida mustamlakachilik ma’muriyati va samoderjaviya siyosatini to‘la-to‘kis quvvatlab kelishgandi. Ular fevralgacha bo‘lgan davrda qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan ozodlik va mamlakat mustaqilligiga erishish, xon hokimiyati va shariat qonunlari, zamindorlar va musulmon ruhoniylarining yo‘qotilgan imtiyozlarini

tiklash, o'lkada xalq ommasini yevropacha madaniyat va ahloq ta'siridan saqlash g'oyalari ilgari surishdi.

O'lkada mahalliy aholisi ushbu qismining aksari qarashlarini "Sho'roi Ulamo" siyosiy tashkiloti o'zida aks ettirdi. So'lar harakatidagi boshqa yo'nalishda radikal kayfiyatdagi milliy ishchi, dehqon, hunarmand va boshqa mehnatkashlar bor edi. Fevralgacha bo'lgan davrda ular chor samoderjaviyasiga qarshi qurolli chiqishlarda faol ishtirok etishdi. Chor tuzumi ag'darilgandan so'ng ularning bir qismi hokimiyatni zo'rlik bilan egallashni maqsad qilib qo'ydi va jumladan, "ishchi-musulmon va kambag'allar huquqlarini qo'lga kiritish"ga va'da bergan bolsheviklashgan sovetlarning g'oyaviy ta'siri ostida bo'ldi. Ko'pchiligi esa Muvaqqat hukumat, so'ngra sovet hokimiyati siyosatidan kattik norozi bo'lib, keyinchalik keng quloqch yozgan, mustakillik uchun kurashgan ommaviy harakat – "istiqlolchilik harakati"ning asosini tashkil etdi.

Fevral inqilobidan keyingi sharoitlarda "Sho'roi Islomiy", "Turk odami markaziyati" firqasi, "Alash o'rda" va boshqalar musulmon "markazchilari"ning eng ko'zga ko'ringan siyosiy tashkilotlari edi. "Musulmon mehnatkashlari Ittifoqi" – "Ittifoq" mahalliy aholi siyosiy kuchlarining joylashuvida alohida o'rin tutgandi. Siyosiy yo'nalish bo'yicha "Ittifoq" a'zolari asosan "kelishuvchi" partiyalar qarashlariga yaqin turgan, bu partiyalar podshoh ag'darilgandan so'ng dastlabki oylarda hokimiyatni egallashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymadi, balki milliy demokratlar kabi jamiyatni qayta qurishning muammolarini hal etishda sivilizatsiyaviy usullarini taklif etdi. Ko'rsatilgan siyosiy tashkilotlar yetuk tuzilma va g'oyaviy birlashmalar emas edi. Ularning har birida izchil siyosiy tabaqalanish jarayoni ro'y berardi, yangi yo'nalishlar ajralib chiqardi. Ijtimoiy shart-sharoitlar ta'sirida ularning qaysidir qismi kurashning keskinroq yo'lini tanlar, boshqasi, aksincha, ancha mo'tadil va hatto konservativ, quloq munosabatlarga o'tardi. Biroq inqilobning boshlariga kelib, g'oyaviy kelishuvchiliklarga qaramay, yangilanishdan manfaatdor bo'lgan barcha siyosiy guruh va musulmon jamiyati qatlamlari chor mustamlaka ma'muriyatini tugatishga intilishda birdamlik namoyish etdilar.

Mart oyining dastlabki kunlarida yevropalik siyosiy harakatlar tashabbusni ko'p jihatdan o'z qo'llariga oldilar. Jumladan, 2-martdayoq O'rta Osiyo temir yo'li Bosh ustaxonalari ishchilarining

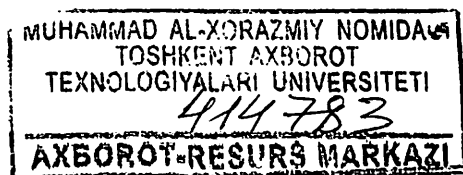
deputatlari soveti tuzildi. 3-martda Toshkent ishchi deputatlari soveti 4-martda Toshkentda soldat deputatlari Soveti tashkil etildi. Mart oxirlarida bu ikki Sovet birlashtirildi. Shundan keyin dehqon deputatlari Sovetlari ham tuzila boshladi. O'zining milliy tarkibiga ko'ra tashkil etilayotgan Sovetlar o'lka aholisining ko'proq yevropaliklar qismi vakillari bo'lib, ularning manfaatlariga ko'p jihatdan mahalliy turkistonliklar manfaatlariga to'g'ri kelmasdi. Shuni aytish kerakki, boshida Sho'rolar ham yevropalik, ham musulmon aholisining ko'pchiligi tomonidan ruhlanib kutib olindi. Ko'pchilik ularda chinakkam halqchil, chor boshqaruv tuzilmalariga muqobil bo'lgan demokratik hokimiyat organlarini ko'rdi. O'lka aholisining ijroiya qo'mitalariga turli iltimos, shikoyat kabilar bilan murojaat qilishi ham shunga guvohlik beradi. "Sho'roi Islom" yaratilishining o'zi ham sovetlar g'oyasining obro'si yuqoriligini ko'rsatib turibdi. Biroq sof musulmon sho'rosini shakllantirish haqidagi qaror Toshkentda dastlabki sovetlarni tashkil qilish chog'ida namoyon bo'lgan aholining yevropalik qismning etnosentrizmi va buyuk davlatchilik da'volariga javobi bo'lgan edi. Mahalliy aholi yevropaliklarning sovetida keng musulmon vakolati yo'qligi, musulmonlarga ishonchsizlikning ifodalanishi ularning milliy huquqlari kamsitilishini ko'rdilar. Ular "Sho'roi Islom"ni tashkil etish bilan fevral inqilobidan so'ng ham qolayotgan ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish xoxishini namoyish etdilar. Yangi organ yevropalashgan Sovetlardan farqli ravishda islom diniga e'tiqod qiluvchi mahalliy aholidan saylangan deputatlar Sho'rosi (ya'ni sovet) deb qaralgan. "Sho'roi Islomiya", ya'ni "Musulmonlar sho'rosi" nomi ham shundan olingan.

1917-yilning 14-martida bo'lib o'tgan "Sho'roi Islom" majlisida 15 kishidan iborat boshqaruvni tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Boshqaruv tarkibiga Abdulvohid qori o'g'li, Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Kattaxo'ja Hidoyatboy o'g'li, Ubaydulla Ho'jayev va boshqalar kirdi. "Sho'roi Islom" va uning boshqaruvi tarkibi bu tashkilot saflarida musulmon birligi g'oyasi birlashtirgan turli dunyoqarashdagi vakillar mavjudligi haqida guvohlik berdi. Biroq Ubaydulla Ho'jayev, Munavvar qori, Abdulla Avloniy kabi jadidchilik harakatining taniqli yo'lboshchilari "Sho'roi Islom"ning yuragi, uning faol kuchi edilar. 15-martda Munavvar qori honadonida bo'lib o'tgan tashkilot boshqaruvining birinchi yig'inida qabul

qilingan vaqtinchalik Nizomda “Sho‘roi Islomiya”ning asosiy maqsad va vazifalari quyidagicha keltirildi: Turkiston musulmonlari orasida zamonaviy ruhdagi ilmiy va ijtimoiy islohotchilik g‘oyalarini tarqatish; g‘oyalar maqsadlar birligi asosida Turkiston musulmonlarini jipslashtirish bo‘yicha ishlarni kuchaytirish: horijiy yurtlardagi davlat hokimiyati tizimi haqida axborot yig‘ish va Ta‘sis majlisiga tayyorgarlik ko‘rish: targ‘ibot maqsadlarida shahar, qishlok va ovullarda namoyishlarni muttasil o‘tkazish: eski ma‘muriyatni iste‘foga chiqarish va yangisini tayinlash zaruriyatini tushuntirish: o‘lkadagi turli milliy qo‘mitalar va partiyalar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish, musulmon aholisining ehtiyojlari haqida o‘z vakillari orqali ma‘lumotlar yetkazish va zaruriyat tug‘ilganda ulardan yordam so‘rash va hokazolar.

25-martda “Sho‘roi Islomiya”ning 4-umumiy majlisi bo‘lib o‘tdi. Unda 15-aprelga mo‘ljallangan Umumturkiston musulmonlari syezdini o‘tkazish bo‘yicha mahsus dasturni tayyorlash bilan bog‘liq bir qator muhim masalalar ko‘rib chiqildi; musulmon bayroqlari kunlarini belgilash va ularni o‘tkazish tartibini tuzish; rus vatandoshlar ushbu siyosiy tashkilotning maqsad va dasturi haqida axborot olish imkoniyatiga ega bo‘lishlari uchun rus tilida gazeta nashr etish; Toshkent shahrining ruslar yashaydigan qismida “Sho‘roi Islomiya”ning bo‘limini ochish (“Najot”, 1917-yil, 23-mart). “Sho‘roi Islomiya”, “Najot” va “Kengash” gazetalarini uning nashr organlari sifatida faol chop etila boshladi.

Bu gazetalar sahifalarida ma‘rifiy harakterdagi materiallardan tashqari mahalliy turkistonliklarning siyosiy ongi va ijtimoiy faolligini uyg‘otishga yo‘naltirilgan maqolalar ham e‘lon qilindi. “Sho‘roi Islomiya”ning tashkil etilishi umumturkiston miqyosida mahalliy aholining g‘oyaviy-siyosiy va tashkiliy jipslanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratdi. Jumladan “Sho‘roi Islomiya” tashabbusi bilan 16-21 aprelda 1-umumturkiston musulmonlari syezdi o‘tkazildi faqat shuni aytib o‘tish lozimki, mazkur siyosiy yig‘inda o‘sha davrning asosiy masalalari: urushga, Muvaqqat Hukumatiga munosabat, Ta‘sis majlisiga tayyorgarlik, Rossiya va o‘lkada boshqarishning bo‘lg‘usi shakllari, oziq-ovqat taqchilligini yengib o‘tish yo‘llari va boshqa masalalar diqqat markazida turdi.

1.3. Turkiston muxtoriyati va uning faoliyati

Siyosiy partiyalar tuzilishi, ular tomonidan dasturiy xujjatlar qabul qilinishi Turkistonda milliy harakatning keng quloch yoyganidan dalolat berardi. Biroq, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek oktabr to'ntarishi oqibatida 1917-yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston o'lkasida, xususan, Toshkent va Qo'qonda yuz bergan voqealar milliy ozodlik harakatini kuchayib ketishiga sabab bo'ldi.

Turkiston muxtoriyati Sovet hokimiyati Turkiston jilovini qo'lga olib, o'zining avval e'lon qilgan balandparvoz va'dalaridan voz kechib, o'lka xalqlariga qarata olib borgan ikkiyuzlamachilik va munofiqlik siyosatiga javoban yurtning millatparvar rahnamolari faol harakatga keldilar. 1917-yil 26-noyabrida Qoqonda o'lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda Turkiston o'lkasining 5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq vakillar ishtirok etdi.

Qurultoy ishida "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi Ulamo", Musulmon harbiylari Sho'rosi, o'lka yahudiylar jamiyati namoyandalari ham qatnashdilar. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyati tuzildi. Bu xususda qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: "Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi". Shundan so'ng qurultoy "Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining mu ttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon kiladi". Yangidan tarkib topayotgan davlat Turkiston Muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyatining hokimiyat organi-Muvaqqat Kengashi tuzildi. Muvaqqat Kengash tarkibi 12 kishidan iborat etib belgilandi. Dastlab unga quyidagi nomzodlar kiritildi: M.Tinishpaev – bosh vazir, ichki ishlar vaziri; Islom Shoahmedov – bosh vazir o'rinbosari; Mustafu Cho'qaev – tashqi ishlar vaziri (keyinroq bosh vazir); Ubaydulla Xo'jaev – harbiy vazir; Yurali Agaev – er va suv boyliklari vaziri; Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri; Abdurahmon O'razaev – ichki ishlar vaziri o'rinbosari; Solomon Gertsfeld – moliya vaziri.

1.2-rasm. Turkiston muxtoriyatini tashkil etish bo'yicha qurultoy yig'ilishi

Qurultoy ishida “Sho'roi Islomiy”, “Sho'roi Ulamo”, Musulmon harbiylari Sho'rosi, o'lka yahudiylar jamiyati namoyandalari ham qatnashdilar. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyati tuzildi. Bu xususda qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: “Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi”.

1917-yil 26-28 noyabrda Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy ishining butun tafsilotlarini jadidlar o'sha davr gazetalarida tarix uchun muhrlab qo'ydilar. Mustafo Cho'qay qurultoyini ochar ekan, Rossiya va Turkistonning siyosiy va iqtisodiy ahvoli xususida qisqacha ma'lumot beradi. Uning aytishicha, “Markazda yuz berayotgan voqealar, chekka o'lkalarda hokimiyat masalasini mustaqil muhokama etuvini taqozo qilur. Oktabr xunrezligini boshdan kechirgan Rossiya va Turkiston o'z taqdirlari haqida o'zlari mulohaza yuritmoqlari lozim”.

Ma'lumki, musulmonlarning ushbu nufuzli qurultoyi va unda qabul qilingan qarorlar o'n yillar davomida millatchilar guruhining yig'inidan e'lon qilingan “burjua muxtoriyati” deb noto'g'ri talqin qilib kelindi. Hujjatlar esa ushbu holning aksi bo'lganligini isbotlaydi.

Masalan, Turkiston jadidlarining taniqli namoyondasi Behbudiy o'z ma'ruzasida qurultoyning Turkiston xalqlari tarixida ulkan ijobiy, tarixiy hodisa va burilish davri ekanligini ta'kidlab, "Qurultoyimiz qabul qilayotgan qarorlar shuning uchun ham ahamiyatliki, unda Turkiston aholisining yevropalik vakillari ham ishtirok etmoqdalar", deydi. Mahmudxo'ja Behbudiy va Obidjon Mahmudov qurultoy hay'atida musulmonlar bilan bir qatorda boshqa milliy guruhlarning ham vakillari bo'lishini yoqlab chiqdilar.

Turkistonni boshqarish shakli uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e'lon qilinishi o'lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqan va unga mos tushishini uqtirdilar. Muxtoriyat va mustaqillik e'lon qilish fikrini hamma qo'llab-quvvatladilar.

Qurultoyda 1917-yil 27-noyabr kuni qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: "Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlariga belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi. Shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis Majlisiga havola etadi". Qurultoy Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qildi.

28-noyabr (yangi hisob bilan 11-dekabr)da tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, Turkiston muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi. Qurultoy o'sha kuni yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qiladi.

Hukumat tarkibida keyinchalik ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Muhammadjon Tinishboyev iste'foga chiqqach, Mustafa Cho'qay Bosh vazir lavozimini bajarishga kirishadi. Vazirlardan uch kishi oliy ma'lumotli huquqshunos, ikki kishi o'rtacha malakali huquqshunos ekanligi muxtoriyat hukumati a'zolari bilim darajasining yuqori darajada ekanidan dalolat beradi.

Qurultoyda 28-noyabr kuni Turkiston Millat Majlisi ochilishi to'g'risidagi qaror ham tasdiqlandi. Millat Majlisi 54 nafar a'zodan iborat bo'lib qurultoy qaroriga binoan "36 nafar musulmonlar va 18

nafar g'ayri musulmonlardan saylanadur. 36 musulmon vakillari Turkistonning 5 viloyatidan bo'lib: Farg'ona 10 nafar, Samarqand 5 nafar, Sirdaryo 9 nafar, Yettisuv 6 nafar, Zakaspiy 2 nafar; 4 nafar esa butun Turkiston shahar dumalari tarafidan tayin bo'lurlar". 18 nafar o'rin esa o'lkaning yevropalik tashkilot va fuqarolariga, jumladan, temir yo'lchilar ittifoqi, ishchi va sodat deputatlari soveti, sotsial demokratlar, dashnoqsutyun (armanlar), yerlik yahudiylar, eserlar, ukrainlar, polyaklarning vakillari va boshqalarga berilishi ko'zda tutilgan edi. Demak, tashkil etilayotgan hukumat tarkibiga turli siyosiy va milliy guruhlar vakillarining qatnashuvi ko'zda tutildi. Demokratik ruhdagi milliy ziyolilar qurultoyda qabul qilingan dasturiy hujjatlarga o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan xalqchil va demokratik g'oyalarni kiritishdi.

Qurultoy tugagach, 1-dekabrda Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat hukumati a'zolari (barcha 8 kishi) imzolagan maxsus Murojaatnoma e'lon qilindi. Ushbu Murojaatnomada Turkistondagi barcha aholi: irqi, millati, dini, jinsi, yoshi va siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar, ular yakkilik va hamjihatlikka da'vat etilgan edi.

Oradan ko'p o'tmay Millat Majlisi tomonidan tasdiqlangan qonunlar e'lon qilindi, shuningdek, yangi hukumat mamlakat Konstitutsiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", "Svobodniy Turkestan", "Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana" kabi hukumat gezatalari o'zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi². Avval chiqayotgan "Ulug' Turkiston" gazetasi ham o'z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o'rin berdi. Nashr ishlarini yaxshilash uchun O.Mahmudovning bosmaxonasi hukumat ixtiyoriga o'tdi.

Shuningdek, Muxtoriyat hukumati milliy qo'shinni tashkil qilishga kirishdi. 1918-yil boshida bu qo'shin saflarida bir mingdan ortiq askar bo'lgan. Harbiy vazir Ubaydulla Xo'jayev ishtirokida o'tkazilgan ko'rik-parad vaqtida askarlar soni 2000 kishiga yetgan. Bundan tashqari Qo'qonda taxminan shuncha mirshablar ham bor edi. Hukumat iqtisodiy sohada 30 million so'm miqdorida ichki zayom chiqarishni yo'lga qo'ydi. Chunki gazetalarni nashr qilish, muxtoriyat qo'shinlarining ta'minoti va hukumatning ichki xarajatlari uchun

² O'z MA. R.1619-fond, 11-ro'yxat, 52-yig'ma jild. 8-varaq.

mablagʻ zarur edi. Shuningdek, hukumat aʼzolari ochlik changalida qolgan Turkiston aholisiga Orenburg orqali gʻalla keltirish muammosini hal qilish uchun ham amaliy qadamlar tashladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa muddat ichida xalq oʻrtasida katta eʼtibor qozondi. Uning faoliyati faqat Qoʻqonda yoxud Fargʻona vodiysida emas, balki butun Turkiston mintaqasida yashayotgan tub yerli xalqlar tomonidan qizgʻin qoʻllab-quvvatlandi. Abdurauf Fitrat, Choʻlpon, Hamza muxtoriyat hukumatini alqab, oʻtli sheʼrlar bitishdi. Abdurauf Fitrat muxtoriyat eʼlon qilingan 27-noyabr tunini “Milliy Laylatulqadrimiz” deb atadi.

Turkiston xalqining muxtoriyat uchun olib borgan kurashida 1917-yil 13-dekabrda boʻlib oʻtgan fojeali voqealar muhim oʻrin tutadi. Oʻsha kuni Toshkentda eski shahar aholisi “Muxtor Turkiston uchun!” shiori ostida tinch bayram namoyishini oʻtkazdilar. Ammo, Toshkent sovetidagi bolsheviklar shaharda qurolli kuch bilan “tartib” oʻrnatishga buyruq beradilar. Oqibatda tinch namoyish qatnashchilari pulemyotdan oʻqqa tutildi, eski shaharlik 16 kishi ana shu toʻqnashuv qurboni boʻldi.

Muxtor hukumatning xalq oʻrtasidagi obroʻ-eʼtibori va nufuzi bolsheviklarni tashvishga solib qoʻydi. 1918-yil 19-26 yanvar (yangi hisob bilan 1-8 fevral)da Toshkentda boʻlgan Turkiston oʻlkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda IV-syezdida muxtoriyat masalasi asosiy oʻrinda turdi. Syezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning aʼzolarini qonundan tashqari holatda deb hukumat aʼzolarini qamoqqa olish toʻgʻrisida qaror chiqardi.

30-yanvar (yangi hisob bilan 12-fevral)da Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning “Dashnoqsutyun” partiyasi aʼzolaridan tuzilgan qurolli toʻdalardan ham foydalandi. Ularga qarshi dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qoʻshinidan tashqari qoʻqonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, choʻkich, tayoq koʻtargan xaloyiqning soni 10000 kishiga yetdi. Shunga qaramay, qurolsiz bu kishilar qizil askarlarning Qoʻqon shahriga hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar. Shahar ustiga uch kun davomida toʻplardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Muxtoriyat qoʻshinining tirik qolgan qismi Kichik Ergash qoʻrboshi boshchiligidagi shahardan chiqib ketdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag‘darib tashlandi. Ammo Qo‘qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o‘ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo‘qonning o‘zida uch kun davomida 10000 nafarga yaqin kishi o‘ldirildi³. Shahar butkul vayronaga aylantirildi.

Hukumat boshlig‘i Mustafo Cho‘qay shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo‘ldi. Vazirlarning ayrimlari halok bo‘ldi. Ba‘zilarini bolsheviklar qo‘lga olishdi.

Nihoyat, 1918-yil 22-fevralda (eski hisob bilan 9-fevral) Qo‘qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan “tinchlik sharnoma”si Qo‘qon ahli vakillari bilan imzolandi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati atigi 72 kun umr ko‘rgan bo‘lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da‘vat etdi. 1918-yilning erta bahorida avval Farg‘ona vodiysida, so‘ngra butun Turkistonda qurolli qarshilik harakati boshlandi. Ammo, bu davrga kelib Turkiston Muxtoriyatini tor-mor etib, o‘lkada yakka hukmron bo‘lgan bolsheviklar Toshkentda sovetcha andozadagi avtonomiya (muxtoriyat)ni tashkil etishga kirishgan edilar.

1.4. Turkiston ASSRning tashkil etilishi

1918-yil yanvar oyidayoq bolsheviklar Turkiston Muxtoriyatiga qarshi Turkiston avtonomiyasini tuzish masalasini ko‘tarishgan edi. Bu muammo faqat Turkiston sovetlarining V-syezdida (1918-yil 20-aprel 1-may) hal qilindi. Syezd Rossiya Sovet Sotsialistik Federatsiyasi tarkibida Turkiston respublikasi (tarixiy adabiyotlarda Turkiston avtonom respublikasi)ni tuzish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Turkiston respublikasining Markaziy Ijroiya Komiteti (MIK) va XKS saylandi. Ular tarkibiga ilk marta tub millatlarning vakillari kiritildi.

Shu yili 30-aprelda “Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi haqidagi Nizom”ni qabul qildi. Ushbu Nizomning dastlabki ikki moddasi quyidagicha ko‘rinishda edi:

1. Turkiston o‘lkasining hududi Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi deb e‘lon qilinadi. Turkiston

³ Халид А. Туркестан в 1917–1922 годах: борьба за власть на окраине России // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – Москва: 2005.

Respublikasining tarkibiga butun Turkiston mamlakatining Xiva va Buxorodan tashqari, hozirgi geografik chegarasi doirasidagi hamma hududi kiradi.

2. Turkiston Sovet Federativ Respublikasi avtonom tarzda boshqariladi va Rossiya Sovet Federatsiyasi markaziy hukumatini tan oladi hamda o'z faoliyatini u bilan muvofiqlashtiradi".

Turkiston avtonom sovet sotsialistik respublikasi - hududi BXR, XXSR, Qozog'iston ASSR, Afg'oniston, Eron, Xitoy davlatlari bilan chegaradosh bo'lgan. Turkiston Respublikasi Sovetlarining favqulodda 6-syezida RSFSR Konstitutsiyasi andozasida Konstitutsiyasi qabul qilingan. 9-syezdda yangi Konstitutsiya qabul qilinib, TSRning nomi Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (TSSR) deb o'zgartirildi. Maydoni 1.324.994 kv. versta. Aholisi 5 mln.dan ziyod kishi (1922). Poytaxti — Toshkent shahri bo'lgan⁴.

1.3-rasm. Turkiston ASSRning geografik haritasi

⁴ Вахобов М. Toshkent uch revolyutsiya davrida. – Toshkent: Ўзбекистон ССР, 1958. Б.143.

Shuningdek, syezdda sanoat korxonalarini musodara (natsionalizatsiya) qilish va boshqa ayrim masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilindi. Shunday qilib, sovet Rossiyasi tarkibida qo'g'irchoq, markazga tobe Turkiston avtonom respublikasi tashkil qilindi.

Turkiston Respublikasi Sovetlarining favqulodda V syezdida (1918-yil 5-14 oktabr) da RSFSR Konstitutsiyasi andozasidagi Turkiston Sovet Respublikasi (TSR) Konstitutsiyasi qabul qilindi. Turkiston Sovetlarining IX syezdida (1920-yil 19-25 sentabr) TSR ning nomi Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (TSSR) deb o'zgartirildi. Mintaqaning sanoat va iqtisodiy qurilishiga mas'ul bo'lgan ushbu tuzilma ixtiyorida 4 ta mashina bo'lib, ular orasida alohida e'tiborga moligi o'z davrining mashhur avtomobil ishlab chiqaruvchilaridan biri hisoblangan Turcat-Mery (Fransiya)ning mahsuloti edi: uning mashinalarini imperator Nikolay II ham sotib olgan, Leninning bolsheviklar hukumati rahbari sifatidagi ilk avtomobili ham Turcat-Mery edi. Menda tarixchi sifatida mashinalar hududimizga kirib kelgandan keyingi vaqtda amaldorlar avtomobillarda yurishganmi, shunday bo'lsa, ular qanday avtomobillar bo'lgan, degan savol tug'ildi. Albatta, bu savollarga arxiv hujjatlari orqali javob topish mumkin. O'zbekiston Milliy arxivida Turkiston ASSR Halq Komissarlari sovetining R-25 sonli fondi 1-ro'yxat, 819-yig'ma jildda bundan 100 yil oldin hukumat va umuman davlat boshqaruv organlari avtoparki qanday ko'rinishda bo'lganini tasavvur qilishimiz uchun kerakli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Ushbu yig'ma jilddan 1922-yilning aprel-iyul oylariga oid hujjatlar qatorida, taxminan iyun oyiga oid (hujjatlar xronologik ketma-ketlikda joylashgan bo'lib, bundan oldingi va keyingi hujjatlar iyun oyiga tegishli) Turkiston Xalq xo'jaligi markaziy Kengashi qoshidagi Avtoboshqarmaning yengil avtomobillarni tashkilotlar bo'yicha taqsimoti ro'yxati o'rin olgan.

Ro'yxatda sanab o'tilgan avtomobillari soni 55 ta bo'lib, har birining dvigatel raqami, ot kuchi va o'sha vaqtdagi holati ko'rsatilgan. Avtomobillarning 2 tasi kapital ta'mirlashda, 1 tasi o'rta darajadagi ta'mirlashda bo'lsa, qolgan barchasi ishchi holatda bo'lgan.

Solishtirish uchun, 1918-yilda avtomobillarning soni 35 ta bo'lgan va ularning 13 tasi kapital ta'mirga muhtoj bo'lgan edi.

Demak, Sovet Turkistoni hukumati 4 yil davomida 20 dan ortiq avtomobil sotib olgan, bunda eski mashinalarni chiqarib tashlash hisobiga aslida bundan ham ko'proq avtomobil sotib olingan, deb taxmin qilish mumkin.

Turkiston hukumati avtoparkidagi eng ommabop avtomobil Ford avtokompaniyasining o'z davrida Tin Lizzie (Tunuka Lizzi) nomi bilan mashhur "Model T" avtomobili bo'lgan. Keyingi o'rinlarni Renault va Opel (4 tadan), Talbot, Peugeot va Napier (3 tadan) kompaniyalari tomonidan ishlab chiqarilgan avtomobil modellari egallagan⁵.

Ta'kidlash joizki, Oktabr to'ntarishidan so'ng, Rossiyada butun hokimiyat proletariat diktaturasi qo'liga o'tdi. Jamiyat turli-tuman guruhlariga parchalab tashlandi. Boshqacha qilib aytganda, davlat qurilishining har qanday shakli va demokratiyadan voz kechilib, zo'ra vonlarcha boshqaruv uslubi o'rnatildi. Bunday holatda shunday g'oyat murakkab vaziyat yuzaga keldi-ki, undan chiqib ketish maqsadida sovet hukumati harbiy chora-tadbirlar bilan birgalikda favqulodda iqtisodiy chora-tadbirlarni belgiladi va ularni amalga oshirishda o'ta markazlashgan yo'lni tanladi. Ular tanlagan bu yo'l Leninning tashabbusi bilan "Harbiy kommunizm" siyosati nomi ostida tarixga kirdi.

1.5. "Harbiy kommunizm siyosati" va uning mohiyati

"Harbiy kommunizm" siyosati o'z mohiyatiga ko'ra, xalqqa qarshi qaratilgan bo'lib, bu siyosat faqat yirik sanoatnigina emas, balki o'rta va hatto mayda korxonalarini ham davlat qo'lida umumiy lashtirishni taqozo etardi. Aslini olganda bu davrdagi xo'jalik siyosati ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan siyosat bo'la olmas edi. Mohiyatan bu vazifa sovet hokimiyatini saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, bunday holatda xalq xo'jaligiga nisbatan asosiy shior uni mustahkam tarzda tiklash emas, balki "ishlab chiqaruvchi kuchlarni qo'porib bo'lsa-da, tezda mahsulot olish" dan iborat bo'lgan.

O'z mohiyatiga ko'ra, Turkiston xalqlari uchun mutlaqo yot bo'lgan "harbiy kommunizm" siyosati o'lkada mavjud bo'lgan

⁵ O'z MA R-17-fond, 1-ro'yxat, 175-yig' ma jild, 160-varaq.

ma'lum tarixiy va mahalliy shart-sharoit hamda imkoniyatlarni, vaziyatni hisobga olmasdan amalga oshirila boshlandi. Turkiston bolsheviklari bu siyosatni amalga oshirish borasida Rossiyadagi nisbatan taraqqiy etgan mintaqalardan ham o'zib ketdilar. Misol uchun, 1918-yilning o'rtalariga qadar bolsheviklar Rossiyada barcha korxonalarining 11 foizini davlat mulkiga aylantirgan bo'lsa, Turkistonda bu ko'rsatkich 45 foizni tashkil etgan edi. Bu jarayonda fabrika va zavod tipidagi barcha yirik va o'rta korxonalar, hunarmandchilik va yarim hunarmandchilik tipidagi mayda korxonalarining bir qismi deyarli hech qanday haq to'lanmasdan davlat ixtiyoriga olindi. Bolsheviklarning "harbiy kommunizm" siyosati natijasida o'lka dehqonlari og'ir ahvolda qolib, oziq-ovqat tanqisligi yuzaga keldi.

Haqiqatdan ham bu paytga kelib oziq-ovqat muammosi Turkiston respublikasining eng muhim muammosiga aylangan edi. Sovet hukumati esa, mahalliy aholida mavjud bo'lgan g'alla va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini tortib olish uchun qat'iy chora-tadbirlar belgiladi. 1918-yil 15-iyunda Turkistonda o'lka oziq-ovqat Direktoriyasi tashkil etilgan bo'lsa, "G'alla monopoliyasi to'g'risida", "Sinfy non payogi to'g'risida", "Turkiston respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida" degan dekretlar bilan 1919-yil 4-iyunda Turkistonda oziq-ovqat diktaturasi joriy etildi. Bu ko'rsatmalarning ijrosini ta'minlash jarayonida xalqning qo'lida mavjud bo'lgan g'alla va boshqa mahsulotlar yig'ib olindi.

XX asr boshlarida ta'lim islohoti masalasida muxolif kuchlar sovetlar tomonidan bosqichma-bosqich mag'lub etildi. Milliy manfaatlarni ko'zlab boshlangan harakatlar bartaraf etilib, sho'ro siyosatiga mos g'oya va mafkura joriy qilingan. Komunistlar rahnamosi V.I.Lenin: „Siyosiy va harbiy soha kabi madaniy masala tez yechib bo'lmas jarayon. Tanazzulning kuchayishi davrida bir necha haftada siyosiy g'alabaga, urush bilan bir necha oyda g'alaba qilish mumkin. Ammo madaniy sohada bunday davrda g'alabaga erishib bo'lmaydi. Masalaning mohiyatiga ko'ra, bu yerda uzoqroq muddat kerak va inson o'z ishini hisoblab matonat, qat'iyat va tizimlilik asnosida uzoqroq davrga moslashishi kerak“ – deb yo'l-yo'riq berishi bunga dalil.

Shu tariqa xalq maorifining 1917-1924 yillarini sho'ro tarixshunosligida quyidagi bosqichlarga bo'lishgan:

1. Fevral inqilobi davri;
2. Oktyabr inqilobining dastlabki 3 yillik davri – 1918, 1919 va 1920 yy (harbiy kommunizm davri);
3. Yangi Iqtisodiy siyosatning dastlabki davri (1921-1922 yy);
4. Tiklanish davri (1923-1924 yy).

“Harbiy kommunizm” siyosati shusiz ham Turkistonning o'ta murakkab iqtisodiy ahvolini og'irlashtirib yubordi. Bu siyosat natijasida qishloq xo'jaligida ekin maydonlari keskin kamaydi. Misol uchun, ekin yerlari 1915-yildagi 3 mln. 300 ming desyatinadan, 1920-yilda 1 mln. 200 ming desyatinaga qisqardi. O'rtacha paxta tolasini yetishtirish esa, 1915-yildagiga nisbatan 1921-yilda 5 foizga kamaygan. Shu bilan birga qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari bo'lgan chorvachilik, parrandachilik, ipakchilik, asalarichilik hamda bog'dorchilik sohalarida ham mahsulot yetishtirish kamayib ketgan edi.

1918-yil 20-noyabrda Turkiston respublikasida «Ocharchilikka qarshi kurash Markaziy komissiya»si tuzilib, keyinroq, och qolganlarga yordam uchun turli qo'mitalar tashkil etilib, syezd, qurultoy va boshqa yig'ilishlarda ko'p marta ko'rib chiqilgan va qarorlar qabul qilingan bo'lsa-da, biroq, bu harakatlar kutilgan natijalarni bermadi.

Maorif xalq komissarligi tashkil etilgan dastlabki yillarda biror-bir nomga ega bo'lmagan besh bo'limda shakllantirilgan.

Ular quyidagicha:

1-bo'lim: a) umumta'lim savodxonlik; b) umumta'lim maktablarini joriy etish; v) mustaqil sinf tashkilotlariga yordam berish.

2-bo'lim: a) ilmiy-pedagogik kadrlarini tayyorlash; b) oliy ta'lim muassasalari; v) ilm-fan.

3-bo'lim: a) texnikaviy maktablar va siyosiy ta'lim; b) san'at;

4-bo'lim: a) maktab tibbiyoti va gigiyena; b) statistika va eksperimental pedagogika;

5-bo'lim: a) maktabgacha tarbiya; b) maktabdan tashqari tarbiya.

1925-yilga kelib Maorif komissarligi faoliyati yangicha mazmun kasb etadi. Komissarlik barcha tashabbusni o'z qo'liga olib, mahalliy xalq bilan kelishmasdan ta'lim va maktab masalasida mustaqil

qarorlarni qabul qila boshlagan. Masalan: “O‘zbekistonda xalq maorifi usulining asosiy masalalari” nomli maqolada: “Turkiston jumhuriyatining maorif komissarligi xalq maorifi ishida hech bir vaqt mukammal va asosiy bir usulga molik bo‘la olmadi va bu ishg‘a imkoniyati ham yo‘q edi. Chunki Turkiston jumhuriyatidagi yashog‘uvchi xalqlarning madaniy sharoitlari har xilda bo‘lg‘onlikdan uni belgilash juda qiyin edi. O‘zbekiston maorif komissarligi mana shu asosiy masalani bizga qanday ruhdagi maktablar kerakligini va ularning o‘zaro qanday munosabatda bo‘lishlari lozimlig‘ini hal qilsa kerakdir. Xalq maorifini asosiy usuli eng kichkinadan olib to eng katta yoshdagi o‘quvchilar va tarbiyalanguchilarning madaniy sharoitlariga muvofiq tuzilishini o‘z ichiga olmog‘i tegishdir” – deb vaziyatga xolisona baho berilgan.

Markazdan chiqarilgan qarorlar Ittifoqqa kirgan har bir davlat uchun o‘z nomini qo‘yib qabul qilish an‘anasi kuchaya borgan. Sotsializm g‘oyasi ruhida chiqarilgan qarorlarning ijrosi qat‘iy nazoratga olingan. Masalan: “Marksizm va riyoziyot” nomli maqolada: “proletariat o‘zining sinfiy dushmanlariga jamiyat partizanlariga qarshi kurashganda faqatgina jismoniy olishish bilan qanoatlanib qo‘ya qolmaydi. U mafkura maydonida ham tizgisini qo‘ldan bermasdan taraqqiyotni, tarix g‘ildiragini orqaga surmoqchi bo‘lg‘an “qora kuchlar reaksiyon unsurlari” bilan o‘zining so‘ngi g‘olibiyotiga o‘lmas olishodi” – deb baho bergan. Ushbu jumladan boshqaruvni qo‘liga olgan sovet hukumati butun bir jamiyat qatlamini o‘z panjasiga qay yo‘l bilan bo‘lmasin, mustahkam nazoratga olgan.

Xulosa tarzda ta‘kidlash lozimki, sovet hokimiyatining “harbiy kommunistik” siyosati o‘zbek xalqiga nisbatan g‘ayriinsoniy siyosat ekanligini ko‘rsatdi. Buning natijasi o‘laroq, haqiqatda bolsheviklar tasavvuridagi harbiylashgan vaziyat vujudga keldiki, uning asosiy belgilari boshqaruvni mutlaq markazlashtirish va yalpi davlatlashtirish, xususiy mulkni bekor qilish, xo‘jalik yuritishning musodara usullari, jazo choralari bilan mehnatga majbur qilish, bozor qitiosodiyoti tizimini barbod qilish, milliy va insonparvarlik qadriyatlarini markscha sinfiy g‘oyalar bilan zo‘ravonlarcha almashtirishdan iborat edi. Bolsheviklarning ana shu siyosati hayotga joriy qilinishi oqibatida iqtisodiyotning halokatli inqirozi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi yuz berdiki, natijada sovet hokimiyatining yashashi gumon bo‘lib qoldi. Yuzaga kelgan bu jiddiy

vaziyat sovet davlati rahbariyatini bu iqtisodiy siyosatining mazmun va mohiyatini qaytadan ko‘rib chiqishga majbur qilgan edi.

1.6. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat

Turkistonda oktabr to'ntarishidan keyin sodir bo'lgan voqealar jarayoni shuni ko'rsatadiki, bolsheviklar o'rnatgan sovet tuzumi o'lka xalqlariga nafaqat mustaqillik, hatto milliy muxtoriyatni ham ravo ko'rmadi. Mustaqillik osonlikcha qo'lga kiritilmasligini tushunib yetgan milliy vatanparvarlar qo'lga qurol olib, bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi qurolli harakat boshlab yubordilar. Biroq sovet tuzumi va kommunistik mafkura hukmronligi yillarida, ularga "bosmachi" deb nohaq tamg'a bosildi.

Bu harakat haqida so'z yuritilganda ta'kidlash lozimki, Q.Rajabov tadqiqotlariga ko'ra, 1918-1919 yillarning o'rtalarigacha bo'lgan davrga tegishli arxiv hujjatlarida ham "bosmachi" so'zi uchramaydi. Bu hujjatlarda "qaroqchi" (razboynik), "shayka", juda bo'lmasa "bosqinchi" (bandit) iboralari qo'llanilgan. 1919-yilning o'rtalaridan boshlab avval ayrim rasmiy hujjatlarda, keyinchalik esa sovet vaqtli matbuotida "bosmachi" iborasini qo'llash boshlangan. "Bosmachi" va "bosmachilik" iboralari ozodlik harakatining mohiyatini pasaytirish, ajdodlarimizning bolsheviklar hukmronligiga qarshi olib borgan qonli kurashlarini xaspo'shlash uchun o'ylab topildi va "banditlik", "qaroqchilik" so'zlari bilan asossiz ravishda bir qatorga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, "bosmachi" yorlig'i yopishtirilgan ota-bobolarimizning muborak nomlari qayta tiklandi va ularning haqiqiy qiyofalari istiqlochlilar sifatida namoyon bo'ldi.

Sovetlarga qarshi harakat "Turkiston Muxtoriyati hukumatining tor-mor qilinishi bilan boshlanganligi" deyarli barcha tarixchilarning asarlarida e'tirof qilinadi. Aslini olganda, muxtoriyat hukumati ag'darib tashlanmaganida ham yoki bu hukumat hatto mutlaqo bo'lmaganida ham bu harakatning vujudga kelishi tabiiy bir hol edi. Zotan, bu davrda Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat sovet hokimiyatiga qarshi istiqloq kurashining boshlanishini muqarrar qilib qo'ygan edi.

Birinchidan, 1917-yilda sodir bo'lgan oktabr to'ntarishi va buning natijasida hokimiyatni qo'lga kiritgan bolsheviklar tomonidan ilgari surilgan kommunistik mafkura Turkiston xalqlari uchun mutlaqo yot

tushuncha edi. Mahalliy aholi bu g'oyani avval boshdanoq o'ziga singdira olmadi va unga qarshi turdi.

Ikkinchidan, sovet hukumati o'rnatilgan dastlabki davrda hokimiyatni boshqarishga mahalliy xalq vakillari jalb qilinmadi, ularning milliy g'ururi, haq-huquqi inkor qilindi. Turkistonda bolsheviklar tomonidan o'rnatilgan sovet tuzumi Rossiya imperiyasi mustamlakachiligining yangi shakli ekanligi o'sha dastlabki kunlardanoq oshkor bo'lgan edi.

Uchinchidan, yangi tuzum o'rnatilgan ilk kunlardanoq mahalliy xalqning asrlar davomda shakllangan urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini toptaldi. Shariat asoslari va qozixonalar bekor qilindi, vaqf yerlari tortib olindi, mulkchilikning barcha shakliga chek qo'yildi.

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tugatilishi bu harakatning butun Farg'ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o'tadi xolos. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelgan farg'onaliklar Turkistonda birinchi bo'lib bolsheviklar rejimiga qarshi qurolli kurashga otlandilar. Shu tariqa, Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqloqlilik harakati 1918-yil fevral oyining oxirlarida boshlangan edi.

Bu harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar bo'lgan. Turkiston respublikasi rahbarlaridan birining e'tirof etishicha, unga asosan dehqonlar va hunarmandlar qatnashdi. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: o'ziga to'q badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, islom dini arboblari hamda ba'zi boylar qo'shildi. Harakat qatnashchilari safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar-ziyolilar ham ko'pchilikni tashkil qilardi va ular jadidlar orasidan ajralib chiqqan. Bir so'z bilan aytganda, ular safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.

Dastlabki milliy harbiy harakatning tashkil topishi Kichik Ergash (taxminan 1885-1918 yy.) va Katta Ergash (taxminan 1880-1921 yy.)ning nomlari bilan bog'liqdir. 1918-yil 27-fevralda Qo'qon atrofidagi Bachqirda bo'lgan janglarning birida Kichik Ergash bo'lgach, uning o'rniga Katta Ergash (uni Mulla Ergash ham deyishgan) Farg'ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrog'ini ko'tardi. Qo'qon uyezdidagi harakatning dastlabki tayanch nuqtasi Bachqir edi. 1918-yil mart

oyining oxiriga kelib Katta Ergashning nomi Fargʻona vodiysi aholisi oʻrtasida juda mashhur boʻlib ketdi.

Margʻilonda esa militsiyaning sobiq boshligʻi Muhammad Aminbek Ahmadbek oʻgʻli-Madaminbek (1892-1920) kurash boshladi. “Oʻz oldiga sovet hokimiyatini agʻdarish va Fargʻona muxtoriyatini tiklash vazifasini qoʻygan Madaminbek ustomon siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi”,-deb tan olinadi 1918-yilga oid arxiv hujjatlarining birida. Fargʻona vodiysida 1918 yilning oʻrtalariga kelib, taxminan yuzga yaqin qoʻrboshilar oʻz dastalari bilan qizil armiya qismlariga qarshi kurash olib bordilar. Bu guruhlarda 15000 yigit bor edi⁶.

Turkistondagi bu harakatning oʻziga xos milliy koʻrinishi va xususiyatlari mavjud boʻlgan. Bu xususiyatlar harakatdagi qoʻrboshilar dastalari va guruhlari faoliyatida, ularning maqsad va istaklarida oʻz ifodasini topgan boʻlib, unda islom shariati qonun-qoidalari asosidagi milliy davlat barpo qilishdan tortib, to milliy demokratik tartibdagi mustaqil davlat tuzishgacha kabi gʻoyalar mujassamlashgan edi.

Turkiston mintaqasidagi mazkur harakatning muhim xususiyati shundaki, bu harakatda maqsadlar va vazifalar qanday boʻlishidan qatʻiy nazar boshdan oxirigacha bir ustuvor gʻoya Turkistonning milliy mustaqilligi yotadi. Bu harakat goh kuchayib, goh pasayib turishiga qaramay, unda ishtirok etuvchilarning tarkibi oʻzgarib turishi va ikkilamchi manfaatlar oʻrtada turganligi hamda obyektiv va subyektiv omillar kuchlar muvozanatiga salbiy taʻsir qilishiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi boʻlib qolaverdi.

Turkistondagi bu harakatning uyushgan bir shaklda namoyon boʻlishida qoʻrboshilar koʻrsatgan gʻayrat-shijoatni alohida taʻkidlab oʻtish kerak. Qoʻrboshilar harakatning harbiy rahbarlari boʻlib, ular oʻz jangovarliklari bilan mashhur edilar. Oʻz vaqtida Fargʻona vodiysida Kichik Ergash, Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Muhiddinbek, Islom Polvon, Yormat Maxsum, Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek, Buxoroda Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Posho, Salim Posho, Davlatmandbek, Fuzayl Maxdum, Xorazmda Junaidxon kabi qoʻrboshilar bu harakatni

⁶ Fargʻona VDA, 216-fond, 14-roʻyxat, 23-yigʻma jild, 8-varaq.

yagona kuchga birlashtirish uchun rahbarlikni birin-ketin o'z qo'llariga olsalar-da, lekin Turkiston mintaqasidagi istiqloqlilik harakati boshdan oxirigacha yagona markazga to'liq uyusha olmadi. Turkiston fidoyilarining ozodlik harakatini yagona markazga birlashtirish uchun izchil kurashayotgan Madaminbek bilan Anvar Poshoning taqdirlari esa fojiali tugadi.

Farg'ona vodiysidagi bu harakat 1919-yil yozining oxiri va kuzida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Madaminbek boshchiligidagi istiqloqlilar safiga Jalolobodda turgan rus krestyanlari armiyasining qo'shilishi vodiya sovet hokimiyatini ag'darish uchun real kuch edi. Sentabr oyining dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod va O'sh shaharlarini egallashdi. Ular 13-sentabrda Eski Marg'ilon shahrini sovetlardan ozod qildilar. Shu bilan birga vodiydagi eng yirik strategik shahar — Andijonni qamal qilishga kirishdilar. Madaminbek boshchiligidagi qo'shinning hujumi Farg'ona vodiysini larzaga keltirdi. 1919-yil 22-oktabrda Pomirning Ergashtom (Irkeshtam) ovulida bo'lgan anjumanda Madaminbek boshchiligida Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati tuzildi. Hukumat tarkibiga tub aholi vakillaridan 16 kishi va yevropaliklardan 8 kishi kiritildi. Madaminbek hukumat boshlig'i bo'lish bilan bir qatorda Farg'ona vodiysidagi bu harakatning oliy bosh qo'mondoni ham etib saylandi.

1919-yilning kech kuziga kelib Madaminbek qo'l ostida 30000ga yaqin yigit qizil armiyaga qarshi janglarni olib bordilar⁷. Bu paytda Shermuhammadbek qo'l ostida 20000, Katta Ergash qo'rboshida 8000 askar bo'lgan. Ana shu uchta lashkarboshi vodiydagi jangovar harakatlarni yo'naltirib turdi.

Turkistondagi bu harakat 1920-yilning yozi va kuzida o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Kurash yana ham shafqatsiz va murosasiz tus oldi. Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi vatanparvarlar bilan bir qatorda endilikda Xorazm va Buxoro respublikalaridagi istiqloqlilar ham bosqinchi qizil armiya jangchilariga qarshi kurashga otlandilar. Kurash bayrog'ini vodiya Madaminbek o'rniga endi Shermuhammadbek ko'tardi. Shermuhammadbek Farg'ona vodiysidagi kurashchilarning oliy bosh qo'mondoni ham qilib saylandi. Shu davr hujjatlarning birining

⁷ Farg'ona VDA, 216-fond, 14-ro'yxat, 23-yig'ma jild, 14-varaq.

e'tiroficha, "Madaminbek qo'rboshilar o'rtasida eng kuchlisi bo'lgan bo'lsa, Shermuhammadbek shubhasiz eng xavfli edi".

Turkistonda o'sha paytdagi beqaror vaziyatdan foydalangan ba'zi kimsalar talonchilik guruhlarini tuzib, xalqni talaganlar. Ularni Turkiston mustaqilligi uchun qizil armiyaga qarshi hayot-mamot janglari olib borgan vatanparvarlar bilan chalkashtirmaslik lozim. Biroq kommunistik mafkura har ikki toifaga bir xil "bosmachilar" tamg'asini yopishtirgan.

Turkistondagi bu qurolli harakatning g'oyaviy rahnamolari yetarli darajada mavjud bo'lib, ular asosan jadidlar va islom ulamolari edi. Harakatga g'oyaviy rahbarlik qilish uchun jadidlar bilan ulamolar o'rtasida o'zaro raqobat mavjud bo'lgan.

Namanganlik Nosirxon to'ra Sayid Kamolxon to'ra o'g'li, toshkentlik muftiy Sadriddinxon Maxsum Sharifxo'ja qozi o'g'li, Turkiston MIK raisining sobiq o'rinbosari To'raqul Jonuzoqov, asli boshqirdistonlik Ahmad Zakiy Validiy va boshqalar bu harakatning g'oyaviy mafkurachilari edilar. Harakatga rahbarlik qilgan islom ulamolari orasida yassaviylik va naqshbandiylik tariqatining pirlari ko'p bo'lgan.

Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalaridagi jadidlarning bir qismi bu paytda sovet tashkilotlarida faoliyat ko'rsatishsa-da, milliy mustaqillik to'g'risidagi o'z g'oyalaridan voz kechishmagan edi. 1921-yil avgustda Buxoro shahrida Validiy boshchiligida tuzilgan Turkiston milliy birligi tashkiloti butun Turkiston mintaqasidagi bu guruhlariga siyosiy jihatdan rahbarlik qiluvchi markaz vazifasini bajardi. Bu davrda Munavvarqori Abdurashidxonov rahbarligida Toshkentda "Milliy Ittihad" va "Milliy Istiqlol" tashkilotlari mahfiy tashkil etilgan bo'lib, ular harakatning keyingi rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, Turkiston ayollari uchun Vatan ozodligi va uning tinchligi muqaddas hisoblangan. O'lis va yaqin tarixda bosqinchilarga qarshi xotin-qizlar ham necha bor jang maydonlarida ot surgan, vatanparvar kuchlarga boshchilik qilgan. Hatto ayollardan maxsus bo'linmalar ham tuzilgan. Istiqlolchilar safida ayollar nafaqat oddiy jangchi, balki ayrim hollarda qo'rboshi sifatida jang qilishgan. Farg'ona vodiysida Shakarxon va Muhiddinbekning onasi singari o'zbek va qirg'iz ayollaridan yetishib chiqqan qo'rboshilar milliy istiqloq kurashi tarixiga shonli sahifalar qo'shdilar. Karmanalik Nodira

qiz esa Ibrohimbek qo‘shinida maxsus ayollar guruhiga boshchilik qilib, Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashgan.

Farg‘ona vodiysidagi vatanparvarlar qo‘shiniga 1923-1924 yillarda oldin Islom Polvon (taxminan 1882-1923), so‘ng Yormat Maxsum (1929-yil halok bo‘lgan) kabi qo‘rboshilar rahbarlik qildilar. Bu paytda qo‘rboshilarning kichik-kichik guruhlari jang harakatlarini olib bordilar. Farg‘onada ularning soni 1923 yilda 350-400 atrofida edi. Lekin qo‘rboshilar kurashning mazkur bosqichida turli sabab va mahalliy shart-sharoitlar natijasida doim ham bir-birlari bilan kelishib ish ko‘rmadilar.

1920-1924 yillarda bu harakat Buxoro va Xorazm respublikalarida ham avj oldi. Buxoro va Xorazmdagi milliy muxolifatning ozodlik kurashlari alohida o‘ziga xos yo‘nalish va xususiyatga ega bo‘lib, o‘ta murakkabligi va ziddiyatliliigi bilan Turkiston respublikasidagi qurolli harakatdan ajralib turadi. Bolsheviklar qizil armiya yordamida Buxoro amirligi va Xiva xonligini kuch bilan ag‘darib, hokimiyatni Buxoroda asosan yosh buxoroliklardan, Xorazmda esa yosh Xivaliklardan iborat demokratik kuchlar qo‘liga berdi.

Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalarida yuzaga kelgan qurolli muxolifat shu boisdan ham bir yo‘la ikki kuchga qarshi: birinchidan, bu davlatlar hududida joylashib olgan qizil armiya qismlariga qarshi, ikkinchidan esa bolsheviklar yordamida hokimiyatni egallab olgan jadidlarga qarshi muxoliflik urushini olib bordilar. Bu urushning Turkistondagi, xususan, Farg‘ona vodiysidagi harakatdan farqi ham ana shunda namoyon bo‘ladi.

Biroq, Buxoro va Xorazm respublikalaridagi bu kurashga uning mohiyati va yo‘nalishi nuqtai nazaridan yondashadigan bo‘lsak, u ham umumiy sovetlarga qarshi harakatning o‘ziga xos ko‘rinishi edi. Shuning uchun ham Buxorodagi bu harakat qisqa muddat ichida ommaviy tus olib hatto, Farg‘ona vodiysidagi harakatga nisbatan ham kuchayib bordi. Fayzulla Xo‘jayevning ta’kidlashicha, “Sharqiy Buxorodagi bosmachilik o‘zining strategik mavqei jihatidan qaraganda Farg‘ona bosmachilariga nisbatan kuchliroq edi”.

Buxorodagi qo‘rboshilar o‘rtasida Ibrohimbek (1889-1932) alohida salmoqqa ega. U amirlik tuzumi ag‘darib tashlangach, Sharqiy Buxorodagi qo‘rboshilar guruhlariga umumiy rahbarlik qilib,

bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi mustaqillik kurashini boshladi.

**Buxoro amirligining
so‘nggi hukmdori – Said
Olimxon**

U o‘z oldiga Buxoro tuprog‘ini qizil askarlardan tozalab, ag‘darib tashlangan amirlik tuzumini qayta tiklash va saltanatni sobiq amir Sayid Olimxon (1881-1944) qo‘liga olib berishni asosiy maqsad qilib qo‘ydi. Shuning uchun ham u kurashga kirgan dastlabki kunlardan oq sobiq Buxoro amiri tomonidan moddiy va ma‘naviy jihatdan har tomonlama qo‘llab-quvvatlandi va rag‘batlantirildi.

Ibrohimbek 1921-yil sentabrda bo‘lgan Buxoro qo‘rboshilarining qurultoyida “Islom lashkarboshisi” unvoniga sazovor bo‘ldi va Buxorodagi barcha istiqlolchilarning oliy bosh qo‘mondoni qilib saylandi. U qisqa muddat ichida o‘n ming nafardan ortiq askar to‘plab, Qorategin va Darvoz viloyatlarini qizil askarlar qo‘lidan ozod qilishga muvaffaq bo‘ldi.

1921-yil oktabrda Turkiyaning sobiq harbiy vaziri Anvar Posho (1881-1922) Buxoro shahriga kelib, biroz muddatdan so‘ng mamlakatning sharqiy qismiga jo‘naydi va sovetlarga qarshi kuchlarga qo‘shiladi. 1922-yil mart oyida Farg‘ona va Samarqand viloyatlaridan tortib to Xorazm va Sharqiy Buxorogacha bo‘lgan ulkan hududda Anvar Posho boshchiligida istiqlolchi kuchlarning umumiy fronti tuzildi. Anvar Posho bilan Shermuhammadbek va Junaidxon o‘rtasida doimiy ravishda o‘zaro aloqalar bo‘lib turgan. 1922-yil 15-aprelda Boysun atrofidagi Kofirun qishlog‘ida bo‘lgan Turkiston qo‘rboshilarining qurultoyida Anvar Posho istiqlolchilarning Oliy bosh qo‘mondoni va siyosiy rahbari qilib saylandi. 1922-yil 4-avgustda Anvar Posho Baljuvon yaqinida bo‘lgan janglarning birida halok bo‘ldi.

Xorazm Respublikasida ham 1920-yil bahoridan boshlab qizil askarlarning talonchilik va zo‘ravonliklariga qarshi harakat boshlandi. Qurolli kurashni turkmanlarning yovmut urug‘i boshlig‘i Qurbon Mamed Sardor-Junaidxon (1857-1938) boshchiligidagi guruhlar ko‘p

yillar davomida olib bordi. Uning qo'shini saflarida o'zbek, qoraqalpoq va qozoqlar ham ko'pchilik edi. Qisqa muddatda Junaidxon o'z qo'shinini 20000 kishiga yetkazdi.

O'zbek dehqonlari va hunarmandlaridan iborat guruhlarga Madrayimboy, Sa'dulla bola, Shokir bola, Mavlonbek va boshqalar rahbarlik qildilar. Xususan Ko'hna Urganch, Ilonli, Toshhovuz, Mang'it, Qo'shko'pir, Chimboy, Qo'ng'iro't va To'rtko'lda harakat qilgan o'nlab sardorlarning guruhlari qizil askarlarga jiddiy zarbalar berdi. Junaidxon boshchiligidagi armiya hujumga o'tib, 1920-yil yozida Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Ilonli va Taxtani qayta egalladi, ko'plab qizil askarlarni asir oldi. Junaidxon sovet qo'mondonligiga maxsus maktub yuborib, agar qizil armiya Xorazmdan chiqib ketmasa, asirlarni otib tashlashini bildirdi.

1921-yil yozida Qo'ng'iro'tda qo'zg'olon ko'tarildi. Bunday ommaviy ko'tarilishlar tez-tez takrorlanib turdi. Qishloq va shaharlar aholisi istiqlochlilarga xayrixohlik bildirishdi. 1922-1923 yillarda Xorazmda olib borilgan jangovar harakatlar qizil armiya qo'mondonligini tang ahvolga solibgina qolmay, balki respublikadagi siyosiy muhitga ham jiddiy ta'sir qildi.

1924-yil 10-yanvardan boshlab Junaidxonning 15000 kishilik piyoda va otliqlardan iborat qo'shini Xiva shahrini qamal qilishga kirishdi. 16-yanvarda Xorazm respublikasida harbiy holat joriy qilindi.

Xorazm respublikasida sodir bo'layotgan voqealarning bunday jiddiy tus olishidan tashvishga tushgan RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi 1924-yil 6-yanvarda bu masalani maxsus muhokama qildi. Junaidxon boshchiligidagi istiqlochlilarga qarshi kurashish uchun E.Berzin (rais), Gorodetskiy, Adinayev va Xidiraliyevdan iborat favqulodda komissiya tashkil qilindi va u Xorazm respublikasiga jo'natildi. Xorazmga zudlik bilan Rossiyadan qo'shimcha harbiy qismlar keltirildi. Natijada Junaidxon qo'shini qariyb bir oy davom etgan qamalni to'xtatib, orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Katta harbiy kuchni to'plagan qizil armiya qismlari Junaidxon va boshqa vatanparvar kuchlarga qarshi hujumga o'tdi. Mart-aprel oylarida bo'lgan janglarda Junaidxonning piri bo'lgan Og'ajon Eshon va boshqa qator sardorlar asir olindi.

Xorazm vohasida istiqlochlilik harakati ayrim guruhlar tomonidan 1935-yilgacha davom etdi. Harakat Sharqiy Buxoro va Farg'ona

vodiysida ham ba'zi uzilishlar bilan yuqoridagi davrgacha mavjud bo'ldi. Turkiston mintaqasidagi qurolli harakat tarixiga yakun yasab, bu harakatni keng xalq ommasi, birinchi navbatda dehqonlar va hunarmandlar qahr-g'azabi hamda noroziligining yuksak darajaga ko'tarilganligining ifodasi deb e'tirof etishga to'g'ri keladi.

Bu harakatga aloqador bo'lgan umumiy xususiyat bosqinchi qizil armiyani, bolsheviklarni Vatanimiz hududidan olib chiqib ketish talabi edi. Bu talab butun harakat davomida ilgari surildi. Shunday qilib, qizil armiya bosqini va mustabid sovet rejimiga qarshi ko'tarilgan qurolli harakat 1935-yilga kelib butun Turkiston mintaqasida mag'lubiyatga uchradi.

Biroq vatanparvar bobolarimiz to'kkan qutlug' qon behuda ketmadi. Turkiston mintaqasidagi bu harakat O'zbekistonni mustaqillikka erishishi uchun bo'lgan kurashlari bosqichida muhim rol o'ynab, XX asrdagi Vatanimiz tarixining shonli sahifalarini tashkil qiladi. Zero, ona-Vatan mustaqilligi uchun bo'lgan janglarda shahid ketgan ota-bobolarimizning xotirasi hech qachon unutilmaydi.

1.7. Xiva xonligi va Buxoro amirligida sovet hokimiyatining o'rnatilishi

XX asr boshlarida ham Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasi hisoblangan Xiva xonligida xon boshliq amaldorlar, ruhoniylar mamlakat boshqaruvida cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, iqtisodiy hayotda esa yerga egalik munosabatlari ham avvalgi holatdagidek saqlanib qolgan edi. Imperiya hukmronligi ta'sirida ko'pgina yuqori mansablar (inoq, otaliq, biy) oldingidek iqtisodiy asosini yo'qotgan bo'lsa ham lekin, yuqori unvon sifatida mamlakat siyosiy hayotida katta ta'sirga ega edi.

Xiva xonligidagi asosiy shaharlarga Xiva, Urganch, Toshhovuz, Hazorasp, Pitnak va boshqalar kirgan. Xonlik hududi Rossiya bosqinidan keyin 62.236 kv. km bo'lib, u 20 ta bekklik va 2 ta noiblikdan iborat edi. Aholi aniq ro'yxatga olinmagan bo'lib, bu davrga oid manbalarda, u 600 mingdan 900 mingga qadar ko'rsatiladi⁸. Ularning 60 foizdan ko'prog'ini o'zbeklar, 28 foizini

⁸ Андреев М. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандской области. – Москва: Туркестанской отдель, 1921. – С.125.

turkmanlar, qolganlarini qozoq, qoraqalpoq, fors (eroniy), arab, rus va boshqa xalq vakillari tashkil etgan.

XX asr birinchi choragida butun Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi kabi Xiva xonligida ham xalq harakatining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati, jadidchilik g'oyalari tashkil etdi. Turkiston va Buxorodan farqli o'laroq Xiva xonligidagi jadidchilik harakatining shakllanishida, harakatning asosiy yo'nalishi hisoblangan maktab, maorif ishining taraqqiyotida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz), qozikalon Salim Oxun va uning o'g'li Bobo Oxun, vazir Islomxo'ja, mirzaboshi va devonbegi lavozimida ishlagan Pahlavonniyoz Komil Xorazmiy, Xonqa hokimi Muhammad va boshqalar katta rol o'ynadilar. Ular o'z hisoblaridan bir qancha maktablar ochishdi. Bobo Oxun Salimov do'sti Bekjon Rahmonov bilan bu maktablar uchun darslik kitoblarini ham yozishgan. Xonlikda jadidchilik harakatining shakllanishida Munis, Ogahiylar asos solgan va keyinchalik Bayoniy boshchiligida davom ettirilgan tarixchilik va tarjimonlik maktabining mavjudligi, tarix va o'tmishga e'tiborning kuchligi ham katta rol o'ynagan.

Xorazmdagi jadidchilik harakatidan 1914-yil avgust oyida yosh xivaliklar tashkiloti tuzildi, unga rais qilib Polvonniyoz Hoji Yusupov (1861-1936) saylangan. Yosh xivaliklar harakatida bu davrda qozikalon Bobo Oxun Salimov (1874-1929)ning ham o'rni bo'lakcha edi. Yosh xivaliklar dasturining asosini mavjud tuzum doirasida islohotlar o'tkazish, maktab-maorif ishini yaxshilash, xon hokimiyatini cheklash kabi masalalar tashkil qilar edi.

Iqtisodiy qiyin sharoitda yashayotgan xonlik aholisining ahvoli boshlanib ketgan birinchi jahon urushi bois yanada og'irlashdi. Xonlik istibdodiga qarshi 1915-1916 yillarda turkmanlar Junaidxon boshchiligida qo'zg'olon ko'tardilar. Turkman, o'zbek, qozoq aholisining mavjud tuzumga qarshi kurashini yosh xivaliklar partiyasi rahbarlari faol qo'llab-quvvatlashdi.

1917-yil fevral inqilobi paytida Xiva xoni Asfandiyorxon Qrimda dam olayotgan edi. Shuning uchun ham u Rossiya imperatorining taxtdan voz kechganini eshitgan zahoti xonlikka shoshildi. Asfandiyorxonni kutib olishga chiqqan davlat arboblari orasida Husaynbek Matmurodov, Polvonniyoz Hoji Yusupovlar ham bor edilar. Xiva garnizonidagi soldatlar ham xuddi Rossiyadagi kabi o'z sovetlarini tashkil qilishgan edilar. Ana shu sovetlarning faollaridan

Latipov, Tiniyev va boshqalarning tashviqotlari bilan Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq yosh xivaliklar 4-aprelda soldatlarning Muvaqqat hukumatga qasamyod qilishi uchun to'plangan tantanaga kishilarni yig'ib borib, soldatlardan Xiva xonini ag'darib tashlashni so'rashdi. Garnizon boshlig'i xonni taxtdan olib tashlamaslik talabi bilan yosh xivaliklarga yordam berishga ruxsat berdi. 5-aprel kuni Asfandiyorxon rus soldatlari himoyasida saroyga kelib, xalq nomidan qo'yiladigan talab (manifest)ni imzolashga majbur bo'ldi.

Manifestga asosan xon hokimiyati qoshida qonun chiqaruvchi organ-majlis va nozirlar kengashi tashkil etildi. Majlisning birinchi yig'ini 1917-yil 26-aprelda bo'lib o'tdi. Unda majlis raisi etib Bobo Oxun Salimov, nozirlar kengashining raisi etib Husaynbek Matmurodov saylandilar. Bu tashkil qilingan davlat organlari tarkibida yosh xivaliklarning a'zolari ko'pchilikni tashkil qilardi. Lekin, keyinchalik Asfandiyorxon Xiva garnizoni boshlig'i general Mirbadalov va Zaytsevlarning yordami bilan majlisdan yosh xivaliklarning a'zolarini siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Turli bahonalar bilan Husaynbek Matmurodov va bir qancha Yosh Xivaliklarni zindonga tashladi. Polvonniyoz Hoji Yusupov, Nazir Sholikorov, Bobo Oxun Salimov, Jumaniyoz Sultonmurodov, Bobojon Yaqubov va boshqalar xonning ta'qibidan qutulish uchun To'rtko'l, Chorjo'y, Toshkent kabi shaharlarga qochib ketishdi.

Bu paytda To'rtko'l va Toshkentda sovet hokimiyati o'rnatilgan edi. Sovet hukumati orqali yosh xivaliklarning Asfandiyorxon, Zaytsev, Junaidxonlarga o'z hamfikrlarini zindondan ozod qilishni talab qilib, yuborgan bir qancha telegrammalari hech qanday natija bergani yo'q. Aksincha, oktabr to'ntarishidan keyin Xiva shahridan rus askarlari olib chiqib ketildi va Asfandiyorxon o'zining harbiy tayanchidan mahrum bo'ldi. Bu 1916-yil qo'zg'olonidan keyin Eronga qochib ketgan Junaidxonning Xiva xonligiga qaytib kelishi va bu yerda katta mavqega ega bo'lishiga sabab bo'ldi. Chunki, mingdan ortiq qurollangan sarbozlarga ega bo'lgan Junaidxon bilan murosa qilmasdan Asfandiyorxon va uning atrofidagi ayonlar bundan keyin hokimiyatni saqlab qolishga tayanchlari yo'q edi. Shuning uchun ham Asfandiyorxon Junaidxonni "sardori karim", ya'ni xonning lashkarboshisi qilib tayinladi. Shu bilan o'zi Junaidxon qo'lidagi qo'g'irchoq xonga aylanib qoldi. Xonlikdagi hokimiyat esa to'la ravishda Junaidxon qo'lida o'tdi. Toshkentga yetib kelgan

Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq yosh xivaliklar 1918-yil bahorida sovet hokimiyatining faollaridan biri bo'lgan Yusuf Ibragimovning maslahati bilan o'zlari to'rt kishi bo'lishiga qaramasdan yosh xivaliklar partiyasining markaziy qo'mitasini tashkil qildilar.

1918-yil oktabr oylariga kelganda yosh xivaliklar ta'siri bilan Junaidxon va Asfandiyorxon o'rtasiga nizo solindi va buning oqibatida Junaidxonning o'g'li Eshim tomonidan Asfandiyorxon pichoq urib o'ldirilgan. Uning o'rniga akasi Sayid Abdullaxon xon deb e'lon qilindi. Junaidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo'lgan davlatni saqlab qolishga harakat qildi. 1918-yil noyabr oyida Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi Junaidxon bir necha marotaba samarasiz urushlar olib bordi. 1919-yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junaidxon o'rtasida Taxta shartnomasi tuzildi. Unga sovet hukumati tomonidan Xristoforov, Xiva xonligi tomonidan Junaidxon imzo chekdilar. Bu vaqtinchalik kelishuv bo'lib, unga ikkala tomon ham amal qilmadi.

Bu paytda To'rtko'lda mulla Jumaniyoz Sultonmurodov boshliq yosh xivaliklar partiyasining qo'mitasi tuzilgan bo'lib, ularning soni Xiva xonligi hududidan qochib o'tganlar hisobiga kundan-kunga ko'payayotgan edi. Ularni sovet hukumati xivalik inqilobchilar deb, bolsheviklar partiyasi safiga qayd qilishgan. Mana shu yosh xivaliklarning talablari va turkman urug'lari orasida Qo'shmamedxon, Gulomalixon kabi urug' sardorlarining Junaidxon bilan kelishmay qolganligi haqidagi xabarni hisobga olgan bolsheviklar Skalov rahbarligida 1919-yil 22-dekabrda mustaqil davlat-Xiva xonligi hududiga bostirib kirdilar. 1920-yil 1-fevralda Junaidxon qo'shinlarini tor-mor qilgan qizil armiya Xiva shahriga kirib bordi. 2-fevral kuni so'nggi Xiva xoni Sayid Abdullaxon taxtdan voz kechdi.

Xivada Jumaniyoz Sultonmurodov raisligida Muvaqqat inqilobiy qo'mita tashkil etildi. 1920-yil 26-30 aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tib, unda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilindi va Polvonniyoz Hoji Yusupov raisligida Xalq Nozirlar Sho'rosi tuzildi. Bu hukumat tarkibiga asosan yosh xivaliklar partiyasining a'zolari kirgan bo'lib, ular mamlakatda demokratik tuzumni o'rnatish, mustaqil davlatni barqarorlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshirdilar. Lekin, XXSR hukumati rahbarlari olib

borgan mustaqil siyosat sovet tuzumi va uning respublika hududidagi vakillariga yoqmadi. Chunki, Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq hukumat xususiy mulk, vaqf yerlarini, diniy muassasalarni tarqatib yuborish o'rniga ularni saqlab qolish va mustahkamlashga harakat qilayotgan edi.

XXSRning Konstitutsiyasida ham xususiy mulk e'tirof etilgan edi. Bu narsa o'sha paytdagi sovet hukumatining Xorazmdagi vakillari Skalov, Ioffe, Dubyanskiy, Shokirov va boshqalarga yoqmadi. Dubyanskiy va Shokirovlar 1920 yil avgust oyida Qo'shmamedxon va G'ulomalixonlarni Xivaga chaqirib, ularni yigitlari bilan qatl qilishga, bu bilan mahalliy o'troq aholi va turkman chorvadorlari o'rtasida nizo tug'dirishga harakat qilishdi. G'ulomalixon qochib qutulgan bo'lsa ham Qo'shmamedxon va uning yigitlari qatl etildi. Bu fitna yosh xivaliklar hukumati zimmasiga yuklatildi. Natijada, 1921-yil 6-martda Xiva shahrida qizil askarlar tomonidan namoyish uyushtirilib, inqilobiy qo'mita tuzildi va Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq hukumat a'zolari qamoqqa olindi. Polvonniyoz Hoji Yusupov va Nazir Sholikorovlar qochib yashirinishga ulgurishdi.

XXSRda kommunistlar olib borgan siyosat mahalliy kadrlar, ziyolilar, umuman mustaqil fikrga ega bo'lgan insonlarni yo'qotishga qaratilgan edi. Xorazm respublikasi mavjud bo'lgan atigi 5 yilga yaqin muddat ichida respublika hukumati - Xalq Nozirlar SHO'rosi va Xorazm MIK raislari o'n martadan o'zgartirilganligi fikrimizning yaqqol isbotidir.

1920-1921 yillarda agrar sohada dastlabki o'zgarishlar amalga oshirilib, 10000 desyatina yer dehqonlarga bo'lib berildi. Bundan tashqari, ularga urug', dehqonchilik asboblari hamda ssuda (qarz) ajratildi. Dehqonlarga kredit hisobidan 5000 chorva mol sotildi. Eski sug'orish inshootlarini qayta tiklash bilan birga yangilari ham qurildi. Masalan, 1922-yil oxirigacha Xorazm dehqonlari Hazoraspdan Xo'jayligacha bo'lgan hududda 12 ta suv to'g'oni qurdilar. 1922-yilda chorakor va kambag'allarga yer bo'lib berish uchun davlat yer fondi tuzishga hamda dehqonlarga uzoq muddatli va qaytarib olinmaydigan ssudalar berish uchun davlat dehqonlar bankini ta'sis etishga qaror qilindi. Bankka 3 mlrd. so'm mablag' ajratilgan. Xullas, 1921-1922 yillarda 400000 tanobdan ortiqroq yer kambag'al dehqonlarga bo'lib berildi.

Ta'kidlash joizki, XXSRda iqtisodiy siyosat va xo'jalik sohasidagi islohotlar ziddiyatli tarzda kechdi. Xorazm Respublikasidagi soliq siyosatida sovet Rossiyasining ta'siri kuchliroq bo'lganligi uchun sinfiy yondoshuv yaqqol namoyon bo'ldi. Soliqning og'ir yuki savdogarlar, sudxo'rlar va yirik yer egalari zimmasiga to'g'ri keldi. 1923-yilga kelib 6 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta teri zavodi, 10 ta g'isht zavodi, yog' zavodi, bosmaxona, elektrostansiya tiklandi. Qog'oz va shisha zavodlari qurildi. Sanoatda davlat sektori ustuvor mavqeni egalladi.

Hukumat madaniy-ma'rifiy va sog'liqni saqlash ishlariga ham katta e'tibor qaratdi. 1920-yil bahorida respublikada yangi tipdagi maktablar tashkil qilina boshlandi. 1921-yil sentabrda Xivada ochilgan xalq dorulfununi respublika madaniy hayotida katta voqea bo'ldi.

Xorazm Respublikasi tuzilgan dastlabki oylardan boshlab g'oyaviy-siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Yosh xivaliklar hukumati, demokratik kuchlar mahalliy sharoitni tushungan holda aholining urf-odatlarini va qadriyatlarini e'zozlab ish olib bordi. Ammo Xivani bosib olish jarayonida kirib kelgan qizil armiya, uning qo'mondonlari, bolsheviklar respublikadagi ijtimoiy-siyosiy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdilar. Ular mahalliy sharoitni, xalq ommasi kayfiyati va qarashlarini nazar-pisand qilmay tezkorlik bilan inqilobiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga kirishdilar. Bu ishlarni amalga oshirishda Xorazm kompartiyasi (1921-yil dekabrda tuzilgan) ularning yaqin yordamchisiga aylandi.

Xorazm respublikasida keyingi yillarda ham g'oyaviy-siyosiy kurash davom etdi. 1923-yil bahorida savdo-sanoat noziri Nurullayev Moskvada RSFSR bilan bo'layotgan muzokaralarda qat'iylik ko'rsatgani uchun Xorazmga chaqirilib, qamoqqa olindi. Sovet Rossiyasining ko'rsatmalari asosida 1923-yil yoz-kuzida Xorazm respublikasida tub siyosiy to'ntarish amalga oshirildi. 1923-yil oktabrda XXSR Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi (XSSR)ga aylantirildi. XSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Bu Konstitutsiya mamlakatni sotsialistik qurilish yo'liga o'tishini qonun yo'li bilan mustahkamladi.

1917-yil Buxoro amirligi ham muhim o'zgarishlar arafasida turardi. Bu davrda Buxoroda jadidchilik harakati va undan o'sib chiqqan yosh buxoroliklar partiyasining faoliyati kuchaydi. Yosh

buxoroliklar 1910-yildayoq o'zlarini alohida tashkilot sifatida e'lon qilgan edi. Ular dastavval mavjud monarxiya tuzumi doirasida demokratik islohotlar o'tkazish, konstitutsion monarxiyani o'rnatish orqali amirning mutlaq hokimligini cheklab qo'yish tarafdori bo'lishgan.

1917-yil 7-aprelda Buxoro amiri Sayid Olimxon mamlakatda islohotlar o'tkazish to'g'risida farmon chiqarsa ham amalda uni joriy qilmadi. Jadidlar Buxoro shahrida namoyish uyushtirganlaridan so'ng mamlakatda ularni yoppasiga ta'qib etish boshlandi.

Buxorodagi aprel voqealarining yakuni shu bo'ldiki, hukumatda konservativ kuchlar yana ustunlikka erishdilar. Sayid Olimxon qozikalon Sharifjon Maxdumni lavozimidan bo'shatdi, g'azablangan mutaassiblar rais Abdusamadxo'jani olomon qilib o'ldirdilar. Nasrullobek qo'shbegining buyrug'i bilan yosh buxorolik jadidlarning mashhur namoyandasi Sadriddin Ayniy va boshqalar 75 tayoq urib jazolandilar. Islohotchilik harakatining bu bosqichi mana shunday salbiy natija bilan yakunlandi.

Oktabr to'ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Turkiston respublikasining bolsheviklardan iborat rahbariyati Buxoro amirligining davlat mustaqilligini rasmiy ravishda tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi.

Yosh buxoroliklar amirlik istibdodiga qarshi kurashni davom ettirdi. Partiya ichida turli guruhlarining borligi, qarashlarning xilma-xilligi tufayli yagona dastur tuzishga ehtiyoj tug'ildi. Markaziy qo'mita bu vazifani 1917-yil noyabrda Fitratga topshirdi. Fitrat tomonidan 1918-yil yanvarda yozilgan yosh buxoroliklar partiyasining dasturi Markaziy qo'mita tomonidan tasdiqlandi va islohot loyihasi sifatida e'lon qilindi. Unda Buxoroda konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish, Buxoroning iqtisodiy, siyosiy va harbiy mustaqilligini ta'minlash, madaniy taraqqiyotga erishish lozimligi, dehqonchilik va soliq tizimiga alohida e'tibor berildi.

Turkiston XKS Buxoro davlatiga g'animlik qilib, amir hukumatini kuch bilan ag'darishga urindi. Bolsheviklar shu maqsadda yosh buxorolik jadidlarni qo'llab-quvvatlashdi. 1918-yil mart oyida Turkiston o'lkasi XKS raisi F.Kolesov qo'mondonligidagi qizil askarlar mamlakat poytaxti Buxoro shahriga hujum uyushtirdilar. Ularning hujumi muvaffaqiyatsiz tugagan bo'lsa ham, Buxorodagi

siyosiy tuzumni o'zgartirish uchun urinish to'xtamadi. Afsuski, amir Olimxon mamlakat taqdiri hal qilinayotgan ushbu fursatda muxolifatdagi yosh buxoroliklar partiyasi arboblari bilan til topisha olmadi. U mamlakatlar konstitutsion monarxiya va demokratik tartibotlarni o'rnatmoqchi bo'lgan jadidlar - yosh buxoroliklarni yo'qotish yo'lini tutdi. Fayzulla Xo'jayevning ta'kidlashicha, Kolesov voqeasidan keyin amir mamlakatda 3000 kishini qatl qilgan⁹. Sadriddin Ayniyning yozishicha faqat poytaxt-Eski Buxoro emas, balki G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qorako'l, Chorjo'y, Xatirchi, Karmana, Qarshi, Shahrisabz beklilarida ham minglab kishilar jadidlikda ayblanib, nohaq o'ldirildi. Buxorolik jadidarning tirik qolgan vakillari Samarqand, Toshkent va Moskvaga jo'nab ketishga majbur bo'lishdi.

Yosh buxoroliklarning bir qismi 1918-yilning kuzida Toshkentda Buxoro kompartiyasini tuzishdi. Fayzulla Xo'jayev Moskvada muhojirligi davrida (1918-yil oktabr) Turkiston respublikasining RSFSR hukumati huzuridagi muxtor vakolatxonasi qoshida yosh buxoroliklar partiyasi bo'limini tashkil qildi. 1920-yil yanvarda Toshkentda Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi inqilobchi yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi tuzildi. Bolsheviklar yosh buxoroliklardan amirlik hokimiyatini ag'darishda foydalandilar. Ular ham taktik maqsadlarni ko'zlagan holda bolsheviklarga yaqinlashishdi.

1920-yil 25-avgustda Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq berdi. Keskin janglardan so'ng, 2-sentabrda Buxoro shahri bosib olinib, Sayid Olimxon hokimiyatdan ag'darib tashlandi. Qizil askarlar Sharqning eng qadimgi shaharlaridan biri, "Islom dinining gumbazi" va "sharif shahar" hisoblangan muqaddas Buxoroni vayron qildilar. Qadimiy Buxoro o't va harobalar ichida qoldi.

Shaharga kirgan qizil askarlar arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qushbegi va boshqa amaldorlarning boyligini musodara qilganlar. Sentabr oyining boshida amirlik xazinasini va boshqa boyliklar ortilgan 2-eshalon yuk Samarqand va Toshkent orqali Moskvaga yo'l oldi. 1920-yil 14-sentabrda bo'lgan Xalq Nozirlar SHO'rosi, Revkom va Buxoro Kompartiyasi MKning umumiy

⁹ O'zR PAA FVB, 111-fond, 1-ro'yxat, 1528-yig'ma jild, 59-varaq orqasi.

yig'ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy qo'mitasi (rais-Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati – 11 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho'rosi (rais-Fayzulla Xo'jayev) tuzildi. Mamlakatni boshqarish maqsadida tuzilgan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi tarkibi quyidagicha edi: rais va xorijiy-tashqi ishlar (nozir-Fayzulla Xo'jayev), maorif (Qori Yo'ldosh Po'latov), doxiliya-ichki ishlar (Muxtor Sayidjonov), moliya (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev), davlat nazorati (Najib Husayinov), favqulodda komissiya (Cheka raisi-Yusuf Ibrohimov), adliya (Mukammil Burhonov), harbiy ishlar (Bahovuddin Shihobuddinov), yer-suv ishlari-dehqonchilik (Abdulqodir Muhitdinov), savdo va sanoat (Mirzo Muhitdin Mansurov) nozirliklari.

Bu paytga kelib inqilobchilik ta'sirida bo'lgan yosh buxoroliklar partiyasi a'zolari Buxoro kompartiyasi safiga kirishga majbur bo'lgan edilar. Ushbu o'rinda ta'kidlash joizki, asosan jadidlardan tashkil topgan Buxoro hukumati o'sha paytda ma'lumotli kishilar yig'ilgan hukumatlardan biri hisoblangan. Buxoro jadidlari o'zlarining islohotchilik g'oyalarini yangi hukumatdagi faoliyatlari davomida amalga oshirishga harakat qildilar.

1920-yil 6-8 oktabrda amirning yozgi saroyi-Sitorai Mohi xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. 1920-yil oktabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921-yil 4-martda har ikki davlat o'rtasida ittifoq shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo'shinlari turishini "qonuniy" asoslab berdiki, mazkur hol BXSR ichki ishlariga Rossiyaning to'g'ridan-to'g'ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri yer-suv masalasini hal qilish edi. 1920-yil 30-sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi "Yer to'g'risida"gi dekretni qabul qildi. Dekretga muvofiq, sobiq amir, uning qarindoshlari va amaldorlari qo'lidagi butun yer-mulk kambag'al va yersiz dehqonlarga berilishi kerak edi. Shuningdek, dekretga ko'ra, "xiroj", "amluk" va boshqa soliqlar bekor qilindi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, faqat Eski Buxoro tumanlari

va Chorjo‘y bekligida sobiq amir va beklarga qarashli 10000 tanob yer musodara qilinib, kambag‘al dehqonlarga taqsimlab berildi.

Avval boshida Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma‘qullab kutib oldi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan ko‘rilgan qattiq choralar, ularga tegishli butun mol-mulkning musodara qilinishi, saroy ayonlari va amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi, amir xazinasining Moskvaga olib ketilishi, majburiy oziq-ovqat razvyorstkasi, uning qattiqqo‘llik bilan amalga oshirilishi, islom dini va ulamolarga nisbatan dushmanlik siyosati, respublika hududida turgan qizil armiya ta‘minotining aholi zimmasiga yuklatilishi buning ustiga, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchilik faoliyati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo‘ldi.

Respublikadagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar ham keskinlashdi. Buxoroda amir hokimiyati ag‘darib tashlangan dastlabki haftalardayoq mamlakatning g‘arbiy, markaziy va sharqiy qismlarida qizil armiyaning bosqinchilik siyosati va bolsheviklar zulmiga qarshi boshlangan qurolli qarshilik harakati avj olib ketdi.

Ayni paytda Buxoro hukumati ichida ham siyosiy bo‘linish kuchaydi. Bir tarafdin, Buxoro kompartiyasi ichidagi so‘l va o‘ng kommunistlarga qarshi g‘oyaviy jihatdan kurash olib borishga to‘g‘ri kelsa, ikkinchi tarafdin, RSFSR va uning favqulodda organlari bo‘lgan Turkkommissiya, Turkbyuro, O‘rta Osiyo byurosi yosh mustaqil davlatning bosgan har bir qadamini sergaklik bilan nazorat qilib turar edi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan F.Xo‘jayev, U.Po‘latxo‘jayev, Otaulla Xo‘jayev, Fitrat, Muinjon Aminov, Muxtor Sayidjonov, Sattor Xo‘jayev, M.Mansurov, A.Muhitdinov va boshqalar hukumatda demokratik yo‘l tutib, mo‘tadil mavqeda turdilar. Ular BXS RNing amalda mustaqil bo‘lishi, islohotlar o‘tkazish zarurligini yoqlab chiqdilar.

1921-yil 18-23 sentabrda bo‘lgan Butun Buxoro xalq vakillarining II qurultoyida demokratik ruhdagi BXS RN Konstitutsiyasi qabul qilindi. Buxoro tarixidagi dastlabki Konstitutsiya fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini qonun yo‘li bilan mustahkamladi. Konstitutsiyada davlatni idora etish uchun xalqning barcha tabaqa vakillarining ishtiroki ta‘minlandi. Xususiy mulk va savdo-sotiq erkinliklari unda o‘z ifodasini topdi. BXS RN Konstitutsiyasi barcha fuqarolarga teng siyosiy huquq berdi, milliy tengsizlikni yo‘qotdi.

Buxoro Respublikasidagi iqtisodiy siyosat va xo‘jalik sohasidagi islohotlar ziddiyatli tarzda kechdi. Buxoro inqilobiy qo‘mitasining 1921-yil 2-fevraldagi dekreti hamma yerlarni umumxalq mulki deb e‘lon qildi. Vaqf yerlari tugatildi, ayrim toifadagi xo‘jaliklarning chorva mollari va mulklari musodara qilindi. Sug‘orish tizimi izdan chiqdi. Ekin maydonlari qisqarib chorva mollarining soni kamayib ketdi. Shu bilan bir vaqtda ko‘plab ijobiy ishlar ham amalga oshirildi. 1921-yil kuzida yerni tortib olish bekor qilindi. BXSRS MIKning umumiy avf to‘g‘risidagi 1922-yil 25-may dekreti vaqflarni tugatishni to‘xtatish, qozixonalar ishini, shariat ko‘rsatmalarini tiklash va boshqalarni e‘lon qildi. O‘sha yilning noyabr oyida yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ga o‘tish e‘lon qilindi. Buxoro davlat banki tuzilib, “pul islohoti” amalga oshirildi. Dehqonlarni moddiy rag‘batlantirish choralari ko‘rildi. Bu qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlanishiga olib keldi.

1923-yili sug‘oriladigan yerlar maydoni 1913-yildagi darajaga yaqinlashib qoldi. Temir yo‘llar tiklanib, zavod va fabrikalar qaytadan ishga tushdi. Bu paytga kelib Buxoro Respublikasida 19 ta korxonalar, 500 dan ortiq bozor ishlab turdi. Asosan 12000 savdogarlar mablag‘idan iborat xususiy sarmoya mavjud edi.

Biroq Buxoro respublikasidagi demokratik jarayonlarga mamlakat tashqarisidan tazyiq tobora kuchayib bordi. 1923-yil 3-iyunda Buxoroga SSSR Qurolli kuchlarining Bosh qo‘mondoni S.S.Kamenev, Turkfront Inqilobiy harbiy kengashi raisi A.I.Kork, RKP (b) MK O‘rta Osiyo byurosi a‘zosi Mixaylov va boshqalar kelishdi. Ular Buxoro hukumati faoliyatidan qoniqmayotganliklarini ochiq aytib, sotsialistik o‘zgarishlarni jadallashtirish kerakligini ta’kidlashdi.

Oqibatda Buxoro hukumatida Turkistondan yuborilgan emissarlarning ta’siri tobora kuchayib bordi. Kommunistik unsurlar bu bilan cheklanib qolmasdan 14-avgustda bo‘lgan Buxoro MIK favqulodda sessiyasida Konstitutsiya matniga o‘zgartirish kiritishga ham muvaffaq bo‘ldilar. 1923-yil 11-17 oktabrda bo‘lgan Butun Buxoro xalq vakillarining IV qurultoyi Konstitutsiyani o‘zgartirish to‘g‘risidagi qarorni tasdiqladi. Unga binoan barcha savdogar, mulkdor va sobiq amaldorlar saylov huquqidan mahrum qilindi. Ammo ishchi va kosiblarning saylov huquqi kengaytirildi.

1924-yil 18-20 sentabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro xalq vakillarining V qurultoyida BXSР Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi (BSSR)ga aylantirildi. BSSRning tuzilishi yuqoridan turib sun'iy tarzda amalga oshirilgan xodisa edi. Natijada taraqqiyotning demokratik yo'li inkor qilinib, sotsialistik yo'nalishi tanlandi. Markazdagi bolshevik rahbarlarining Buxoro va Xorazm respublikalarini sotsialistik respublikalarga aylantirishdan ko'zda tutgan asosiy maqsadi mahalliy xalqlarni tezroq sovetlashtirish, xalq ongiga kommunizm mafkurasini majburan singdirish edi.

O'zbekiston SSR aholisi 1926-yilda 5 milliondan ortiq bo'lgan, 1989-yilga kelib 20 millionga yetgan. 1989-yilda O'zbekiston SSRda o'zbeklar (14 milliondan oshiq), qoraqalpog'lar (411900), tojiklar (933 600), qozoqlar (808200), qirg'izlar (174900), turkmanlar (121600) yashagan¹⁰. 1924-yil noyabr oyi oxirida xuddi Xorazm respublikasi singari Buxoro SSR ham tugatilib, uning hududi 1925-yilda tashkil etilgan O'zbekiston SSR (1929-yilgacha tarkibida Tojikiston ASSR ham bo'lgan) va Turkmaniston SSRga kiritildi.

Ma'lumot o'rnida aytish lozimki, Tojikiston ASSR 1929-yilga qadar O'zbekiston SSR tarkibida bo'lgan. 1929-yildan boshlab alohida respublika sifatida ajralib chiqadi. Tojikiston SSRning alohida boshqaruv tizimi va konstitutsiyasi ishlab chiqilib u ham 1935-yilda O'zbekiston SSR konstitutsiyasi bilan bir vaqtda tasdiqlandi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro va Xorazm Xalq respublikalarining demokratik islohotlar tomon bosib o'tgan yo'li o'sha davr uchun ham, bugungi kun nuqtai nazaridan olib qaralganda ham mashaqqatli bo'ldi. Buxoro va Xorazm respublikalari atigi 4-5 yil ichida dunyoviy islohotlar joriy qilinayotgan demokratik davlatga aylana boshlagan edi. Lekin, bu jarayonlar mustabid sovet tuzumi tomonidan sun'iy ravishda to'xtatib qo'yildi va nisbatan mustaqil bo'lgan bu davlatlarning mavjudligiga ham barham berildi.

Xulosa qilib aytganda, 1923-yil kuzidan boshlab Xorazm respublikasidagi demokratik o'zgarishlarga butunlay chek qo'yildi. Xorazmni sovetlashtirish jarayoni o'zining yuqori bosqichiga ko'tarildi. Bu holat 1924-yilning oxirigacha davom etdi. BXSРning keyingi faoliyati ham huddi XXSR kabi bir hil kechdi. BXSР va

¹⁰ Андреев М. Некоторые результаты этнографической экспедиции по Самаркандской области. Москва: Туркестанской отдель, 1921. -- С.158.

XXSR hududlari 1924-yilda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida bo'lib yuborildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1917-yil fevral inqilobi qanday ro'y berdi?
2. 1917-yil oktabr davlat to'ntarishi qanday ro'y berdi?
3. 1917-yil fevral-oktabr oralig'idagi ijtimoiy-siyosiy ahvol qanday bo'lgan?
4. O'lkada sovet hokimiyatiga mahalliy aholining munosabati qanday edi?
5. "Harbiy kommunizm siyosati" va uning mohiyati nimadan iborat edi?
6. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat haqida nimalarni bilasiz?
7. Turkiston muxtoriyati to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Turkiston muxtoriyati rahbarlarini bilasizmi?
9. Turkiston muxtoriyati nima sababdan 72 kun yashadi?
10. Turkiston ASSR qachon tashkil etildi?
11. Buxoro amirligi qachon va kimlar tomonidan tashkil etilgan?
12. Xiva xonligiga qachon kimlar asos slogan?
13. Buxoro amirligi va Xiva xonligi qachon v anima sababdan tugatildi?
14. Turkiston o'lkasida ro'y bergan ocharchilik sabablari nimada?
15. Birinchi jaxon urushiga Turkiston o'lkasi aholisi jalb etildimi?

II BOB. XX ASRNING 20-30 YILLARI O‘ZBEKSTON SSRDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY HAYOT VA SIYOSIIY QATAG‘ONLIK

O‘quv qo‘llanmaning mazkur bobida 1924-yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston ASSRning butun hududida o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish siyosatining amalga oshirilishi, quloqlashtirish siyosatining amalga oshirilishi, 1926-yilda O‘zbekiston SSRda ilk bor o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish tadbirlariga oid statistik ma’lumotlar, 1930-1932 va 1937-1938 yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan siyosiy va madaniy qatag‘onlik siyosati natijasida respublikadagi aksariyat mahalliy rahbar kadrlar va milliy ziyoli aholi qatlamining qatag‘onga uchrashi hamda 1939-yilda o‘tkazilgan ro‘yxatga olish tadbiriga oid statistik ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: Mustabid, hukumat, Yangiiqtisodiy siyosat, qatag‘on, “Qo‘shchi”, kolxozlashtirish, quloq, sanoatlashtirish, “Hujum” harakati, “Madaniy inqilob”, “18 lar guruhi”, “Inog‘omovchilik”, “Qosimovchilik”, “Badriddinovchilik”.

2.1. XX asrning 20-yillarida Turkiston o‘lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot

XX asr 20-yillari tariximizga o‘ta murakkab va ziddiyatli, turli ijtimoiy guruh va kuchlar siyosiy qarama-qarshiligi avj olgan, sovet tuzumi mustahkamlanayotgan, o‘lkadagi ochlik, iqtisodiy tanglik, vayronaga aylangan sanoat, transport, qishloq xo‘jaligini tiklash, ya’ni sho‘rolarning “tinch sotsialistik qurilish” yo‘liga o‘tish davri bo‘lib kirdi.

Markazdan farqli o‘laroq, O‘rta Osiyo respublikalarining XX asrning 20-yillaridagi agrar siyosatida nisbatan keskin choralar ko‘rilgan. 1920-1921 yillardagi yer-suv islohotining amalga oshirilishi yangi iqtisodiy siyosat bilan birga olib borildi. Yangi iqtisodiy siyosatdan ko‘zlangan maqsad – mahsulot ishlab chiqaruvchi yakka dehqonlarning manfaatini oshirish, uning yerga egalik qilishini ta’minlash, imtiyozli soliq olish va bozor iqtisodiyoti, tovar-pul munosabatlariga o‘tish edi. Uning asosiy bo‘g‘inlarini oziq-ovqat razvyortkasining oziq-ovqat solig‘i bilan almashtirilishi, erkin savdo,

sanoatda xususiy tashabbuskorlik va tadbirkorlikning joriy qilinishi tashkil etdi.

Oziq-ovqat razvyortkasining soliq bilan almashtirilishi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ko'paytirishning iqtisodiy rag'batlarini vujudga keltirdi hamda dehqon hosilning qat'iy belgilangan qismini topshirgach, unga o'z mehnati mahsulini o'zi istaganicha tasarruf etish huquqi berildi. Yangi iqtisodiy siyosat yo'lining o'ziga xos xususiyati - tovar-pul munosabatlarining jonlanishi, savdo va ayirboshlashda cheklashlardan ozod bo'lish edi. Erkin savdoning sog'lomlashuviga 1922-1924 yillarda o'tkazilgan pul islohoti ma'lum darajada yordam berdi. Muomalaga kursi oltinga tenglashtirilgan valyuta-chervonetsning chiqarilishi bozor rolining tiklanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Shu o'rinda qayb etish kerakki, Markaz Turkiston o'lkasiga asosiy xomashyo bazasi sifatida qarab kelganligi bois, o'lka qishloq xo'jaligining bosh sohasi hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e'tiborini qaratgan. Xususan, Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish ishlariga rahbarlik qilish uchun 1920-yilda Bosh Paxtachilik Qo'mitasi va paxta yetishtiruvchi respublikalarda unga bo'ysunuvchi paxtachilik qo'mitalari tuzildi.

Turkiston respublikasidagi barcha haydaladigan maydonlar, seleksiya stansiyalari, irrigatsiya inshootlari, Paxtachilik qo'mitasi ixtiyoriga o'tkazildi. Bosh Paxtachilik qo'mitasi katta vakolatlarga, ya'ni, boshqa qishloq xo'jalik ekinlari hisobiga chigit ekiladigan maydonlarni kengaytirish, paxta xarid narxlarini belgilash, markaziy davlat organlarining ruxsatisiz maxsus qaror qabul qilish huquqlariga ega edi. Paxtaning narxi hukumat tomonidan belgilanishi uning bu masalada yakka hokimligidan dalolat berar edi.

Turkiston respublikasida paxtachilikni rivojlantirish ishlarini sug'orish inshootlarini tiklamasdan amalga oshirib bo'lmasdi. Sug'orish ishlarini tiklashni tezroq amalga oshirish, dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni suv bilan ta'minlash va qishloq xo'jaligini, birinchi navbatda esa paxtachilikni rivojlantirish uchun suvdan to'g'ri foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida, 1921-yilning fevralida TASSRdagi barcha suvlarni respublika mulki deb e'lon qilgan suv to'g'risida qonun qabul qilindi. Qonunda, suvni taqsimlash odat (boy va ruhoniylarga beriladigan imtiyozlar) bo'yicha emas, balki, birinchi navbatda dehqonlar manfaatini ko'zlagan holda berilishi kerak deb

aytilgan edi. 1921-yilning noyabrida, aholining daromadlarini sug'orish ishlarini tiklashga safarbar qilish maqsadida suv solig'i joriy qilindi.

Shu yilda TASSRning sug'orma yer maydoni 1920-yildagi ko'rsatkichga qaraganda 300 ming desyatinaga ko'paygan edi. Paxta ekin maydonlari esa deyarli 100 ming desyatinaga ortdi.

2.2. Yangi iqtisodiy siyosat va uning mohiyati

Ittifoq hukumati avval boshdanoq yosh O'zbekiston respublikasi rahbariyati oldiga "Sovet O'zbekiston"ini SSSRning asosiy paxta bazasiga aylantirish strategik vazifasini qo'ydi. "Oq oltin"ning aksariyat qismi, ya'ni 90%dan ko'prog'i "Sovetlar mamlakati"ning to'qimachilik markazlariga yuborildi. Masalan, 1922-yilning boshlarida Turkistondan markazga Krasnovodsk yo'nalishi bo'yicha 1150 ta vagon (63470 ta toy paxta), Orenburg yo'nalishi bo'yicha 1547 ta vagon (85030 ta toy paxta), hammasi bo'lib, 2697 ta vagon (148500 ta toy paxta) paxta tolasi jo'natilgan edi.

Paxta yakkahokimligini ta'minlash maqsadini amalga oshirilishi oqibatida qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlari, xususan, chorvachilik inqirozga uchradi, g'alla tayyorlash keskin kamayib ketdi. Hosildor yerlar miqdori kamaydi. Don, poliz ekinlarining hosildorligi qisqardi.

Yangi iqtisodiy siyosat tufayli qishloq xo'jaligida kooperativ va shirkatchilik harakati avj oldi. 1923-yilda Turkiston respublikasida qishloq xo'jaligi va kredit kooperatsiyalar tizimi tashkiliy jihatdan tugal ravishda shakllandi deyish mumkin. Davlatning kooperativ qurilish siyosati ikki yo'nalishda olib borildi. Bir tomondan, kooperatsiya mayda tovar xo'jaligini sotsializmga jalb qilish vositasi, shaxsiy va jamoa manfaatlarining kelishuv shakli sifatida baholansa, ikkinchi tomondan kooperatsiyaga xususiy sektorni siqib chiqaruvchi ijtimoiy qurol deb qaraldi.

Markaz qishloq xo'jalik krediti (qishloq xo'jaligining asosiy sarmoyasini (mol-mulki, urug' fondi, qurilishlarni) tiklash uchun foydalanish, bu resurslarni chorvachilikni, paxtachilikni, irrigatsiyani, bog'dorchilikni va uzumchilikni rivojlantirishga yordam ko'rsatishga yo'naltirdi. 1923-yilda Turkistonda 1169 ta kredit-kooperativ shirkati bo'lib, kreditdan foydalanadigan xo'jaliklar soni 28 mingta edi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sanoatga kontraktatsiya (shartnoma) asosida yetkazib berishda qishloq xo'jalik kooperativlari vositachilik qildi. Mayda tovar dehqon xo'jaligi rivojlana boshladi.

Biroq, har kimni ham kooperativga qabul qilishavermasdi. Sinfiy tanlov mavjud edi. Kambag'allarga ustivorlik berilardi. Aholining o'ziga to'q qatlamlariga nisbatan qat'iy talablar belgilangan edi. Masalan, "boy", "quloq"lar toifasidagi shaxslar birinchi to'lov sifatida o'rta hollar to'laydigan to'lov miqdoridan ikki barobar, kambag'allarnikidan esa o'n ikki barobar ko'p haq to'lashlari kerak bo'lgan. Kooperativlarga qabul qilishdagi bunday tabaqaviy yondashuv o'z navbatida, aksariyat qishloq ahli fuqarolik huquqlarining poymol etilishiga, ishbilarmon dehqonlarning iqtisodiy rivojlangan jamiyat qurish ishidan sun'iy begonalashtirilishiga olib keldi.

Sovet hukumati tomonidan o'lkada olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, ushbu hududda mavjud bo'lgan mustaqil davlatlarning tugatilishi, ya'ni milliy-hududiy chegaralanishning o'tkazilishi bilan uzviy ravishda davom ettirildi.

Ta'kidlash joizki, Turkiston xalqlarining ildizi bir, degan g'oya avloddan-avlodga o'tib, milliy yetakchilar, jamoat arboblari va milliy ziyolilar qarashlari hamda faoliyatlarida o'z aksini topib kelgan. Tarixan tarkib topgan uchta davlatni tugatib, o'rniga yangi tuzilmalarni vujudga keltirish markaz va o'lkadagi bolshevistik rahbarlar tashabbusi bo'ldi. 1920-yil boshidayoq Turkkomissiya Turkiston ASSRni bo'lib tashlab, milliy til belgisiga qarab muxtor respublikalar tashkil qilish masalasini qo'ygan edi. Bu o'sha yili iyun oyida RKP(b)ning Turkistonga oid qabul qilgan hujjatlarida o'z aksini topdi. Lenin Turkistonning "O'zbekiya, Qirg'iziya, Turkmaniya"ga bo'lingan xaritasini tuzish kerakligini uqtirdi. Bu rejaning amalga oshishi qarshilik harakati tufayli bir oz kechikdi. Turkistonni milliy jihatdan qayta chegaralash markaz va RKP(b) O'rta Osiyo byurosi tomonidan ishlab chiqildi va 1924-yilda qat'iylik bilan amalga oshirildi.

Shunday qilib, 1924-yil oxiri va 1925-yil boshlarida Turkiston ASSR, BSSR va XSSR tugatilib, ularning o'rnida O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR (1929-yilgacha O'zbekiston SSR tarkibida), Qora-Qirg'iz (Qirg'iziston) avtonom viloyati (RSFSR tarkibida), Qoraqalpoq avtonom viloyati (dastlab Qozog'iston ASSR

tarkibida; 1930-yildan RSFSR tarkibida; 1932-yildan Qoraqalpog‘iston ASSR; 1936-yildan u O‘zbekiston SSR tarkibida) tashkil etildi. Qozog‘iston ASSR esa 1920-yil avgustda RSFSR tarkibida tuzilgan edi¹¹. 1925-yil 13-17 fevralda Buxoroda bo‘lgan O‘zbekiston SSR Sovetlarining 1-qurultoyida “O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to‘g‘risida Deklaratsiya” qabul qilindi. Deklaratsiya O‘zbekiston SSRning tashkil topganligini qonunan rasmiylashtirdi va uning ixtiyoriy ravishda SSSR tarkibiga kirganligini e‘lon qildi.

2.3. Qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish va uning asoratli oqibatlari

O‘zbekiston SSRda “agrar inqilob”ning strategiya va taktikasi O‘zbekiston Kompartiyasining 2-syezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlangan edi. Bu jarayon O‘zSSR MIK ning “Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to‘g‘risida” va “Yer-suv islohoti to‘g‘risida” dekretlari (1925-yil 2-dekabr) bilan boshlangan edi.

1925-1929 yillarda O‘zSSRda yer-suv islohotining 2-bosqichi o‘tkazildi. Bu islohot joylarda shart-sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab 3-bosqichda amalga oshirilgan.

Birinchi bosqich – 1925-1926 yillarda Farg‘ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida bo‘ldi.

Ikkinchi bosqich – 1927-yil Zarafshon viloyati (Buxoro va O‘rta Zarafshon okruglari)da yer-suv islohoti o‘tkazildi.

Uchinchi bosqich – 1928-1929 yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglarida islohot amalga oshirilgan edi. Qabul qilingan dekretlar asosida belgilanganidan ortiq yerlar, ish hayvonlari va mehnat qurollari tortib olindi. Boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning yerlari va butun mol-mulki musodara qilindi.

1929-yil kuzidan SSSRda qishloq xo‘jaligini ma‘muriy-buyruqbozlik usuli bilan kollektivlashtirish (jamoalashtirish)ga kirishilgan vaqtda O‘zbekistonda ahvol ana shunday edi. VKP(b) MK Siyosiy byurosining “Yoppasiga jamoalashtirish to‘g‘risida”gi qarori va VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosining “Quloqlarni sinf sifatida

¹¹ Ботирова Б. Ўзбекистонда ўтказилган советларнинг аҳолини кўчириш сиёсати (1926-1941 йй). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. – Тошкент, 2010. – Б.30.

tugatish bilan bog‘liq tadbirlar to‘g‘risida”gi ko‘rsatmalari (1930-yil 26-yanvar) asosida O‘zbekiston Kompartiyasi MK 1930-yil 17-fevralda “Kollektivlashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida” qaror qabul qilindi. Bu ko‘rsatmalarning ijrosini ta‘minlash jarayonida O‘zbekiston SSRda quloqlashtirish kompaniyasi ham 1930-yil fevraldan boshlab avj olgan.

Ayni paytda quloqlarni sinf sifatida tugatish 1930-yil 1-fevralda SSSR MIK va XKS qarorlarida ham rasman qonuniylashtirildi. Quloqlarga qarshi kurashda ularning mol-mulklarini musodara etish va o‘zlarini boshqa hududlarga surgun qilish uchun tegishli tashkilotlarga hamda respublikalardagi partiya tashkilotlariga tegishli huquqlar berildi.

Ta‘kidlash joizki, respublikada kolxozlar (jamoalar xo‘jaliklari)ni tashkil qilish borasida juda katta xatolarga yo‘l qo‘yildi. Ayrim sovet xodimlari o‘z vazifasini suiiste‘mol qildi. Arxiv hujjatida keltirilishicha, O‘rta Zarafshon okrugining Xatirchi rayonida 3 oyda faqat bitta kolxozning raisi 20 marta almashtirilgan. Bunday ahvol boshqa rayonlardagi o‘nlab kolxozlarda ham uchrab turgan.

O‘zbekistonda kolxozlar va sovxozlar (davlat xo‘jaliklari) tashkil qilinishi davrida chorva mollari umumlashtirish jarayonining boshlanishi bilan chorva mollarining miqdori keskin kamayib ketdi, ularning bozordagi narxi tushib ketdi. Chunki aholi xonadonida mavjud bo‘lgan chorva mollari ko‘p miqdorda oilaviy ehtiyoj uchun so‘ya boshladi, ularni ommaviy sotish boshlandi. Bundan tashqari qo‘shni Afg‘oniston davlatiga chorva mollari ko‘plab haydab o‘tildi.

Kolxozlashtirish siyosatining oqibatlari o‘zini ko‘p kuttirmadi. SSSR hududida sovet tuzumiga qarshi ommaviy ravishda dehqonlar qo‘zg‘oloni boshlanib ketdi. Bu qo‘zg‘olonlar bir vaqtda tashkiliy uyushgan holatda ko‘tarilmagan bo‘lsa ham u o‘zining haqli talablariga ega bo‘lgan, intizomli xalq noroziligi edi.

1930-yil kuzidan dehqonlarni jamoalar xo‘jaliklariga kirishga majburlash yana avj oldi. 1931-yil yoziga kelib, barcha dehqon xo‘jaliklarining 56,7 foizi kolxozlarga birlashtirilgan edi. 1932-yil oxirida sovxozlar soni 62 taga yetdi. Yakka xo‘jaliklarga katta soliq solish bilan tazyiq o‘tkazish davom etdi.

Kollektivlashtirish jarayonining avj olishi davri, ya‘ni 1930-1933 yillarda O‘zbekistonda 5550 dehqon xo‘jaligi a‘zolari hibsga olinib, quloq qilindi va Ukraina, Sibir, Qozog‘iston va boshqa joylarga

zoʻrluk bilan koʻchirildi. Lekin shuni ham taʼkidlash joizki, bunda nafaqat oʻziga toʻq, mol-mulkka ega dehqonlar, balki oʻrta hol, ayrim hollarda esa batrak xoʻjaliklarga mansub kishilar ham “quloq” sifatida surgun qilindi.

Sovet davlatining bunday gʻayriinsoniy siyosatini amalga oshirishdan maqsadi, birinchidan, qishloqdagi oʻziga toʻq kishilarning yer-suvi, mol-mulkini tortib olish, ikkinchidan, tortib olingan boylik va ishlab chiqarish vositalari hisobiga jamoa va davlat xoʻjaliklarining dastlabki moddiy bazasini yaratish, uchinchidan, kambagʻal dehqonlarning bu xoʻjaliklarga “oʻz hohishlari” bilan kirishlariga erishish va ularning arzon mehnatidan foydalanish, toʻrtinchidan, “quloq” boʻlib surgun qilingan kishilar yordamida masalan, Ukrainaning iqlimi Oʻzbekistonga yaqin zonasida paxtachilik sovxozlarini tashkil etish va pirovardida paxta yordamida SSSRning moddiy imkoniyatlarini yaxshilash edi. Umuman olganda, majburiy jamolashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy taʼsir koʻrsatdi, dehqonlarning yerga egalik tuygʻusini yoʻq qildi.

Umuman olganda XX asrning 20-yillarida va 1937-1938 yillardagi siyosiy va madniy qatagʻonlik siyosati mahalliy ziyoli kadrlarning kamayib ketishiga hamda respublikaga yanada koʻproq aholi evakuatsiya qilinishiga olib keldi. Bu esa oʻz-oʻzidan maʼlumki, respublikadagi demografik rang-baranglikni koʻpayib borishiga asosiy omil vazifasini oʻtadi. Ikkinchi jaxon urushi yillarida ham respublikaga koʻchirilgan turli milat vakillari misolida koʻrishimiz mumkin.

1926-yil Oʻzbekiston SSRda oʻtkazilgan aholini roʻyhatga olish tadbirida aniqlangan aholi istiqomat qiluvchi hududlar soni¹²

2.1-jadval

Hududlar nomi	Umumiy aholi punktlari soni	Shahar hududidagi aholi punktlari soni	Qishloq hududidagi aholi punktlari soni
Andijon	840	5	835
Fargʻona	997	7	990
Samarqand	1 494	3	1 491

¹² Oʻz MA. R.1619-fond, 11-roʻyxat, 53-yigʻma jild, 19-20 varaqlar.

Toshkent	858	5	853
Buxoro	1 429	3	1 426
Zarafshon	1 120	5	1 115
Qashqadaryo	1 241	5	1 236
Surxondaryo	597	3	594
Xo'jand	209	5	204
Xorazm	1 418	4	1 414
Kanimex	133	-	133
Isfara	58	-	58
O'zbekiston bo'yicha umumiy	10 394	45	10 49

2.4. O'zbekistonda "Madaniy inqilob" va uning oqibatlari

XX asr 20-30 yillardagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat respublika ma'naviy-madaniy hayotida ham o'z aksini topdi. Sovet davlatining "madaniy inqilob" tadbiri jamiyatning barcha jabhalari qatorida ilm-fan, madaniyat, san'at, maorif, oliy ta'lim sohalarini ham o'z izmiga solgan edi. Ta'lim-tarbiyaning o'choqlari bo'lgan milliy maktablarga ham bu siyosat o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq an'anaviy ta'lim tizimini yo'q qilish avj oldirildi.

Davlat "proletariat diktaturasi"ning mavjud barcha kuchlaridan foydalanib, sovet siyosiy rahbariyati qisqa muddat ichida Turkistonda Rossiya imperiyasi o'rnatgan ta'lim tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilishga erishdi. Bir vaqtning o'zida an'anaviy maktablarga nisbatan ham ma'muriy-repressiv hamda iqtisodiy choralar ko'rildi. Biroq, keng xalq ommasi an'anaviy maktab tarafdori bo'lib qolaverdi. Turkiston musulmonlariga o'zining mafkuraviy ta'sirini kengaytirish maqsadida, sovet "milliy" maktablari tarmog'ini tashkil etishga alohida e'tibor qaratildi. Mustabid davlat muqobil o'quv maskanlari faoliyatining barcha imkoniyatlarini cheklab qo'ydi.

1927-yil iyundagi O'zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasi VI plenumi qarorlari boshlab bergan, din asoslarini yemirish bo'yicha yangidan avj olgan harakat eski maktabga yetkazilgan asosiy zarba bo'ldi. Plenumning "Musulmon ruhoniylari va maktab to'g'risida"gi rezolyutsiyasida: "isloh qilingan maktablar zararli ekanligini hisobga olib, bundan buyon vaqf maktablarini isloh

qilishga aslo yo‘l qo‘yilmasin, shu vaqtgacha isloh qilingan maktablarga kelganda esa shu rayonda yangi sovet maktablarini ochish, shuningdek, isloh qilingan maktablarda diniy fanlarni o‘qitishni hamda umuman ruhoniy shaxslar o‘qitilishini ta‘qiqlash yo‘li bilan ham ularni yopish uchun butun choralar ko‘rilsin” deb ta‘kidlangan edi.

Ayniqsa, 1927-yilning dekabrda VKP (b)ning XV syezdida qabul qilingan qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish to‘g‘risidagi qarordan keyin maxsus ma‘rifiy hayriya mulklari bo‘lmish vaqf mulklari tugatilib, buning oqibatida an‘anaviy maktablar ham iqtisodiy asosdan mahrum bo‘ldilar. Ushbu choralar kamdek, ularga din-xurofot o‘choqlari tamg‘asi yopishtirilib, o‘n asrdan ortiq to‘plangan an‘anaviy qadriyatlar keraksiz, zararli, yangi tuzumning taraqqiyot etishiga to‘siq bo‘luvchi ijtimoiy institutlar sifatida izsiz tugatib yuborildi. An‘anaviy maktab va madrasa hamda jadid maktablarini yo‘q qilish bilan birga sovet organlari mahalliy aholi farzandlari maktablariga ham jiddiy e‘tibor berishmagan bo‘lsa-da, sovet o‘quv maskanlarini o‘qituvchi kadrlar hamda kerakli mablag‘ bilan ta‘minlay olish imkoniyatlarini topa olishgan. Chunonchi, sovet ta‘lim tizimiga mos o‘qituvchi kadrlarning miqdoriy o‘shishini ta‘minlash keng yo‘lga qo‘yilib, 1917-yilning o‘zidayoq Toshkent, Andijon, Samarqand, Qo‘qonda dastlabki o‘qituvchilar tayyorlaydigan qisqa muddatli kurslar tashkil etilgan edi. 1920-yillarning boshlariga kelib, mana shunday kurslar orqali 3 ming mahalliy millat va 802 ta yevropalik o‘qituvchi tayyorlangan edi.

Mana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar zamonaviy milliy oliy ta‘lim tizimini yaratish, dunyoviy bilimlardan dars bera oladigan o‘qituvchilar tayyorlash davr talabi ekanligini teran his etib, zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog‘ladilar. Milliy universitet haqida gap borar ekan, shuni ta‘kidlash lozimki, O‘rta Osiyoning birinchi universiteti hisoblanmish hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti 1918-yil 12-mayda jadid ziyolilari tomonidan tashkil etilgan edi.

Ma‘lumki, Oktabr to‘ntarishidan so‘ng sovetlar sharq ayollarini ozodlikka chiqarish uchun kurash, ularning siyosiy faolligini oshirish hamda yangi hayot qurilishiga jalb qilish kampaniyasini avj oldirib yubordilar. Ushbu jarayonning eng yuqori cho‘qqisi 1927-yil bo‘lib, u tarixga “Hujum” harakati nomi bilan kirdi. Ya‘ni, sovet adabiyotlari

qilishga aslo yo‘l qo‘yilmasin, shu vaqtgacha isloh qilingan maktablarga kelganda esa shu rayonda yangi sovet maktablarini ochish, shuningdek, isloh qilingan maktablarda diniy fanlarni o‘qitishni hamda umuman ruhoniylar shaxslar o‘qitilishini ta‘qiqlash yo‘li bilan ham ularni yopish uchun butun choralar ko‘rilsin” deb ta‘kidlangan edi.

Ayniqsa, 1927-yilning dekabrda VKP (b)ning XV syezdida qabul qilingan qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish to‘g‘risidagi qarordan keyin maxsus ma‘rifiy hayriya mulklari bo‘lmish vaqf mulklari tugatilib, buning oqibatida an‘anaviy maktablar ham iqtisodiy asosdan mahrum bo‘ldilar. Ushbu choralar kamdek, ularga din-xurofot o‘choqlari tamg‘asi yopishtirilib, o‘n asrdan ortiq to‘plangan an‘anaviy qadriyatlar keraksiz, zararli, yangi tuzumning taraqqiyot etishiga to‘siq bo‘luvchi ijtimoiy institutlar sifatida izsiz tugatib yuborildi. An‘anaviy maktab va madrasa hamda jadid maktablarini yo‘q qilish bilan birga sovet organlari mahalliy aholi farzandlari maktablariga ham jiddiy e‘tibor berishmagan bo‘lsa-da, sovet o‘quv maskanlarini o‘qituvchi kadrlar hamda kerakli mablag‘ bilan ta‘minlay olish imkoniyatlarini topa olishgan. Chunonchi, sovet ta‘lim tizimiga mos o‘qituvchi kadrlarning miqdoriy o‘shishini ta‘minlash keng yo‘lga qo‘yilib, 1917-yilning o‘zidayoq Toshkent, Andijon, Samarqand, Qo‘qonda dastlabki o‘qituvchilar tayyorlaydigan qisqa muddatli kurslar tashkil etilgan edi. 1920-yillarning boshlariga kelib, mana shunday kurslar orqali 3 ming mahalliy millat va 802 ta yevropalik o‘qituvchi tayyorlangan edi.

Mana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar zamonaviy milliy oliy ta‘lim tizimini yaratish, dunyoviy bilimlardan dars bera oladigan o‘qituvchilar tayyorlash davr talabi ekanligini teran his etib, zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog‘ladilar. Milliy universitet haqida gap borar ekan, shuni ta‘kidlash lozimki, O‘rta Osiyoning birinchi universiteti hisoblanmish hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti 1918-yil 12-mayda jadid ziyolilari tomonidan tashkil etilgan edi.

Ma‘lumki, Oktabr to‘ntarishidan so‘ng sovetlar sharq ayollarini ozodlikka chiqarish uchun kurash, ularning siyosiy faolligini oshirish hamda yangi hayot qurilishiga jalb qilish kampaniyasini avj oldirib yubordilar. Ushbu jarayonning eng yuqori cho‘qqisi 1927-yil bo‘lib, u tarixga “Hujum” harakati nomi bilan kirdi. Ya‘ni, sovet adabiyotlari

talqinida bu eski turmush tarziga hujum qilish ma'nosini anglatar edi. Hujumning oldiga qo'yilgan birinchi navbatdagi vazifalaridan biri bu - ko'p xotinlikni, balog'atga yetmagan qizlarni turmushga berishi va qalin pulini yo'q qilish edi.

Biroq, sovetlar shiddatli tus bergan ushbu harakat asriy an'analarni hisobga olmagan qarorlar, ko'rsatmalar asosida olib borildi, ko'p hollarda zo'rlik ishlatildi. Qaysi viloyat, qaysi tumanda, shahar va qishloqlarda qancha xotin-qizlar paranjisini tashlaganligi haqidagi ma'lumotlar muntazam talab qilina bordi.

Sharq ayollarining asrlar davomida muayyan urf-odatlar va shariat mezonlari bilan shakllangan ijtimoiy mavqeini ularni ozodlikka chiqarish va erkaklar bilan teng huquqli qilish shiori ostida favqulodda va shiddat bilan o'zgartirilishi ko'p to'qnashuvlar va qurbonlar bo'lishiga sabab bo'ldi. Masalan, 1928-yil 8-martda O'zbek davlat konsert va etnografiya guruhi ishtirokchisi To'paxon sahnaning o'zida o'ldiriladi, bir yildan so'ng esa Nurxon ismli aktrisa xalok bo'ldi.

Shubhasiz, "Hujum" sharq ayollariga birmuncha erkinlik, huquqlar berdi. Lekin, ushbu xarakat bosqichma-bosqich, zo'rvonlik usullarini ishlatmasdan, o'ta noziklik bilan keng xalq omma ongini ushbu jarayonga tayyorlab amalga oshirilganda norasmiy nikohlar, ajralishlar, yolg'iz onalar, erkaklar bilan ayollar o'rtasida "tenglik" o'rnatilishi oqibatida ayollar o'zining sharqona noziklik latofatini yo'qotib qo'ymagan bo'lar edi.

Kompartiyaning madaniy merosni inkor etish siyosati arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorida ham o'z aksini topdi. Buning sababini sovet hukumati "madaniy o'sishda texnik xususiyatga ega to'siqlardan biri bu qoloq transkripsiyadir" hamda "an'anaviy arabcha yozuv faqatgina diniy musulmon an'analari nuqtai nazaridagina qimmatlidir" deb uqtirib, arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qildilar. Shu munosabat bilan O'zbekiston kommunistlarining III -qurultoyi (1927-yil noyabr) "yangi lotin alifbosiga yanada shiddatliroq yo'l bilan o'tish kerak" deb ta'kidladi va 1929-yilda o'zbek yozuvi lotin grafikasiga o'zgartirildi. Chunki, O'rta Osiyoni arablar istilo qilgan VIII asrdan boshlab nafaqat diniy kitoblar, balki fanning barcha sohalarida o'n uch asr mobaynida yaratilgan yozma madaniyat yodgorliklari, o'lka aholisi amal qilib kelgan huquq manbalari ana shu yozuvda yaratilgan edi.

Shu sababdan bu mahalliy xalqni nafaqat dinidan balki madaniyati, milliylikdan ajratib, sovet qolipiga majburan solish edi.

1940-yilda esa lotin grafikasining kirillitsa bilan shoshilinch almashtirilishi, O'zbekiston aholisining bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu holat savodsizlar sonining sun'iy o'sishini keltirib chiqardi. Lekin eng achinarlisi, ma'naviy hayot to'la ruslashtirilib, hamma joylarda o'zbek tili imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi.

Shu bilan birga, mustabid tuzum sovetlarcha savodli shaxslarni shakllantirish, "savodsizlik"ni tugatish borasida shiddatli kurashni avj oldirib yubordi va 1920-yilning 17-sentabrida TASSR Maorif xalq komissarligi tomonidan aholi orasida savodsizlikni tugatish to'g'risida dekret qabul qilinadi. Unga muvofiq, 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan barcha fuqarolar o'qish va yozishni o'rganishlari shart bo'lgan. 1924-yilning boshida esa "Bitsin savodsizlik!" jamiyati vujudga keladi. Uning o'zagini o'qituvchilar, talabalar tashkil qilgan. Savodsizlikni tugatish bo'yicha ushbu jamiyat tomonidan dastlabki paytda 35 maktab ochilib, 10200 kishi o'z savodini chiqardi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1937-yilga kelib, respublikamizda savodsizlik tugatilib, kamsavodli kishilar soni 2 mlndan ziyod bo'lgan. Aholining sovetlar idrokidagi umumiy savodxonligi 67,8% ga etgan edi.

Umuman aytganda, sovet sotsialistik davlatchiligi o'zbek xalqining tub ma'naviy, axloqiy qadriyatlariga mos kelmas edi. Tarbiyaviy ishlar ham milliy manfaatlarni aks ettirmas edi.

2.5. XX asrning 20-30 yillaridagi siyosiy qatag'onlar

1922-yil 30-dekabrda tashkil topgan SSSR qudratli unitar (qo'shma) davlat bo'lib, unda rasmiy federatsiya subyektlari suveren huquqlar va real mustaqillikdan mahrum edilar. O'zbekiston ham faqat nomigagina SSSR tarkibidagi suveren ruspublika hisoblangan, aslida esa ittifoqqa har tomonlama qaram edi. SSSRda qaror topgan boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi jamiyatning barcha sohalarini o'z maqsad va vazifalariga bo'ysundirgan, ijtimoiy-siyosiy hayot o'ta siyosiyashtirilib, o'zgacha fikrlashlarga qarshi shafqatsiz kurash olib borilar edi.

XX asr 20-30 yillarida mustabid tuzumga qarshi fikr bildirganlarni ta'qib ostiga olish avj oldi. Ayni shu paytda "18 lar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik" kabi siyosiy ishlar to'qib chiqarilgan edi.

O'zbekistondagi hukumat va partiya organlarining vakolatlari masalasi tadqiq etilganda o'n sakkizlar guruhining faoliyati va qismatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixdan ma'lumki, asosan hukumat a'zolari kirgan o'n sakkizlar guruhi a'zolari O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti siyosatiga qarshi chiqqan edilar.

Jumladan, 1925-yil noyabrda O'zbekistonda faoliyat ko'rsatgan milliy rahbar xodimlardan 18 kishi (ular tarixiy adabiyotlarda "o'n sakkizlar guruhi" deb atalardi) 1925-yil 19-22 noyabrda Samarqandda bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti plenumiga ularni ishdan bo'shatish haqida ariza bilan murojaat qiladi.

Ariza berganlar bilan RKP(b) MK O'rta Osiyo birinchi kotibi I.A.Zelenskiy va Markazdan yubrilgan boshqa mas'ul xodimlar suhbatlashgan. Bu suhbat aslida tergov tusini olgan. Partiyaning ichki intizomiga qat'iy amal qilish, partiya saflarida hech qanday guruhbozlikka o'rin bo'lmasligi kabi talablar va turli tazyiqlardan so'ng 18 nafar kishidan 8 kishi (A.Hojiboyev, I.Xidiraliyev, M. O'rinxo'jayev, O'.Ashurov, H.Eshonov, A.Mukamilov, A.Zokirov, N.Shirinov) xato qilganliklarini "tan olib", arizadagi o'z imzolarini qaytarib olganliklari xususida ariza berganlar. Qolgan 10 nafar kishi (N.Qoriyev, A.Muzaffarov, M. Saidjonov, R.Rafiqov, B.Maqsumov, I.Bozorboyev, O.Maqsumov, M.Karimjonov, Z.Hasanov, R.Rahimboboyev) qaytadan ariza yozishib, ishlarini O'rta Osiyo byurosida ko'rib chiqishni talab qilishgan. RKP(b) Markaziy Kontrol Komissiyasi Prezidiumi a'zosi M.V.Kosarev, RKP (b) Markaziy Kontrol Komissiyasi a'zosi D.Manjara va O'rta Osiyo byurosi tashkiliy – taqsimlov bo'limi boshlig'i A.Zdobnovdan iborat maxsus komissiya 1925-yil 22-29 noyabrda ariza beruvchi har bir kishi bilan alohida savol-javob, aslida o'ziga xos so'roq o'tkazib, ariza yozishining sabablarini tekshirgan. Dekabr oyining boshlarida bu savol-javob yana takrorlangan.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti V plenumida (1925-yil 22-noyabr) so'zga chiqqan RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi birinchi kotibi I.Zelenskiy quyidagicha fikr bildirgan edi:

“Men o‘rtoqlarga (ariza bergan o‘rtoqlarga) yangi xo‘jalik yili boshlanayotganda MK rahbariyati to‘g‘risidagi masalani kun tartibiga qo‘yish barcha sohadagi ishlarga salbiy ta‘sir qilishini, shuningdek, hozir rahbariyatni almashtirish partiya va sovet organlarining quyi bo‘g‘in rahbarlarini ham almashtirishga sabab bo‘lishini tushuntirdim”. Demak, bundan ko‘rinib turibdiki, o‘n sakkizlar guruhi a‘zolarining talablaridan biri Markaz manfaatlarini O‘zbekistonda amalga oshirayotgan respublika kommunistik tashkilotining rahbarlari V.Ivanov va A.Ikromovni o‘z vazifalaridan ozod qilishdan iborat bo‘lgan.

O‘n sakkizlar guruhi a‘zolari RKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi komissiyasi va O‘zbekiston Kompartiyasi MK ikkinchi chaqiriq 1-plenumi qaroriga ko‘ra 1925-yil dekabrda quyidagicha jazolandi: Rahmat Rafiqov, Muxtorjon Saidjonov, Inomjon Xidiraliyev, Nuritdin Qoriyev o‘z vazifalaridan olib tashlandi, Rahmat Rafiqov va Bahodir Maqsumov partiya a‘zolidan chiqarildi, Zokir Hasanov va Obid Maqsumovga qattiq hayfsan e‘lon qilindi, Raxmatulla Muzaffarovning ishi ko‘rib chiqish uchun O‘zbekiston Kompartiyasi MKKga topshirildi, Rahimjon Rahimboboyev va Abdurahim Hojiboyevga tanbeh berildi, o‘z xatolarini “tan olgan” 8 kishini shaxsiy ishiga esa guruhbozlik kurashida ishtirok etganligi yozib qo‘yildi.

Biroq o‘n sakkizlar guruhi a‘zolarining keyingi taqdiri ayanchli kechdi. Inomjon Xidiraliyev 1928-yil 31-dekabrda Moskvada fojiali o‘lim topdi, ayrim kishilar 1930-yili B. Mavlonbekov guruhida ishtirok etganlikda ayblandi va jazolandi, qolganlari esa 1934, 1937-1938 yillardagi ommaviy qatag‘onlarning qurboni bo‘lishdi. Faqat umrining katta qismini surgun va qamoqxonalarda o‘tkazgan Mirzaxo‘ja O‘rinxo‘jayev 1958-yilda tug‘ilgan yurti Samarqandga qaytib keladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston SSR va O‘zbekiston Kompartiyasi tashkil topgach, hukumat va partiya organlarining vakolatlari doirasi qizg‘in munozaralarga sabab bo‘ldi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti rahbariyati VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi a‘zolari hamda Markazning boshqa vakillari madadi va ko‘rsatmasiga tayanib, respublikadagi sovet va xo‘jalik organlari ishiga, xususan, O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti faoliyatiga bepisandlik bila qaradilar. 1925-1926 yillarda partiya

saffari o'rtasida qat'iy tartib va intizom yo'qligi turli guruhbozlik holatlarini keltirib chiqardi.

Partiya tashkilotlari rahbar kommunistlarni xo'jalik, ijtimoiy va madaniy qurilishining barcha sohalariga mutasaddi qilib qo'ygan edi. Ma'muriy – buyruqbozlik usullari bilan ish olib borgan partiya tashkilotlari korxonalar va muassasalar rahbarlari hamda mehnat jamoalarining mustaqilligini cheklab, ularning tashabbusini bo'g'ar, ular faoliyatidagi demokratik jihatlarni yo'qqa chiqarar edi.

Hukumat va partiya organlarining funksiyalari konstitutsiya va turli qonunlarda ko'rsatilgan bo'lishiga qaramasdan, partiyaviy vakolatlar doirasi tabora kengayib, keyinchalik jamiyatning barcha sohaları ustidan hukmron kuchga aylandi. Bu holatga qarshi chiqqan milliy rahbar xodimlar (o'n sakkizlar guruhi, R.Inog'omov va b.) muxolifatda ayblanib, ular avval g'oyaviy jihatdan, so'ngra jismoniy jihatdan mahv etildi. Sovet rejimining repressiv xususiyati O'zbekistonda ham yaqqol namoyon bo'la boshladi.

“Inog'omovchilik” 1926-1931 yillarda mustabid tuzum tomonidan milliy rahbar va ziyolilarning qatag'on qilinishiga sabab bo'lgan uydirma. “Inog'omovchilik” – o'sha yillarda O'zSSR Maorif Xalq Komissari vazifasini bajarib kelgan Rahim Inog'omov (1902-1938 yy) nomi bilan bog'liq.

R.Inog'omov va uning tarafdorlari xalq ta'limi va madaniyatini proletarlashtirishga qarshi chiqib, VKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi faoliyatini tugatish talabini ko'tarib chiqadilar. Shuningdek, R.Inog'omov o'zbek mehnatkashlarining oktabr to'ntarishiga tayyor bo'lmaganliklari va uning yevropalik proletar kuchlar tomonidan amalga oshirilganligi hamda rus istibdodiga qarshi mustaqillik harakatida tarixiy rolni faqat ziyolilar o'ynagan, bizda esa hali proletariat yo'q degan dadil fikrlarni bildiradi.

Maxsus uyushtirilgan viloyat plenumlarida “inog'omovchilik” qoralanib, u bilan ayovsiz kurash olib borishga da'vat etiladi. Hatto “inog'omovchilik”ni partiya saflaridagi burjuaziya agenturasi deb baholashadi. “Inog'omovchilik”ka qarshi kurash matbuotda ham davom etadi. O'rta Osiyo byurosining “Za partiyu” degan jurnalida I.Zelenskiy “inog'omovchilik”ni qattiq tanqid qilib, uning kommunistlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmaganligi, unga qat'iy zarba berilganligini alohida ta'kidlaydi.

Rahim Inog'omovga shu kabi asossiz "aybnomalar" qo'yilgandan so'ng, uni Qashqadaryo viloyatining eng chekka qishloqlarining biriga ishga yuborishadi. Quvg'in va ta'qiblar ta'sirida R.Inog'omov matbuot orqali tavba-tazarru mazmunidagi "ochiq xat"i bilan chiqadi.

Inog'omovning qarashlari xususida Mustafo Cho'qayev quyidagi fikrlarni bildirgan: "...Biz ruslarga iqtisodiy jihatdan qaram bo'lishni istamaymiz.. Mana shu haqiqatni kommunist bo'lishga shoshilgan turkistonlik yoshlar anglay boshladi. R.Inog'omov boshliq guruh o'zbeklarga o'z-o'zini boshqarish huquqini berish, Turkiston ustidan O'rta Osiyo byurosi nazoratini bekor qilinishini talab qilgan".

"Qosimovchilik" – 1929-1930 yillarda milliy an'anaviy sud va huquq sohasidagi qadriyatlarni saqlab qolish tarafdorlari bo'lgan vatanparvar ruhdagi huquqshunos mutaxassislarni mustabid sovet tuzumiga majburan bo'ysundirish yo'lidagi (repressiya) qatag'onga qarshi harakat bo'ldi. 1929-yilda O'zbekiston SSR Oliy sudining raisi Sa'dulla Qosimovning "qosimovchilik" deb nomlangan ishini ko'rib chiqish boshlanadi.

S.Qosimov, B.Sharipov, sudyalar M.Mirzokirov, I.Xo'jayev, sud idorasi xodimi Spiridonov ustidan 1930-yilning martida boshlangan sud jarayoni natijalari oldindan tayyorlangan yolg'onga aylantirilgan edi. Davlat va jamoat ayblovchilari S.Qosimov va maslakdoshlarining haqiqiy jinoy ishlarini isbot qila olmadilar. Biroq, ularning Munavvar Qori Abdurashidxonov tomonidan tashkil etilgan "Turk odami markaziyati" partiyasi bilan aloqalari, S.Qosimovning Sulton Segizboyev va advokat Ubaydulla Xo'jayev (Asadullaxo'jayev), Yaponiyadagi Turkiston milliy qo'mitasining muxtor vakili (aslida bunday qo'mita bo'lmagan) Hasanxon Qori Karimov bilan do'stona munosabatda bo'lganligi bir necha marotaba esga olindi. S.Qosimov va uning tarafdorlari "bosmachilar"ni qo'llab-quvvatlashda, "aksilinqilobchi millatchi tashkilotlar" a'zolari bilan aloqa bog'laganlikda, islom dinini himoya qilishda ayblandilar. Holbuki, S.Qosimov va B.Sharipov o'z xizmat vazifalarini bajarish vaqtida tub millat manfaatlarini imkoniyat doirasida himoya qilishgan edi. S.Qosimov tergov va sud jarayonida SSSR Oliy sudi tomonidan O'zbekistonning suverenlik huquqi va milliy manfaatlari poymol qilinayotganligini ochib tashlashdan cho'chimadi.

1930-yilning 22-iyunida xukm e'lon qilinadi. Ularning hammasi yot sinf manfaatlarini himoya qilganliklarida, Sharipov esa

bosmachilarga faol yordam berganlikda ayblanadi. Katanyan so'nggi sud jarayonida: "...adolatli qonun g'alaba qilsin va qon to'kilsin!" deb xitob qiladi. Qosimov va uning 3 tarafdori otib tashlanadilar. Bu jarayonning asl mohiyati ko'zga ko'ringan mahalliy arboblarni tugatishga qaratilgan edi.

Minglab ziyolilar yo'q qilinishining cho'qqisi 1937-1939 yillarga to'g'ri keldi. 1937-yil dekabr – 1938-yil yanvarida XKS va O'zbekiston KP(b) MQning "O'zSSR Xalq Maorif Komissarligi tizimida ziyonchilik oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori e'lon qilingandan so'ng, xalq ta'limining barcha sohalarida, ayniqsa mahalliy tilda dars beriladigan maktablar, pedagogik bilim yurtlari va institutlarida o'qituvchi kadrlar va talabalarni "tozalash" ishlari avj oldirib yuborildi.

Ayni paytda istiqlol va erk kuychilari, o'zbek xalqining mashhur yozuvchilaridan Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir Stalin istibdodining begunoh qurboni bo'ldilar. 30-yillarda o'zbek adabiyotining Fitrat va Cho'lpon kabi "keksa" avlodi vakillarining erkin ijod etishiga yo'l qo'yilmadi. Fitrat 1938-yil 4-oktabrda "...sovet hokimiyatiga qarshi aksilinqilobiy, panturkistik ishlar olib borganlikda" ayblanib, otib tashlanadi.

Cho'lpon 1932-yili F.Xo'jayevning maslahati bilan Moskvaga borib, SSSR XKS va SSSR xalqlari markaziy nashriyotida tarjimon bo'lib xizmat qilayotganida, Toshkentda badriddinovchilar ustidan sud boshlanadi. "Badriddinovchilik"- O'zbekiston SSR Oliy sudining prokurori Shamsutdin Badriddinov nomi bilan bog'liq ish. Sh.Badriddinovga "Milliy ittihad" tashkiloti a'zolari va bosmachilar bilan aloqa bog'lagan, Munavvar Qori va S.Qosimovning yaqin do'sti va ham fikri bo'lgan degan ayblar qo'yilgan Sh.Badriddinov va uning 5 tarafdori ustidan sud jarayoni 1932-yil 5-may – 15-iyunda Toshkentda bo'lib o'tadi. Ana shu sudda fosh etuvchi nutq bilan so'zga chiqqan Olimov ismli guvoh Cho'lponning ham nomini g'ayrli niyatda tilga oladi. Bu uning 1937-yilda qamoqqa olinishiga sabab bo'ladi. Cho'lpon o'z oldiga sovet hokimiyatini qurol bilan ag'darib tashlash va O'zbekistonda burjua davlatini barpo etish maqsadini qo'ygan, aksilinqilobiy millatchilik tashkilot a'zosi bo'lgan..., sovet hokimiyatiga qarshi kurash uchun milliy kadrlar tayyorlagan..., tashkilotning topshirig'iga muvofiq aksilsho'roviy-millatchilik ruhidagi she'rlarni yozgan. Xorijiy razvedka organlarining

aygʻoqchilari Shohid Eson Musayev, Abdurauf Fitrat va Gʻozi Olim Yunusov bilan doimiy aloqada boʻlgan...” degan soxta aybnomalar asosida sovetlarning jazo organlari tomonidan 1938-yil 4-oktabrda qatl etiladi.

Oʻzbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy XX asrning 20-yillarida “Oʻtgan kunlar”dan keyin, “Mehrobdan chayon” asarlarini yaratib, oʻzbek romanchiligini jahon madaniyati darajasiga olib chiqdi. Biroq, sovet rejimi uning “Oʻtkan kunlar” asari kitobxonlarni sovet voqeligidan uzoqlashtiradi va unda millatchilik qarashlari ochiq aks etgan deb tanqid ostiga olishadi va bu uning 1937-yilda qamoqqa olinishi uchun asos boʻlib xizmat qiladi. Adabiyotimizning eng sara arboblari qatorida A.Qodiriy ham 1938-yil 4-oktabrda otiladi. Umuman olganda mazkur yillari respublikada olib borilgan qatagʻonlik siyosati nafaqat Oʻzbekiston SSRda balki, boshqa ittifoqdosh respublikalarda ham oʻtkazildi.

Taniqli oʻzbek shoiri, dramaturg va tarjimon Usmon Nosir oʻzining “Yurak”, “Mehrim”, “Norboʻta”, “Naxshon” va boshqa sheʼriy dostonlari bilan shuhrat qozongan. Shuningdek, u Dobrolyubov, Lermontov asarlarini oʻzbek tiliga tarjima qilgan. Usmon Nosir ham 1944-yilda sovet rejimining begunoh qurboni boʻlgan.

Milliy respublikalarda 1939-yilda oʻtkazilgan aholini roʻyxatga olish tadbirida faoliyat olib borgan roʻyxatga olish idoralari soni¹³

2.2-jadval

Milliy respublikalar	Roʻyxatga olish idoralari soni		Instruktor uchastkalar soni		Roʻyxatlash uchastkalari soni	
	Shahar	Qishloq	Shahar	Qishloq	Shahar	Qishloq
Oʻzbekiston SSR	81	332	596	1 972	3 470	7 923
Qozogʻiston SSR	72	422	551	2 160	3 278	7 862
Tojikiston SSR	9	97	86	629	522	2 564
Turkmaniston SSR	12	76	160	437	922	1 754
Qirgʻiziston SSR	16	109	110	587	631	2 260

Maʼlumotlarda koʻrsatilishicha, respublika NKVDsi “uchlik”lari tomonidan 1937-1939 yillarda 41 mingdan ziyod kishi qamoqqa olinib, ulardan 6 ming 920 tasi otib tashlangan edi. Bu davrda

¹³ Oʻz MA, R.1619-fond, 1-roʻyxat, 12-yigʻma jild, 16-17 varnqlar.

millatning ilg'or taraqqiyparvar ziyolilarining qatag'on qilinishi oqibatida xalqimiz ularning noyob asarlarini o'qishdan uzoq vaqt mahrum bo'ldi.

Ma'lumki, sovet hukmronligi davrida din davlatdan ajratilgan, deb e'tirof etilgan, nomigagina vijdon erkinligi e'lon qilingan bo'lsa-da, aslida diniy e'tiqod goh oshkora, goh pinhona tarzda ta'qibutazyiqqa olinar edi. Holbuki jamiyatsiz din, dinsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas. Sovet tuzumida bunga mutlaqo e'tibor berilmas edi. Balki, iloji boricha, dinga, diniy tarbiyaga to'sqinlik ko'p bo'lib, jamiyatdan ularni siqib chiqarishga harakat qilingan. Sovetlarning e'tiqodi dahriylik edi. 30-yillarning boshi dindor va e'tiqodli kishilarga zo'ravonlik va siyosiy qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi.

Hatto Alloh taoloning uyi hisoblanmish masjidlar xudosizlar uyiga, ateizm muzeyiga aylantirilgan. Ushbu siyosat oqibatida ko'plab qo'hna masjidlar uzoq vaqtgacha qarovsiz qolib ketdi, yangi masjidlar qurish to'g'risida esa hatto so'z bo'lishi mumkin emas edi. Bu davrda O'zbekistondagi diniy ulamolarning asosiy qismi qamoq lagerlariga jo'natildi. Inson huquqlari amalda poymol etildi. Qamoqxonalarda mahbuslar shafqatsiz jismoniy jazolarga mahkum etildilar.

Xulosa qilib aytganda XX asr 20-30 yillardagi mustabid tuzumning qatag'onlik siyosati jiddiy va fojiali oqibatlarga olib keldi. Milliy ziyolilarning jismonan yo'q qilinishi oqibatida milliy madaniyat to'la-to'kis rivojlana olmadi. Millatning aql-idrokli kishilari mahv etilgach, hamma "yo'l boshchi"ning itoatkor quliga aylantirildi. Shunday qilib, har qanday o'zgacha fikrni kuch bilan bo'g'adigan, ommaviy o'zboshimchalik va zo'rlik bilan Vatanga sodiq necha o'n minglab kishilarni qirib tashlagan mustabid tartibot qaror topdi va kuchaya bordi.

1937-1938 yillarda markaz tomonidan amalga oshirilgan siyosiy qatag'onlik siyosati natijasida O'zbekiston SSR rahbarlarida F.Xo'jayev va A.Ikormovlar ham moskvaga chaqirtirilib turli ayblovlar bilan otib yuborildi. Respublikada mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar esa yillar davomida hal qilinmadi. Bu yilga kelib mahalliy aholi hukumatdan juda qo'rqqan va hech qanday davlat organlariga ishonchi qolmagandi. Sovet hukumati olib brogan siyosat natijasida markaz rahnamolariga qarshi ko'plab g'alayonlar ko'tarildi va ularning barchasi shavqatsizlarcha bostirildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. O'zбекистон SSR qachon tashkil etildi?
2. Yangi iqtisodiy siyosat va uning mohiyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish aslida qanday kechgan edi?
4. Sovet hukumatining O'zbekistonda amalga oshirgan "Madaniy inqilob" siyosati mohiyatini tushuntirib bering.
5. Sovetlarning qatag'onlik siyosati O'zbekistonda qanday kechgan edi?
6. Siyosiy qatag'onlik deganda nimani tushunasiz?
7. Madaniy inqilob deganda nimani tushunasiz?
8. Siyosiy qatag'onlik yillari qaysi yillarni o'z ichiga oladi?
9. Quloqlashtirish siyosati nima?
10. Kalxoz va savxozlar qachondan tashkil etila boshlandi?
11. O'zбекистон SSRning tashkil etilishi to'g'risida gapirib bering.
12. Aholini ro'yxatga olish tadbirlari deganda nimani tushunasiz?
13. Munavvar qori qachon o'ldirildi?
14. Xujum karakati nima?
15. O'zбекистон SSRda o'tkazilgan yer-suv islohoti to'g'risida nimalarni bilasiz?

III BOB. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G‘ALABAGA QO‘SHGAN HISSASI

O‘quv qo‘llanmaning uchinchi bobida ikkinchi jaxon urushining boshlanishi va unga O‘zbekiston SSRni jalb etilishi hamda o‘zbek halqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi yoritilgan. Bundan tashqari, ikkinchi jaxon urushi yillari respublikadan front ortiga yuborilgan qurol-aslahlar, askarlar soni va boshqa harbiy buyumlar, qolaversa, urush yillari respublikaga ko‘plab yetim bolalarni evakuatsiya qilinishi, migrasiya, emigrasiya hamda respublikadagi demografik holat bo‘yicha ham ma‘lumotlar keltirilgan. Xususan, urush yillarida respublikada avj olgan ocharchilik siyosatining salbiy oqibatlari haqida ham atroflicha ma‘lumotlar berilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: jaxon urushi, harbiy safarbarlik, front orti, harbiy siyosat, ro‘yxatga olish, harbiy qurollar, harbiy komunizm, migratsiya, emigratsiya, evakuatsiya, ocharchilik, qahatchilik, fashizm.

3.1. Ikkinchi jaxon urushining boshlanishi va umumiy harbiy safarbarlik

Insoniyat juda ko‘plab urushlarni boshidan kechirgan bo‘lib, bular ichida eng dahshatlisi, 50 mlndan ortiq kishining yostig‘ini quritgan, XX asr fojiasi bo‘lmish ikkinchi jahon urushidir. Olti yil (1939-yil sentabr – 1945-yil sentabr) davom etgan bu urush yer sharining 80% aholisi joylashgan hududni o‘z ichiga olgan 61 ta mamlakatni qamrab oldi. Ikkinchi jahon urushini Angliya, Fransiya va SSSR kabi yirik davlatlar o‘rtasidagi ixtiloflar, xususan, paydo bo‘lgan dastlabki damlaridanoq tashqi siyosat strategiyasi “jahon proletar inqilobi” mafkurasiga tayanib, butunjahon kommunistik imperiyasini tuzishga qaratilgan sovet davlati hamda Germaniya va Yaponiya kabi agressiv kuchlarning dunyoga hukmron bo‘lish uchun intilishlari keltirib chiqardi. Urushning asosiy aybdorlari jahonga hukmronlik qilish da‘vosi bilan maydonga chiqqan Adolf Gitler va Iosif Stalin yurgizgan agressiv siyosat bo‘ldi. Fransiya va Angliya siyosiy yetakchilarining

javobgarligi shundan iborat bo'ldiki, ular bolshevizm xavfiga qarshi turuvchi kuchni tashkil qilish g'oyasi bilan Germaniyada gitlerchilar partiyasining mustahkamlashuviga yordam beribgina qolmasdan, Avstriyaning Germaniya tarkibiga qo'shib olinishiga (1938-yil mart) va Myunxen bitimiga (1938-yil sentabr) yo'l ochib berdilar. Bu esa, Ikkinchi jahon urushining boshlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

XX asr 30-yillari oxirlarida xalqaro keskinlikning va ikkinchi jahon urushining boshlanishida Stalin boshliq sovet rahbarlari kapitalistlarni o'zaro urishtirib, ularning kuchi kamayishi bilan qizil armiya kuchlarining qaqshatqich zarbasini berishga intilishlari va aynan shu maqsadda 1939-yil 23-avgustda Germaniya bilan 10 yil muddatga o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomasi ularning javobgarliklarini tashkil qiladi. Sovet-german bitimining maxfiy qo'shimcha bayonnomasiga ko'ra, Germaniya bilan SSSR ta'sir doiralarini bo'lib olishgan edi. Ularning manfaatdor hududlari chegarasi Polshadan o'tgan bo'lib, G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiya hududlari hamda Boltiqbo'yi mamlakatlari SSSR ta'sir doirasidagi hudud ekanligi Germaniya tomonidan tan olingan edi.

Eng so'nggi tarixiy tadqiqotlar "avgust bitimi" mamlakat xavfsizligini mustahkamlab, sovet-german urushining boshlanishini orqaga surgan emas, balki, ikkinchi jahon urushini va unga SSSRning tortilishini tezlashtirgan hujjat bo'lganligini ko'rsatadi. Chunki Germaniya davlatining ham, Sovet davlatining ham strategik maqsadlarini aks ettirgan bu shartnomaga muvofiq Germaniya bilan SSSR Polshaga bir vaqtda qo'shin kiritishlari lozim bo'lgan. Shunga ko'ra 1939-yil 1-sentabrda fashistlar Germaniyasi Polshaga bostirib kirdi. 3-sentabrda esa Angliya va Fransiya Germaniyaga urush e'lon qildilar hamda ikkinchi jahon urushi boshlandi. Natijada Germaniya ikki frontda urush holatida bo'lib qoldi. Gitler jahon jamoatchiligi ko'z o'ngida halokatli urush yong'inining asosiy aybdori bo'lib namoyon bo'ldi. Stalin esa aynan shuni kutgan edi. U sovet qo'shinlarini 17-sentabrdagina Polsha hududlariga kirita boshladi va Sharqiy Yevropaning "xaloskori" sifatida G'arbiy Belorussiya yerlarini bosib olib, keyinroq rasmiy ravishda SSSRga qo'shib oldi.

1939-yil oxiri – 1940-yil boshlarida bo'lgan sovet-fin urushi natijasida Finlandiya Leningrad va Murmansk oralig'idagi o'z yerlarini SSSRga berishga majbur bo'ldi. Sovet davlati 1940-yil iyunda Estoniya, Latviya va Litva davlatlarini bosib olib, avgust oyida

o'z tarkibiga kiritdi. O'z hududlarini bunday kengaytirish siyosati Germaniya va SSSRni 1939-1940 yillarda yanada yaqinlashtirdi. G'arbiy Yevropada fashistlar Germaniyasi Polsha, Norvegiya, Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Daniya, Lyuksemburg kabi davlatlar poytaxtlarini bosib olganda, sovetlar hukumati nemis qo'mondonligini tabriklab borgan.

Kapitalistlar o'zaro urush natijasida zaiflashishini kutayotgan Stalin boshliq sovetlar hukumati bir zarba bilan Yevropani sovetlashtirishga tayyorlanar, buni zimdan his qilgan Gitler hukumati Stalindan xavfsirar, ularning har biri "hujum qilmaslik haqidagi bitim"ini o'zi uchun qulay bo'lgan paytda bekor qilishni oqilona ish deb o'ylardilar. Aynan shu narsa ikkita "do'st" davlat o'rtasidagi muqarrar urushni tezlashtirdi.

1941-yil 22-iyun yakshanba kuni tongotarida avgust shartnomasini buzib, fashistlar Germaniyasi SSSR ga hujum boshladi. Germaniya bilan uning ittifoqchilari-Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Bu urushga majburan tortilgan Sovet Ittifoqi xalqlari mustamlaka asoratida bo'lgan barcha respublikalar shu jumladan, O'zbekiston xalqlari uchun og'ir sinovlar vaqti va ularning nemis fashist bosqinchilariga qarshi fidokorona kurashi boshlandi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq, butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham partiya tashkilotlari tomonidan mitinglar va yig'ilishlar tashkil qilindi. 1941-yil 22-iyundayoq Toshkent to'qimachilik kombinatining ishchilari ana shu daqiqadan boshlab o'zlarini Vatan himoyasiga safarbar qilingan deb hisoblashlarini bildirdilar. 1941-yil 23-24 iyunda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Nukus va boshqa shaharlardagi yig'ilishlarda Vatan himoyasi uchun har qanday vazifani bajarishga shay ekanliklarini bildirgan o'zbekistonliklar harbiy komissarliklarga frontga ko'ngilli sifatida jo'natishlarini so'rab arizalar bera boshladilar. Xususan:

- Kapitalistik va sotsialistik davlatlar o'rtasidagi nizolar
- Kapitalistik davlatlar o'rtasidagi nizolar
- Buyuk Britaniya va Fransiya olib borgan "tinchlantirish siyosati"
- SSSR olib borgan siyosati(1939-yil 23-avgust-SSSR bilan Germaniya o'rtasidagi bitimi)

Fashist Germaniyaning tajavuskor siyosati natijasida mazkur jaxon urishiga start berildi.

Urushning dastlabki kunlarida respublikaning shahar va tuman harbiy komissarliklariga 14 mingdan ortiq ariza kelib tushgan. Bu o'zbekistonliklarning o'z vatanparvarlik burchlarini, har bir urush insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini yuksak darajada anglab, urush olovini yoquvchilarga qattiq nafrat bilan qaraganliklarini ko'rsatadi. Chunki boshlangan urush yuqori hokimiyat rahbarlari orasida sarosimalikni keltirib chiqargan bo'lib, faqat 29-iyundagina Xalq Komissarlari Kengashi nomidan joylarga ko'rsatmalar jo'natib, unda urush ahvolni keskin o'zgartirib yuborganligi, Vatan jiddiy xavf ostida qolganligi, barcha ishlarni harbiy izga solish uchun tez va qat'iy ravishda qayta qurishni amalga oshirish zarurligi ko'rsatilib, keyinroq esa, "hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" chaqirig'i talab darajasiga ko'tarilgan edi.

1941-yil 30-iyunda I.V.Stalin boshchiligida Davlat Mudofaa Qo'mitasi tashkil etilib, davlat, harbiy va partiyaviy hokimiyat uning qo'liga o'tdi. Stalin hukumat nomidan 3-iyulda radio orqali xalqqa murojaat qilib, haqiqiy ahvolni bayon qildi. Qurolli kuchlarga strategik rahbarlikni amalga oshirish uchun Oliy Bosh Qo'mondon Qarorgohi tashkil etilib, 8-avgustda Stalin Oliy Bosh Qo'mondon lavozimini qabul qildi. Barcha muhim harbiy-siyosiy qarorlarni qabul qilish xaqiqatdan uning qo'lida to'plangan bo'lib, bu qarorlar DMQ yoki VKP (b) MQ Siyosiy byurosining qarorlari sifatida rasmiylashtirilgan.

Urushning dastlabki kunlaridanoq sovet xalqi-o'zbekistonliklar ham bosqinchilar ustidan g'alabaga erishishga butun kuchlarini baxshida etdilar. Mustabid tuzum zulmi ostida ezilayotgan xalqlar qandaydir g'oyalarni emas, balki ona-yurt Vatanlarini himoya qildilar. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada his qilgan o'zbek xalqi fashizmdan faqat SSSRni emas, eng avvalo O'zbekistonni himoya qilishni, uni yana bir bosqinchidan saqlab qolishni maqsad qilib qo'ygan edi. Chunki xalqimiz sotsializm niqobi ostida qilingan bosqinchilik siyosiy qatog'onlar zahmini hali unutmagan bir davrda gitlerchi bosqinchilarning bosib olingan hududlarda qilgan ashaddiy jinoyatlari, ular o'rnatayotgan tartib to'g'risidagi xabarlarini eshitib fashizmning mustabid tuzumdan ham dahshatliroq, insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini anglab yetgan edi. Ya'ni, xalq o'zini dushmani

to'xtashishga va uloqtirib tashlashga qodir bo'lgan birdan bir kuch deb his qildi. U kommunistik tizim foydasini emas, balki fashizmga qarshi kurashning adolatli ekanligi g'oyasini tanladi.

Shu jihatdan ham I.A.Karimovning "urush davri voqealarini, jangchilarimizning jasoratlarini tahlil etishda va ta'riflashda ham mafkurabozlikni... kamroq aytish" ga doir chaqirig'i nihoyatda dolzarb bo'lib jaranglaydi. "Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z Vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz. Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unutishga xech kimning haqqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz!" Chunki O'zbekistonliklarning jang maydonlaridagi jasorati, front orqasidagi fidokorona mehnati mustabid davlat mashinasining tazyiqi, erksiz harakat tarzida emas, balki ongli, asl vatanparvarlikning manbai bo'lgan Vatanga muhabbat tuyg'usining yuksak darajadagi ko'rinishi bo'ldi.

Toshkent shahri markazida G'alaba bog'i qurilishi bilan bog'liq bunyodkorlik ishlari avj olgan bir pallada Prezidentimiz ko'rsatmasiga ko'ra, mamlakat arxivlaridagi ilgari yopiq bo'lgan tarixiy hujjatlar batafsil va xolislik bilan o'rganib chiqildi. Bundan tashqari, chet ellardagi arxiv tashkilotlari, muzeylar, olimlar bilan yaqin hamkorlik natijasida qaxramon ajdodlarimiz haqida yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi.

"Shu vaqtga qadar urush boshlangan paytda yurtimiz aholisi 6 million 551 ming kishini tashkil etgan va ularning 1 million 500 mingga yaqini urushda ishtirok etgan, deb hisoblanardi. Yangi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistondan 1 million 951 mingga yaqin kishi urushga safarbar etilgan¹⁴. Demak, har uch nafar o'zbekistonlikdan bittasi qo'lga qurol olib, fashizmga qarshi ijang qilgan" – dedi Shavkat Mirziyevov 9-may kuni tashkil etilgan tantanali marosimdagi nutqida.

Ayovsiz janglarda mardona qatnashgan qariyb 451 ming nafar yurtdoshlarimizning nomlari va taqdiri shuncha yillar mobaynida e'tibordan chetda qolib kelganini albatta adolatdan deb bo'lmaydi. Shuningdek, "o'sha davrda "quloq sifatida boshqa o'lkalarga surgun

¹⁴ O'z MA, R.1619-fond, 253-ro'yxat, 32-yig'ma jild, 9-varaq.

qilingan 59 mingdan ortiq vatandoshimiz ham harakatdagi armiyaga safarbar etilgani ma'lum bo'ldi", - deya qat'iy ta'kidladi davlatimiz rahbari.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning qayd etishicha, "Ilgari 396 ming nafar O'zbekiston fuqarosi urushda halok bo'lgan, deb aytilardi, aslida bu raqam 538 mingdan ziyod bo'lgan". Bundan tashqari, frontda bedarak yo'qolganlar haqidagi ma'lumotlar ham, Prezidentning ta'kidlashicha, to'liq bo'lmagan- hozirgi vaqtda 158 mingdan ko'proq o'zbekistonlik urushda bedarak ketgani aniqlangan".

Jarohat olgan minglab urush qatnashchilari O'zbekistonda tashkil etilgan harbiy gospihallarda davolangan. Yangi aniqlangan ma'lumotlarga ko'ra, urush o'chog'iga aylangan o'lkalardan yurtimizga 1 million 500 ming kishi, jumladan, 250 mingdan ziyod bola evakuatsiya qilingan"¹⁵.

Prezidentning so'zlariga ko'ra, ushbu yangi ma'lumotlar "ilgari yopiq bo'lgan arxiv hujjatlarini, ilmiy jamoatchilik uchun ma'lum bo'lmagan materiallarni" o'rganish, sobiq Ittifoq respublikalari va chet ellardagi arxiv jamoatchilik bilan hamkorlikni kuchaytirish natijasida olingan.

Urush boshlanganidan keyin har kuni frontga jo'natishni so'rab harbiy komissarliklarga kelib turgan son-sanoqsiz arizalar oqimi o'zbekistonliklarning vatanparvarlik ruhi naqadar yuksakligining yaqqol namunasi bo'ldi. Mazkur arizalarni turli kasbdagi va har xil millatga mansub kishilar, erkaklar va ayollar, yoshlar va keksalar berar edilar. Shu tariqa urushning dastlabki kunlaridayoq ko'ngillilardan 14 mingdan ortiq ariza tushgan.

¹⁵ Qarang: O'z MA, R.1619-fond, 253-ro'yxat, 32-yig'ma jild, 12-varaq.

Ikkinchi jaxon urushiga oid aniqlangan yangi ma'lumot va faktlarning qiyosiy tahlili¹⁶

3.1-jadval

T/r	Ma'lumot va faktlar	2019-yil 9-maygacha bo'lgan raqamlar	2020-yil 9-maygacha aniqlangan raqamlar	O'rtadagi farq
1	O'zbekistondan urushda ishtirok etganlar	1 433 230 nafar	1 950 700 nafar	517 430 nafar ko'p
2	Urushdan qaytganlar	658 780 nafar	1 054 298 nafar	395 518 nafar ko'p
3	Yaralangan o'zbekistonliklar	640 000 nafar	870 942 nafar	230 942 nafar ko'p
4	Halok bo'lgan o'zbekistonliklar	395 725 nafar	538 366 nafar	142 640 nafar ko'p
5	Bedarak yo'qolganlar	263 055 nafar	158 036 nafar	105 019 nafar ko'p
6	O'zbekistonga evakuatsiya qilingan odamlar soni	1000 000 nafar	1500 000 nafar	500 000 nafar ko'p
7	Shu jumladan, evakuatsiya qilingan bolalar soni	200 000 nafar	250 000 nafar	50 000 nafar ko'p
8	1943-1945 yillarda deportatsiya qilingan qrim-tatar, chechen, ingush, bolqor, arman, grek, mesxeti turklarining jami soni	200 000 nafar	597 925 nafar	397 925 nafar ko'p
9	O'zbekistonlik Sovet Ittifoqi Qaxramonlari	280 nafar	301 nafar	21 nafar
10	General unvoniga sazavor bo'lgan o'zbekistonliklar	17 nafar	49 nafar	32 nafar
11	Mahalla, ko'cha va maktablarga nomlari berilgan qaxrvmon vatandoshlarimiz	81 nafar	100 nafar	19 nafar
12	Harbiy orden va	120 000 nafar	214 ming nafar	94 ming nafar

¹⁶ O'z MA, R.1619-fond, 4-ro'yxat, 63-yig'ma jild, 41-43 varaqlar.

	medallar bilan taqdirlangan o'zbekistonliklar			ko'p
13	O'zbekistonda faoliyat yuritgan harbiy (ko'chma) gospitallar,	113 ta	129 ta	16 ta ko'p
14	Gospitaldan tuzalib chiqqanlar, shundan	122 252 nafar	470 450 nafar	348 198 nafar ko'p
	Frontga ketganlar	52 000 nafar	211 702 nafar	153 702 nafar ko'p
	Front ortiga yuborilganlar	70 000 nafar	211 702 nafar	141 702 nafar ko'p
15	O'zbekistonda jamlanib to'liq jihozlangan milliy bo'linma va brigadalar	15 ta	50 ta	35 ta
16	O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini soni	104 ta	151 ta	47 ta ko'p
17	Urush yillarida O'zbekistonda faoliyat yuritgan korxonalar soni	137 ta	300 ta	163 ta ko'p
18	Oliy ta'lim muassasalari soni	12 ta	34 ta	22 ta

Jadvalda qiyosiy tahlil natijasida aniqlangan ma'lumotlardan ko'rinib turganidek, birinchidan, O'zbekistonda urushda ishtirok etganlarning soni shu paytgacha biz o'rganib qolgan ma'lumotlaridagidan 517 ming 430 ming 430 nafar ko'pdir.

Ikkinchidan, jangohlarda halok bo'lgan yurtdoshlarimizning soni avvalgi raqamlardan 142 ming 641 nafarga ko'paygan bo'lsa, aksincha bedarak yo'qolganlar soni 105 ming 19 nafarga kamaygani aniqlangan¹⁷. Bu ijobiy xol bo'lib, urushdan keyingi davrda yuz mingdan ziyod yurtdoshimizning daragi topilganidan, ularning muqaddas nomlari tiklanganidan dalolat beradi.

Uchinchidan, Respublikada jamlanib, to'liq jihozlangan milliy bo'linma va brigadalar miqdori esa yangi ma'lumotlarda 35 taga ortgan. Bu bejiz emas. Chunki dastlab O'zbekistonda 389, 12, 162 va 69-o'qchi diviziyalar. 21 va 44 kavaleriya diviziyalari, 128-gvardiyachi Turkiston tog'-o'qchi diviziyasi va boshqa harbiy qismlar

¹⁷ O'z MA, R. 1619-fond, 31-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 59-varaq.

tuzilgan. Xarbiy xarakatlar davrida ushbu qismlarning deyarli hammasi jangovar ordenlar bilan mukofotlangan. Keyinchalik ular o'zlari fashistlardan ozod qilgan shaharlarning nomlari bilan ataladigan qismlarga aylangan.

O'sha iahaldagi Davlat Mudofaa qo'mitasining 1941-yil 13-noyabrdagi qarorga muvofiq, 1941-yilning noyabr oyidan 1942-yilning mart oyiga qadar O'zbekistonda, mavjud qo'shinlardan tashqari, yana 14 ta milliy harbiy qo'shilma tashkil qilingan. Bular 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97-alohida o'qchi brigadalari hamda 99, 100, 101, 102, 103-kavaleriya diviziyalaridan iborat bo'lib, ular tarkibidagi jangchilar frontda qahramonlik namunalarini ko'rsatishgan¹⁸.

O'zbek diviziyalari sobiq "Qizil Armiya" tarkibidagi boshqa milliy harbiy qo'shilmalar singari Ikkinchi jahon urushida tub burilish boshlagach, 1943-yildan boshlab asta-sekin turli harbiy qismlar tarkibiga qo'shib yuborilgan yoki tugatilgan. Eng asosiysi, yurtimizda tuzilgan ko'plab jangovar bo'linmalar Moskvadan- Berlingacha bo'lgan uzoq va mashaqqatli, biroq qaxramonona yo'lni mardona bosib o'tdi.

Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning barcha moddiy va ma'naviy kuchlari, resurslari front uchun safarbar qilina boshlandi. Umumiy harbiy safarbarlik e'lon qilindi.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun 1941-yil iyundan 1942-yil oxirigacha harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh qo'mondonlik qarorgohi rezerviga 86 diviziya va brigada jo'natdi.

O'zbekiston hukumati milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdi. 1941-yil 13-noyabrdan 1942-yil martigacha 14 ta milliy harbiy qo'shilma, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otliq askarlar diviziyasi tuzilib frontga jo'natildi. Umuman, urush boshlarida 6,5 million kishidan iborat bo'lgan O'zbekiston aholisining 1.433.230 nafari urushga safarbar etilgan. Ularning ko'pchiligi mardlik namunalarini ko'rsatib, jangovar orden va medallar bilan taqdirlandi. Chunki ota va onalar, O'zbekiston xalqi o'z o'g'lonlarini frontga jo'natar ekanlar, ularga bosqinchilarga qarshi sharaf bilan kurashish, o'tmishda bosqinchilarga qarshi kurashlarda g'olib chiqqan

¹⁸ O'z MA, R. 1619-fond, 63-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 174-varaq orqasi.

qahramonlarning jangovar jasoratlaridan namuna olishni, mard, botir askar bo'lib, dushmanlar ustidan g'alaba qozonishlarini tilab qolgandilar.

Harbiy vaziyat front orqasini mustahkamlash yuzasidan shoshilinch chora-tadbirlar ko'rishni talab qildi. Xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish umumiy dasturning tarkibiy qismi bo'ldi. O'zbekiston iqtisodiyoti ham harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik bilan front manfaatlariga bo'ysundirildi. Respublika sanoat korxonalari urush boshlanishi bilanoq qayta qurilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazildi. Qayta qurish grajdanlar urushi yillarida sinovdan o'tgan harbiy-kommunistik usullar bilan amalga oshirildi. 26-iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish haftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga cho'zilardi. Ta'tilga chiqish bekor qilindi. Bu hol ishchi xizmatchilar sonini ko'paytirmasdan turib ishlab chiqarish quvvatlari hajmini taxminan 1-3 ga oshirish imkonini berdi.

Ishchi kuchining yetishmasligi natijasida idora xizmatchilari, uy bekalari, o'quvchilar ishlab chiqarishga jalb etildi. 1941-yil dekabrda harbiy korxonalarining barcha xodimlari safarbar deb e'lon qilindi va mazkur korxonalariga biriktirib qo'yildi. Korxonalardan o'zboshimchalik bilan ketib qolganlar 5 yildan 8 yilgacha muddat bilan qamoqqa hukm qilinardi. Biroq odamlar mamlakat ichkarisida-O'zbekistonda ham "yuqoridan" ortiqcha qistovsiz ozodlik va mustaqillik yo'lida fidokorona mehnat qildilar.

Respublika hukumati 1941-yil sentabr-dekabrda O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni harbiy izga moslab qayta qurishning umumiy rejalarini belgilab berdi. Qabul qilingan qarorlarda xalq xo'jaligini qayta qurishga doir aniq vazifalar belgilangan bo'lib, sanoat korxonalarining mudofaa mahsulotlarini ishlab chiqarishga o'tish muddatlari belgilanib, ichki imkoniyatlardan foydalanish tavsiya etilgan.

Kadrlar, xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari tanqisligiga qaramasdan 1941-yil dekabrdayoq respublikadagi 30 ga yaqin korxonada mudofaa uchun mahsulot bera boshladi. Korxonalarda front brigadalari nomini olgan brigadalar tuzila boshlandi. Bunday brigadalar dastlab 1941-yil oktabrda "Tashselmash" zavodida tashkil

etilgan bo'lsa, 1942-yil boshlarida ularning soni 1,5 mingga yetgan. 1942-yil o'rtalariga kelib xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga yetkazildi.

O'lka aholisi an'anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko'rsatish edi. O'zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jamg'armasini tashkil etish harakatida faol ishtirok etdilar. Mudofaa jamg'armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, "kommunistik shanbalik"larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg'armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi. Urushning dastlabki kunlarida respublika aholisidan 30 million so'mlik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho buyumlar to'plandi. O'zbekiston aholisi urush yillarida mudofaa jamg'armasiga jami 649,9 mln. sum pul va 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar topshirdi. Bu jamg'arma hisobiga tank kolonnlari, evakuatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo'natildi.

Aholi tomonidan issiq kiyimlar to'plash va tayyorlash keng avj oldi. Respublika aholisi urushning dastlabki olti oyi mobaynida 421,5 mingta turli issiq kiyimlar frontga yubordi. Jangchilar uchun to'plangan buyumlar, oziq-ovqatlarni O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi Y.Oxunboboyev (1885-1943) rahbarligidagi delegatsiya frontning oldingi marralariga yetkazib berdi.

Mustabid tuzum tazyiqi, qatag'onlarga qaramasdan o'zbekistonliklarning ikkinchi jahon urushi yillarida ko'rsatgan yuksak vatanparvarlik namunalari bu xalqning ko'p ming yillik tarixga, boy ma'naviy merosga ega ekanligi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni bir xilda his qilishini ko'rsatadi.

Urushning og'ir yillarida o'zbek xalqining asosiy ma'naviy-ahloqiy xususiyatlari, uning insonparvarligi yorqin namoyon bo'ldi. Ya'ni, Yurtboshimiz aytganlaridek: "tarixning o'yini ham, omonsiz jangu jadallar ham, tabiiy ofatlar va ochlik ham xalqimizning insoniylik tabiatiga dog' tushira olmadi".

Urushning dastlabki kunlaridan boshlab butun mamlakatda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham oziq-ovqat va sanoat mollari kamayib ketdi. Aholining ahvoli keskin yomonlashdi. Shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash "chiptalar" bo'yicha amalga oshirila boshlandi. Ishchilar va xizmatchilar kuniga faqat 400-500 gr. past

navli non olardi, Ularning qaramog'idagilar esa, yuqoridagi miqdordan 1,5 barobar kamroq olishardi. Aholiga go'sht, baliq, yog', yorma, makaron sotishda ham meyorlangan taqsimot joriy qilindi. Meyorlangan taqsimot qishloq aholisiga umuman tadbiiq etilmagan. Qishloq mehnatkashlari mehnat kunlariga oladigan natura (mahsulot bilan) to'lovi va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari hisobiga oziq-ovqat bilan ta'minlanishlari lozim edi. Lekin bu mahsulotlar juda cheklangan miqdorda edi.

4 yil urush mobaynida kolxozlar dehqonlarga amalda pul to'lamaganlar va mehnat kunlariga nihoyatda kam miqdorda mahsulot berganlar. Urush tufayli qiyin va og'ir sharoitda qolganiga qaramasdan ko'chirib keltirilganlarga, yarador va nogironlarga, frontga ketganlarning xotinlari va bolalariga ko'rsatgan g'amxo'rliqi o'zbek xalqining birlik va qardoshlarcha do'stlikka insonparvarlik bilan intilishining yorqin timsoli, ulkan ahloqiy kuch-qudrati va haqiqiy samimiy olijanobligining chin ma'nodagi isboti bo'ldi.

O'zbek xalqining bag'rikengligi urush yillarida namoyon bo'ldi. Rossiyaning bosib olingan rayonlardan-Ukrainadan, Belorussiyadan hammasi bo'lib bir milliondan ortiq kishini qabul qildi. Ulardan 200 ming nafari bolalar edi. Aholi ularga turar-joy berib, o'zi siqilib yashadi, ko'chib kelganlarni to'ydirish uchun oxirgi bo'lak nonini ham bo'lib berdi, ular poyafzal, kiyim bosh to'pladi. Ularga 135 ming kv.m turar-joy maydoni ajratib berildi. Ko'chirib keltirilganlarni ishga joylashtirish yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 1941-1942 yillarda qariyb 240 ming kishi joylashtirildi va ish bilan ta'minlandi.

Ko'chirib keltirilgan bolalarni qabul qilishni tartibli yo'sinda tashkil etish maqsadida respublika hukumatining qarori bilan 1941-yil oktabrda evakuatsiya qilingan bolalarni qabul qilish uchun markaziy punkt tashkil etilib, joylashtirish bo'yicha respublika, viloyat, shahar va tuman komissiyalari tuzildi. Faqat 1941-yil 25-noyabridan 1942-yil oktabrga qadar respublikaning evakuatsiya punktlari orqali 15649 nafar bola o'tdi. Ko'pgina oilalar ikki va undan ortiq yetim bolalarni o'z tarbiyalariga oldilar.

Toshkentlik Shomahmudovlar turli millat farzandlaridan 14 bolani o'z oilalariga tarbiyaga oldilar. Kattaqo'rg'onlik Hamid Samadov oilasi 12 bolani asrab oldi. F.Qosimova 10, M.Jo'rayeva va

Ashurxo'jayevalar 8 bolani o'z oilalariga oldilar. 1943-yilning oxiriga kelib shaharlarda 4672 bola, qishloqlarda esa, 870 bola o'zbek oilalari tomonidan tarbiyaga olingan edi. Urush arafasida respublikada 106 ta bolalar uyida 12 ming bola tarbiyalanayotgan bo'lsa, 1945-yilga kelib, ularning soni O'zbekiston viloyatlarida va Qoraqalpog'istonda 263 ta bolalar uyida 31300 bolaga yetdi. 1943-yilda bolalar bog'chalarida tarbiyalanayotgan 53072 boladan 15108 nafari evakuatsiya qilingan bolalar edi¹⁹. Yuqoridagi aniq dalillar xalqimizning boshqa millatlarga bo'lgan mexr-muhabbatini, bag'rikenglik fazilatlarini aks ettiradi.

Urush yillarida O'zbekistonga frontda yarador bo'lgan jangchilar ko'plab keltirildi. Urush boshlangandayoq respublika hukumati gospital bazasini tashkil qilishga kirishgan edi. 1941-yil 1-oktabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur uskunalar bilan jihozlandi. Faqat Moskva, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o'rin-karovatga ega bo'lgan 48 gospital respublikamizga ko'chirib keltirildi va ishga tushirildi. Evakuatsiya qilingan gospitallarga Toshkentdagi va O'zbekistonning boshqa yirik shaharlardagi eng yaxshi binolar ajratib berildi. 1942-yilning oxirida O'zbekiston hududida 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 ta evakuatsiya gospitallari joylashtirildi. Urush yillarida bu gospitallarga 164382 yarador keltirilgan bo'lib, ulardan 87 foizi davolanib chiqdi. Davolanayotgan jangchilar uchun to'laqonli ovqatlanishni tashkil qilish uchun 750 dan ortiq korxonalar, tashkilot, kolxoz va sovxozlar gospitallarni otaliqqa oldi va butun o'zbek xalqi yaradorlarga g'amxo'rlik qildi.

3.2. Urush yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi

Urush yillarida O'zbekiston sanoati tomomnidan frontga yetkazib berilgan harbiy tovarlarning tqayslari haqida shu vaqtgacha qadar aniq ma'lumotga ega emasdik! Bu savolga javob topish uchun quyidagi jadval bilan tanishib chiqish yetarli.

¹⁹ Ботирова Б. Ўзбекистонда ўтказилган советларнинг аҳолини кўчириш сиёсати (1926-1941 йй). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. - Тошкент, 2010. - Б.68.

**Urush yillarida O'zbekiston SSR sanoati frontga
yetkazib berilgan harbiy tovarlar miqdoriga doir
ma'lumotlarning qiyosiy tahlili²⁰**

3.2-jadval

№	Ma'lumotlar va Faktlar	2019-yil 9-maygacha bo'lgan raqamlar	2020-yil 9-maygacha aniqlangan raqamlar	O'rtadagi Farq
1	Samolyot	2 100 ta	20403 ta	303 ta ko'p
2	Aviamotor	17 342 ta	19 800 ta	2 458 ta ko'p
3	Minomyot	17 100 ta	18 641 ta	1 541 ta ko'p
4	Mina	22 000000 Dona	22 800000 Dona	800 000 dona ko'p
5	Snaryad	560 000 ta	606 200 ta	46 200 ta
6	Aviabomba	2 000000	718 798 ta	1 281502 ta Kam
7	Parashyot	330 000 ta	420 000 ta	90 000 ta
8	Harbiy-sanitariya poyezdi	18 ta	100 ta	82 ta
9	Harbiy kimyoviy apparaturalar	60 000 ta	60 187 ta	187 ta ko'p
10	Kabellar	100 000 km	220 000 km	120 000 km

Jadvaldagi tegishli raqamlarni o'zaro qiyoslaganda, shu paytga qadar O'zbekiston frontga yetkazib bergan samolyotlar miqdori 303 taga, minalar 800 mingtaga, parashyutlar 90 mingtagacha kamaytirib ko'zsatilgani ayon bo'ladi. Qolaversa, front uchun yurtimizdan yuborilgan kabellar o'lchami borsida yangi aniqlangan qo'shimcha miqdorning o'zi ham (120 ming km) avvalgi ko'zsatkichdan (100 ming km) 20 ming kilometr ga ko'p ekan.

Aslida, bu ko'rsatkichlar xalqimizning front ortidagi zahmatli mehnatlari yuzaga chiqqanidan dalolatdir.

Shu bilan birga, O'zbekistondan frontga yetkazilgan aviabombalar soni ilgari 2 million donadan ortiq deb hisooblangan. Ya'ni ma'lumot bo'yicha ko'zsatkich 718 798 ga, ya'ni eski miqdordagidan 1 million 281 ming 502 ta kam deb ko'rsatilmoqda.

²⁰ O'z MA. R.1619-fond, 9-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 26-varaq.

Buning sababi, fikrimizcha, birinchidan, shu vaqtga qadar aviabomba bilan uning anjom-aslaxalari aralash holda qo‘shib hisoblangani bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, aviabombalarni ishlab chiqarish uchun ketadigan mablag‘lar halqimiz tomonidan oltin buyumlaru zeb-ziynatlar hisobiga yig‘ilganiga borib taqalsa, ajab emas.

Chunki, yangi ma‘lumotlarga muvofiq, frontga yuqorida qayd etilgan miqdordagi aviabombalardan ttashqari mina, snaryad va aviabombalarning 5 million 100 ming dona anjom-aslahalari yetkazib berilgan. Bu raqamlar ayni vaqtga qadar ma‘lum emasdi.

Urush yillarida O‘zbekiston tomonidan frontga yuborilgan harbiy tovarlar haqida ma‘lumotlar²¹

3.3-jadval

T/r	Ma‘lumot va faktlar	2020-yil 9-maygacha aniqlangan raqamlar
1	Tankka qarshi pushkalar, ya‘ni 45mm, 76 mm va 120 mm.li minomyotlar oldi dastaklar	30 998 ta
2	Mina tral quollar	6 467 ta
3	Mina, snaryad va aviabombalarning anjom-aslahalari	5 100 000 dona
4	Qayta ta‘mirlangan paravozlar	12 ta
5	“AKES-3” kislorodli zaryad stansiyasi	25 ta
6	“L3-z” aerostat lebedkasi	1 199 ta
7	“GP-1” yuk desant platformasi	36 ta
8	“DPT”-2 havo desanti ilgagi	74 ta
9	“DARM” yuk ko‘targichi	55 ta
10	Dinamon (portlovchi qurilmaning kimyoviy eritmasi)	1 060 tonna
11	Ammiakli selitra	90 000 tonna
12	Kuchli azot kislotasi	69 000 tonna
13	Kuchsiz azot kislotasi	69 000 tonna
14	Mina va aviafugasli bombalar uchun aslahalar	3 200 000 ta
15	“KP-41” dala oshxonasi	2 207 ta

²¹ O‘z MA, R.1619-fond. 52-ro‘yxat. 6-yig‘ma jild. 3-4 varaqlar.

Yashin tezligida urush olib borish rejasiga ega bo'lgan nemis-fashist qo'shinlari shiddat bilan Sharqqa qarab harakat qilar edi. Front yaqinidagi shahar va qishloqlardan yuz minglab aholi, sanoat korxonalari, o'quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklarni mamlakat ichkarisiga-Sharqqa ko'chirish boshlandi.

O'rta Osiyo respublikalariga evakuatsiya qilingan 308 korxonaning 104 tasi (Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi, "Qizil-Oqsoy", "Rosselmash", Sums k kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi "Elektrokabel" va "Podyomnik" zavodlari, Temir yo'llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, "Krasniy put" zavodi, Kiyevdagi "Transsignal" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqalar) O'zbekistonga; ulardan 55 ta korxonalar Toshkent va Toshkent viloyatiga, 14 ta zavod va fabrika Samarqandga, 22 tasi Farg'ona vodiysiga, ikkitasi Buxoro viloyatiga joylashtirildi. Bu korxonalarni joylashtirish, montaj qilish va g'oyat qisqa muddatlarda ishga tushirish vazifasini tashkiliy jihatdan ta'minlash ishi bilan maxsus komissiya shug'ullandi.

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda talabalar, o'quvchilar, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar katta kuch g'ayrat bilan tinim bilmay mehnat qildilar va qisqa kunlarda, ya'ni "Rosselmash" 25 kunda, "Qizil Oqsoy" zavodi bu yerga yetib kelganidan keyin oradan 29 kun o'tganda ishga tushirilib, mahsulot bera boshladi. 1941-yil dekabrga kelib evakuatsiya qilingan korxonalarining qariyb 50 tasi ishga tushirildi. 1942-yil birinchi yarmida esa barcha keltirilgan sanoat korxonalari mahsulot chiqara boshladi.

Elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarish, ko'mir, qora va rangli metall bazalarini tashkil etish, kimyo sanoatini rivojlantirish, qurilish materiallarini ishlab chiqarishni ko'paytirish urush yillaridagi O'zbekiston sanoatining asosiy yo'nalishlari edi. Harbiy ishlab chiqarish quvvatlarini oshirib borish zarurati sanoat qurilishini ko'paytirishni talab qilar edi. Asosiy qurilish ishlari hashar usuli bilan olib borildi. Elektr energiyasi ishlab chiqarishni ko'paytirish maqsadida 7 ta yirik va 30 ga yaqin kichik GESlar qurildi. Ayniqsa, O'zbekistonning eng yirik gidroelektrostansiyasi bo'lib qolgan Farhod GESi qurilishi umumxalq qurilishga aylanib, 10 oy ichida Sirdaryo

to'silib, GES ishga tushirildi. Salar, Quyi Bo'zsuv, Tovoqsoy, Oqqovoq, Oqtepa, Qibray GESlari ham muddatidan oldin qurilib ishga tushirildi. Bu respublikada elektr energiyasi ishlab chiqarishni ko'paytirdi. Elektr energiyasi 1940-yilga qaraganda 1943-yilda 3,5 barovarga oshdi, 1945-yilda esa 1187 million kilovatt soatga ko'paydi.

Respublikada ko'mir, neft konlaridagi ish sur'atlarini ko'paytirish, yangi konlarni ochish borasida ham samarali ishlar olib borildi. Natijada 1945-yilga kelganda 1940-yildagiga nisbatan 30 marta ko'proq, ya'ni 103 million tonna ko'mir qazib olindi. Urush yillarida respublikada "Chuqurlangar", "Tolmozor", "Naymon", "Shahrixon-Xo'jaobod", "Janubiy Olamushuk" va boshqa yangi neft konlari ishga tushirilishi bilan birga Farg'ona vodiysida ishlab turgan "Andijon", "Polvontosh", "Changartosh", "Chimyon" neft konlarida mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish tadbirlari natijasida respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko'paydi.

Volfram, molibden, mis va oltin zahiralarning topilishi natijasida O'zbekistonda rangli metallar sanoati yaratildi. Olmaliqda mis koni, Langarda molibden fabrikasi ishga tushirildi. Chirchiq elektr kimyo kombinatining ikkinchi navbati, Qo'qon tukqorish (aralash meneral o'g'itlar) zavodining superfosfat zavodiga aylantirib ishga tushirilishi bilan respublika kimyo sanoatida ham sezilarli rivojlanish ko'zga tashlandi.

O'zSSR XKS ning 1942-yil 17-iyunda Bekobodda metallurgiya zavodini qurish to'g'risidagi qarorini bajarishga 30 mingdan ko'proq kishi jalb etilib, 1944-yil 5-martda O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi ishga tushirildi. 1945-yil fevralda Bekobod metallurgiya zavodining ikkinchi navbati ham mahsulot bera boshladi. Urush yillarida qurilish materiallari, to'qimachilik va poyafzal, oziq-ovqat va mahalliy sanoat tarmoqlari ham rivojlandi.

Sanoatning yangi yo'nalishlarining paydo bo'lishi, zavod va fabrika tarmoqlarining kengayishi kadrlarga bo'lgan talabni ham oshirdi. Shuningdek, ko'p minglab tajribali ishchilarning frontga ketishi ham zavod va fabrikalarda ishchilar sonining qisqarishiga olib keldi. Natijada kasbga ega bo'lmagan kishilarni ham ishga jalb qilib, ishlab chiqarish jarayonida kasb o'rgatila boshlandi. Ayniqsa 1942-yil 13-fevraldagi O'zSSR Oliy Soveti Prezidumining farmoni bilan ishlamayotgan mehnatga layoqatli ayollar, o'smir yoshlar, nafaqaxo'rlar hisobiga ishchilar safi to'ldirildi. 1942-yilga kelib

respublika sanoat korxonalarida ishlayotgan xotin-qizlar 63,5 % ni tashkil qilgan. Respublika ishchilar sinfining o'sishida salmoqli o'ringa tutgan yoshlarni kasbga o'rgatish uchun 1942-yil oxirida 31 ta FZO (fabrika-zavod ta'limi) maktabi ochildi.

Umuman 15 ta hunar maktabi va 45 ta FZO maktablari yoshlarga kasb mahoratlarini o'rgatdi. Ayniqsa qisqa kurslarda ishchilarni ommaviy tayyorlash, yakka tartibda va brigada usullarida shogirdlarni tayyorlash bu davrda keng yoyildi. Natijada urushning ikki yili davomida O'zbekistonda 105673 nafar ommaviy kasbdagi sanoat ishchilari tayyorlangan bo'lib, shundan 73 ming nafari bevosita ishlab chiqarish jarayonida hunar egalladi. Ishchilar sinfining umumiy soni urush oxirlariga kelib 196,2 ming kishiga yetdi-ki, bu urush boshlangandagi sonidan 54,6 mingga ko'pdir. Ochlik, charchoq, toliqish, qiyin sharoitlarga qaramasdan ilg'or ishchilar kunlik normalarini 300-400, hatta 500 foizga qadar bajargan vaqtlari ham bo'lardi. Bularga: Qirg'izboyev, Hamroyev, Yusupov, Nishonov kabi "Yangi turmush" artelining ishchilarini sanab o'tish mumkin.

Respublika ishchilari front orqasidagi og'ir mehnatda haqiqiy jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Sharoit og'ir, oziq-ovqat yetishmas, siyosiy vaziyat og'ir, berilgan rejani qattiq talab qilish ko'pchilikni toliqtirar, ba'zilar bardosh berolmasdan halok bo'lardilar. Shunga qaramasdan 1943-yilga kelganda SSSR harbiy ishlab chiqarishda Germaniyaga yetib, hatto o'tib ketishida mamlakat ichkarisidagi ishchilarning xizmati juda katta bo'ldi. Urush yillarida O'zbekistonda vujudga kelgan harbiy sanoat kompleksi tomonidan front uchun 2100 ta samolyot, 17342 ta aviamotlar, 2318 ming dona aviabomba, 17100 ta minomyot, 4500 birlikdan iborat minalarni yo'q qiluvchi qurol, 60 mingga yaqin harbiy-kimyoviy apparatura, 22 mln. dona mina va 560 ming dona snaryad, 1 mln dona granata, dala radiostansiyalari uchun 3 mln. radio lampa, qariyb 300 mingta parashyut, 5 ta bronepoyezd, 18 ta harbiy sanitariya va hammom kir yuvish poyezdi, 2200 dona ko'chma oshxona va 7518,8 mingta gimnastyorka, 2636,7 mingta paxtali nimcha, 2861,5 mingta armiya etigi tayyorlab berdilar²². Bu o'zbekistonliklarning fashist-bosqinchilarini tor-mor etishga, g'alabaga qo'shgan katta hissi bo'ldi.

²² Хеч ким ялпи рўйхатдан ўтмай колмаслиги керак // Кизил Ўзбекистон. 1959 йил 8 январь. - №6 (3784). - Б.2.

Urush yillarida respublikamizda 280 ta yangi korxonaning qurilib ishga tushirilishi natijasida 1945-yilga kelib, sanoat ishlab chiqarishi urush arafasidagiga nisbatan deyarli ikki barabar ortdi, neft qazib olish 4, metall ishlab chiqarish 4,8, mashinasozlik mahsulotlari 13,4 baravar, ko'mir qazib chiqarish 30, energiya ishlab chiqarish 2,42 ko'paygan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada transport va aloqa vositalarining uzluksiz va unumli ishlashini tashkil qilishga alohida e'tibor berildi. Muhim va asosiy transport vositasi hisoblangan temir yo'l ham harbiy holatga o'tkazildi. Joriy qilingan poyezdlar harakatining yangi grafigiga asosan harbiy yuklarni birinchi navbatda to'xtovsiz o'tkazib yuborish ko'zda tutildi.

Mamlakat sharqi va O'rta Osiyo respublikalarini Markaz bilan bog'lab turishda Toshkent temir yo'li katta ahamiyat kasb etdi. Ko'chirib keltirilayotgan sanoat korxonalarining asbob uskunalari G'arbdan Sharqqa, Sharqdan G'arbgacha esa qurol-aslaha, o'q-dorilar, oziq-ovqat, qo'shinlarni yetkazib berishda u katta rol o'ynadi.

O'zbekiston temir yo'llarining fidokorona mehnati natijasida 1941-1942 yillar davomida ko'chirilgan sanoat korxonalarining asbob-uskunalari ortilgan 17,5 ming vagon tashib berildi. Front orqasi bilan front o'rtasidagi asosiy a'loqa vositasi bo'lib xizmat qilgan temir yo'l tarmoqlari 1941-1945 yillarda 2 baravar uzaydi. Avtotransport vositasi ham urush yillarida yuk tashish va aloqa vositasi sifatida muhim o'rin tutdi. 1945-yilda respublika avtotransportida tashilgan yukning hajmi 1940-yildagiga nisbatan 2 baravar o'sdi.

Urush yillarida front orqasida og'ir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining yetishmasligiga qaramasdan Ittifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq o'zbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSR ning Ural, Sibirdagi zavodlari, qurilishda, asosan toshko'mir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan. Bu o'zaro yordam xalqlarning hamkorligini yanada mustahkamladi.

Nemis-fashistlarni tor-mor keltirish uchun olib borilgan umumxalq kurashiga o'zbek dehqonlari ham munosib hissa qo'shdilar. Ular oldiga front va mamlakat ichkarisidagi aholini qishloq xo'jalik mahsuloti bilan, sanoatni xom-ashyo bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Buning uchun qishloq xo'jaligini ham harbiy izga o'tkazish, don, kartoshka, sabzavotlar va texnika ekinlarini ko'paytirish lozim

edi. Chorvadorlar ham armiya, ham aholini go'sht-sut mahsulotlari bilan ta'minlashlari zarur edi.

Markaz ko'rsatmalari bilan asosan paxta ekishga moslashtirilgan, qishloq xo'jaligidagi yaxshi texnika vositalari, otlar front uchun olib ketilgan, tajribali dehqonlarning ko'pchiligi front va front orqasidagi ishlarga jalb qilingan bir paytda yuqoridagi vazifani bajarish yanada mushkullashar edi. Stalincha ma'muriyat O'zbekistonga oziq-ovqat bilan "o'z-o'zini ta'minlash" vazifasini qo'yar ekan, mudofaa sanoati uchun g'oyat muhim bo'lgan xom ashyo-paxta yetishtirishni kamaytirmaslikni talab qildi. Buning ustiga dehqonlarni qishloq xo'jalik mashinalari bilan ta'minlash to'xtalishi bilan bir paytda mexanizatorlarning soni ham qisqardi, ya'ni urush arafasida O'zbekistonda 27 888 mexanizator bo'lgan bo'lsa, 1942-yilda ularning soni 2775 kishiga tushib qoldi, keyinchalik yanada kamaydi. Ular o'rnida ayollar, bolalar, keksalar mehnat qila boshladilar. Ketmon va omochlar asosiy ish quroliga aylanib qoldi. "Mehnat intizomini mustahkamlash" sohasida haddan oshishlar avj oldi. 12 yoshdan boshlab mehnat kuni belgilanib, uni bajarmaganlarning oilasi sudga berilgan. Lekin qattiq qiyinchiliklarga qaramay o'zbek dehqonlari o'z oldilariga qo'yilgan vazifani sharaf bilan bajardilar.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni ko'paytirish, suvdan foydalanishni yaxshilash va yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Urush yillarida hashar yo'li bilan O'zbekistonda shimoliy Toshkent, yuqori Chirchiq, shimoliy Farg'ona, So'x-Shohimardon, Uchqo'rg'on kanallari, Rudasoy, Kattaqo'rg'on suv omborlari qurilib ishga tushirilishi yangi yerlarni o'zlashtirishga imkon berdi. 1942-1943 yillarda O'zbekistonda sug'orilib ekin ekiladigan yerlar maydoni 546 ming gektarga ko'paydi.

Urush yillarida O'zbekiston dehqonlari qand lavlagi, kungaboqar kabi oziq-ovqat ekinlari, zig'ir va kanop kabi texnika ekinlarini yetishtirishni o'zlashtirdilar, makkajo'xori, kunjut ekishni ko'paytirdilar. Samarqand, Farg'ona, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlaridagi hosildor va suv bilan yaxshi ta'minlangan yangi yerlar ham qand lavlagi yetishtirishga ajratildi. Qishloq mehnatkashlari 1565 ming sentner qand lavlagi yetishtirgan 1945-yilda respublikadagi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlarinigina emas balki boshqa respublikalarni ham qand lavlagi bilan ta'minlash imkoniga ega bo'ldi. Bu bilan O'zbekiston mamlakatda

yetishtiriladigan qandning to'rtidan birini ishlab chiqarishga erishgan bo'lsa, 1942-yilda SSSR dagi kunjut ekiladigan maydonning 50 foizi O'zbekistonga to'g'ri kelgan edi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida ipakchilik, qorako'lhilik alohida ahamiyat kasb etgan bo'lsa, meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlarini yetishtirish ham salmoqli o'ringa ega edi. 1942-1943 yillarga kelganda sabzavot maydonlari urush arafasiga qaraganda 12,5 ming, uzumzorlar maydoni 5,1 ming gektarga ko'paydi.

Paxta yetishtirishni ko'paytirish urush yillaridagi O'zbekiston dehqonlarining oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolaverdi. Obyektiv sabablarga ko'ra 1942-1943 yillardagi paxta topshirish rejalari bajarilmay qoldi. Lekin urush davri sharoitidagi texnika vositalari, ishchi kuchining yetishmovchiligi, mineral o'g'itlarning kamligi sababli ro'y bergan bu holatni Markaz tan olishni istamadi va o'sha paytdagi O'zbekiston rahbari Usmon Yusupov qattiq ogohlantirish oldi 1944-yil yanvarida o'tkazilgan respublika paxtakorlarining birinchi qurultoyida paxtachilikni yuksaltirish vazifalari to'g'risidagi fikr almashuv va ko'rilgan chora tadbirlar natijasida O'zbekiston yillik paxta tayyorlash rejasini 101,4 foizga bajardi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 4 mln. 148 ming t. paxta, 82 mln pud g'alla, 54067 t. pilla, 195 ming t. sholi, 57 ming 444 t meva, 36 ming t. quruq meva, 159 ming 300 t. go'sht, 22 ming 300 t. jun va boshqa mahsulotlar yetkazib berish bilan dushman ustidan qilingan g'alabaga munosib hissa qo'shgan bo'lsa, nemis-fashist okkupantlaridan ozod qilingan hududlarda qishloq xo'jaligini tiklash ishlari uchun texnika va ishchi kuchlari bilan yordam berib, o'zbek xalqi o'zining insonparvarlik, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini namoyon etdi. 1943-yilda O'zbekistondan ozod qilingan tumanlarga 1152 ta traktor, 25 ta kombayn, 1138 ta plug, 379 ta seyalka kabi texnikalar, Ukraina va Stavropol o'lkasiga 1596 nafar kombaynchi, 41 nafar mexanik, 30 nafar agronom, 11 nafar buxgalter yuborildi. RSFSR, Ukraina, Belorussiya, Boltiq bo'yi respublikalarining xalq ho'jaligini tiklashda minglab o'zbekistonliklar faol ishtirok etdilar.

3.3. Urush yillarida fan va madaniyat

O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. "Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" shioriga "labbay!" deb javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan – U.A.Orifov, Y.X.To'raqulov, I.Ismoilov, X.Usmanov va boshqalar bor edi. T.N.Qori-Niyozov, V.I.Romanovskiy, T.Z.Zohidov, I.A.Raykova, O.S.Sodiqov kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

O'zbek matematik, mexanik va astronomlari evakuatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda T.A.Sarimsoqov, V.I. Ramonovskiy, M.Kamolov, N.N.Nazarov va boshqa olimlarning hissasi katta bo'ldi. Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artileriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi.

Geolog olimlar foydali qazilma boyliklarni qidirib topish, sanoatni zarur xom ashyo bilan ta'minlash vazifalarini bajarishga katta e'tibor berdilar. O'zbekiston tog'lari va cho'llarida 1943-yilning o'zidagina

35 ta geologiya ekspeditsiyalari ish olib bordi. O'zbekistonlik kimyogarlar paxta chiqindisidan xalq xo'jaligida foydalanish taklifini, etil spirtini, sirka kislotasini, qamishni quruq qayta ishlash natijasida ko'mir briketini olishning yangi usullarini ishlab chiqdilar. Bunda akademik O.S. Sodiqov boshliq guruh ishlari alohida ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston o'simliklarining alkaloidlik xususiyatini o'rganish yuzasidan akademik S.Y. Yunusov rahbarligida katta ishlar olib borildi. O'rta Osiyo davlat universiteti (O'zMU)ning kimyo fakultetida urush davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan narkoz efiri, xlorli kalsiy, kofein, streptotsid, sulfidin, nikotin kislotasi ishlab

chiqarish yo'lga qo'yildi. Fakultet bazasida Toshkent farmatsevtika zavodi tashkil etildi. O'zbekistonlik farmatsevtlar mahalliy xom ashyodan 15ta yangi dori preparatlarini ishlab chiqarish usullarini kashf etdilar.

O'zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari-tarixchilar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, iqtisodchilar va faylasuflar o'zlarining ijodiy mehnatlari bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, ommaga insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g'oyalarini singdirishga qimmatli hissa qo'shdilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940-yilda tashkil etilgan SSSR FANing O'zbekiston filiali (UzFAN), keyin 1943-yil noyabrda ochilgan O'zFA amalga oshirdi. O'zFA ning birinchi prezidenti qilib T.N.Qori Niyozov saylandi. Bu o'zbek xalqi hayotida muhim voqea bo'ldi. 1943-1945 yillarda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O'zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22 ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O'zFANing faoliyatida ko'chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o'ziga xos hissasi bo'ldi.

Urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O'zbekistonda Oliy va o'rta maxsus yurtlari va maorif muassasalarining faoliyati ham to'xtab qolmadi. O'zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi, ularning soni markazdan ko'chirib keltirilgan 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o'quv yurtlarida urush yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi.

Xalq ta'limi sohasida ham o'qituvchilarning frontga ketishi, ko'pgina binolarning gospitallarga, bolalar uyi va harbiy-o'quv punktlariga berilishi, darslik va o'quv qo'llanmalarining, mutaxassis kadrlarning yetishmovchiligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqargan edi. Shunday bo'lsa ham urush yillarida o'qitish ishlari muntazam olib borildi. O'quvchilar maktabda o'qish bilan birga yaradorlarga, frontga ketganlarning oila a'zolariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar.

O'zbek adabiyoti ham xalqimizning yovuz dushmanga qarshi kurash yillarida o'zining munosib hissasini qo'shdi. Oybek, Hamid Olimjon, Shayxzoda, G'ofur G'ulom, Uyg'un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar

etuvchi sheʼrlari va maqolalari bilan xalqni gʻalabaga ruhlantirdilar. Oybekning “Yovga oʻlim!” sheʼri, “Navoiy” romani, Gʻ.Gʻulomning “Sen yetim emassan” sheʼri, Hamid Olimjonning “Yigitlarni frontga joʻnatish”, “Jangchi Tursun”, “Roksananing koʻz yoshlari” va boshqa asarlar urush yillaridagi oʻzbek adabiyotining yorqin namunalaridir. M. Ismoilov, Ilyos Muslim, Nazarmat, Adham Rahmat, N. Safarov, Ibrohim Rahim, Z.Fatxullin, Adham Hamdam kabi yozuvchi va jurnalistlar frontda ishtirok etib, “Qizil armiya”, “Front haqiqati”, “Qizil askar haqiqati”, “Suvorovchi”, “Vatan sharafi uchun” kabi front gazetalarida xizmat qilish jarayonida, Hamid Olimjon, Oybek, A.Umariy, Gʻafur Gʻulom, Raʼno Uzoqova va boshqa shoir, ham yozuvchilar hukumat delegatsiyalari tarkibida frontning oldingi marralariga borib, oʻz qahramonlari bilan tanishdilar, yurtdoshlarining jasoratlarini tarannum etdilar.

A.Axmatova, I.Virta, S.Gorodetskiy, A.Deych, K.Zelinskiy, Y.Kolas, N.Pogodin, A.Tolstoy, V.Yan kabi yozuvchi-shoililar ham Oʻzbekistonda yashab, oʻzbek adabiyotchilari bilan hamkorlikda ajoyib asarlar yaratdilar. Bunda respublika Yozuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilgan H.Olimjonning xizmati katta boʻldi. Dramaturgiya sohasida N.Pogodin, Hamid Olimjon, Uygʻun va Sobir Abdullalar yozgan “Oʻzbekiston qilichi” va A.Umariyning “Qasos”, Yashin va Sobir Abdullaning “Davron ota” kabi asarlari bilan birga Uygʻun va Izzat Sulton “Alisher Navoiy”, Hamid Olimjon “Muqanna”, Maqsud Shayxzoda “Jaloliddin Manguberdi”, Oybek “Mahmud Tarobiy” kabi dramatik asarlarini yaratdilar-ki, ularda oʻzbek xalqining bosqinchilarga qarshi kurash sahifalari aks ettirildi.

1941-1945 yillardagi urush davrida Oʻzbekistonda taʼsirchan vosita hisoblangan teatr va sanʼat ancha rivojlandi. Teatr va sanʼat arboblari frontning oldingi marralarida boʻldilar. Bu davrda Oʻzbekistonda 35 ta mahalliy va 16 ta koʻchirib keltirilgan teatr jamoasi faoliyat koʻrgazib, butun urush davomida 203 ta yangi postanovka tayyorladilar va 6 667 303 tomoshabinga 13.568 ta spektakl va konsertlar koʻrsatdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikamizda 30 dan ortiq konsert brigadalari tashkil etilib, ular harakatdagi armiya qismlarida 35 mingdan ortiq, Turkiston harbiy okrugi qismlari va gospitaldagi nogironlarga 26 mingta konsert qoʻyib berib, jangchilarni ruhlantirdilar, ularni fashizm ustidan gʻalabaga undadilar. Ayniqsa,

Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mukarrama Turg'unboyeva, Sora Eshonto'rayeva, Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov kabi san'atkorlar ishtirokidagi konsert va tomoshalar jangchilar, tomoshabinlar qalbiga zo'r ko'tarinkilik baxshida etgan. A.Abdullayev, Ch.Ahmarov, O'.Tansiqboyev kabi rassomlar urush lavhalarini, badiiy yilnomalarni yaratib, xalqimizning front va front orqasidagi fidokorona mehnatini mahorat bilan tasvirladilar.

Qisqa metrajli filmlar va 10 ta ovozli badiiy filmlarini yaratish bilan I.A'zamov, K.Yormatov, N.G'aniyev, S.Muhamedov kabi o'zbek rejissorlari urush yillarida kinomotografiyani rivojlantirdilar. Bu davrda ishlangan "Nasriddin Buxoroda", "Tohir va Zuhra" kabi filmlar "O'zbekfilm"ning oltin fondiga aylandi.

Umuman olganda urushda qo'lga kiritilgan g'alabaga o'zbekistonliklar o'zlarining fidokorona mehnatlari bilan katta hissa qo'shdilar.

3.1-rasm. Toshkent shahridagi G'alaba bog'i majmuasi

3.4. O'zbekistonliklarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari

Ikkinchi jahon urushi frontlarida o'zbekistonlik jangchilar o'zlarining botir, mard, qo'rqmaslik xislatlarini namoyon qilib qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar.

Sovet siyosiy rahbarlarining razvedka ma'lumotlari yetarli bo'lishiga qaramasdan 1941-yilda Germaniya SSSRga hujum qilmasligiga ishonchi, g'arbiy frontda charchab qolgan kapitalistlar ustiga hujum qilish maqsadida chegarada qo'shin va qurollarni to'plash bilan mudofaa inshootlarini barpo etmaganligi, 1937-yilda armiyadagi ommaviy qatag'onlar natijasida sovet qurolli kuchlarining jangovar qobiliyatiga berilgan zarbaning o'rni to'ldirilmaganligi, qo'mondonlar kasbiy tayyorgarligining past darajadaliği sababli urushning dastlabki kunlarida shiddat bilan bostirib kirgan dushman qo'shinlari to'xtatib qolinmadi va ko'plab kishilarning qurbon bo'lishiga sabab bo'ldi. Buning uchun Stalin boshliq sovet hukumati rahbarlari javobgardirlar.

Chegara qo'shinlarida xizmat qilayotgan sovet jangchilari orasida o'zbekistonliklar ham ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ular o'z zastavalarini himoya qilishda qahramonlik namunasini ko'rsatib, oxirgi o'qlari qolguncha dushmanga qarshi jang qildilar. Ular halok bo'lganlaridan keyingina dushman zastavalariga kirish imkoniga ega bo'ldi. Grodno yaqinida leytenant Usov, siyosiy rahbar Sharipov, Brest qal'asi mudofaasida Ahmad Aliyev, Doniyor Abdullayev, Bobokomil Kashanov, Uzoq O'tayev, Nurum Siddiqov, Madamin Hojiyev, YE.Y.Liss, Rahimboy Arslonboyev, Sayidahmad Boytemirov, F.I.Layenkov kabi o'zbekistonlarning ko'rsatgan jasoratlari Vatan himoyachilarining qahramonona jasoratining ramzi bo'lib qoldi.

Dushmanning shiddatli hujumi, yagona frontni tashkil qilish, umumiy aloqaning yo'qligi, tartibsizliklar, mudofaa janglaridagi qahramonliklarni qo'llash imkonini bermadi. Nemis-fashistlar sutkasiga 30 km sur'at bilan hujum qilib, qisqa vaqt ichida mamlakatning markaziy rayonlariga yetib keldi. SSSR qurolli kuchlardagi 2 mln. dan ortiq odami, 43,3 mingta to'pi, 8,3 mingta tanki, 8,2 mingta samolyotidan mahrum bo'ldi. Bu juda katta yo'qotish edi. Stalin ma'muriy-qatag'on vositalari bilan armiya tarkibidan qo'rqitish choralarini amalga oshirdi. 1941-yil 16-avgust qarorida asirga tushganlarni harbiy xizmatni tashlab ketgan, ularning oilasini "Vatanni sotganlarning oilasi sifatida qamash" kabi ko'rsatmalar berildi. To'siqchi otryadlar va jarima batalyonlari tashkil etilib, ular safida 1,5 mln.dan ortiq jangchi bo'ldi. Lekin bu usullar o'zini uncha oqlamadi.

Ikkinchi jahon urushida Smolensk, Odessa, Leningrad, Moskva mudofaalari sovet jangchilarining haqiqiy qahramonlik mo'jizalari bo'ldi desak, xato qilmaymiz. Bu janglar dushmanni to'xtatib qolish imkonini berdi. Gitlerning yashin tezligida urush olib borish rejasi barbod bo'ldi.

Moskva mudofaasiga yetib kelgan, Turkiston harbiy okrugida tuzilgan, general-mayor I.V. Panfilov qo'mondonlik qilgan, tarkibida 180 dan ortiq harbiy va harbiy siyosiy bilim yurtlarini tamomlagan komandirlari bo'lgan 316-o'qchi diviziya Volokolamsk, Dubosekovo, Novo-Petrovsk yonidagi janglarda qahramona kurashdi. O'zbekistonlik Abdulla Tog'ayev, Mamadali Madaminov, Leytenant Pilyugin boshliq to'qqizta jangchi jasoratlarini alohida qayd qilish mumkin. Moskva uchun olib borilgan janglarda o'zbek xalqining qahramon qizlarining jasorati namunasini ko'rsatgan Zebo G'aniyeva Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlandi. Moskva ostonasida fashist qo'shinlarini tor-mor qilishda ko'rsatgan jasoratlari uchun 1753 nafar o'zbekistonlik jangchi "Moskva mudofaasi uchun" medali bilan taqdirlandi. S. Qosimxo'jayev Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi.

Moskva yonidagi g'alaba sovet rahbarlarida 1942-yildayoq urushni yakunlash, mamlakatni ozod qilish fikrini vujudga keltirdi va butun front bo'ylab hujum qilish haqida buyruq berildi. 1942-yildagi qishki hujumlarda mardlik va jasorat namunasini ko'rsatib, mahorat bilan jang qilgan Qo'chqor Turdiyevga 1942-yil may oyida "Sovet Ittifoqi Qahramoni" unvoni berildi. Jangchilarimizning jasorati hali o'z harbiy kuchining asosiy qismini saqlab dushman qo'shinlarini tamomila yo'q qilishga, sovet rahbarlarining xatolari o'rmini qoplashga kamlilik qilar edi. Buning uchun dushmannikidan kuchli harbiy-texnika yarog' va taktika kerak edi.

1942-yil may-iyun oylaridagi sovet qo'shinlarining hujumkor operatsiyalarini to'xtatgan dushman 25-iyunda Volga va Shimoliy Kavkaz yo'nalishida hujumga o'tdi. Mamlakatda yana qaltis vaziyat vujudga keldi. Ana shunday bir paytda o'zbek xalqi o'zbek jangchilariga ochiq maktub bilan murojaat qilib, o'z farzandlarini vatanga sodiqlik va jangda qo'rqish nimaligini bilmaslikka chaqirdi. Bu chaqiriqqa o'z qahramonliklari bilan javob bergan jangchilarimizdan 1974 nafari "Kavkaz mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlandi.

**General Sobir
Rahimov**

Volga bo'yidagi Stalingrad mudofaasini yorib, dushman ustidan katta g'alabani qo'lga kiritilishi urushning borishida tub burilishga asos bo'ldi. Bu janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun 2733 ta o'zbekistonlik jangchilar "Stalingrad mudofaasi uchun" medaliga sazovar bo'ldi. Kavkaz uchun olib borilgan janglarda Toshkentda tuzilgan Sobir Rahimov qo'mondonligidagi

diviziya jiddiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritib, 8 mingdan ortiq dushman jangchilarini qirib tashladilar. Bu diviziya yurtdoshimiz qo'mondonligida Sharqiy Prussiyagacha jangovar yo'lni bosib o'tdi. Keyinchalik Polsha yerlarini ozod qilishda Sobir Umarovich Rahimov rahbarligidagi 37 ta gvardiyachi Rechitsk o'qchi diviziya alohida ajralib turdi. Dansig shahriga birinchilardan bo'lib kirishdi. Og'ir yarador bo'lgan S.U.Rahimov 1945-yil 25-martda halok bo'ldi. 1965-yil 6-maydagina tarixiy haqiqat tiklanib, S.U. Rahimovga o'limidan so'ng Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi.

1943-yilda Oryol-Kursk yo'nalishi bo'yicha olib borilgan jiddatli janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun Ahmadjon Shukurov, V. Shalandin, M.Abdullin, A.Solihovlar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovar bo'ldilar. Dnepri kechib o'tishdagi qahramonliklari uchun 100 ga yaqin o'zbekistonliklar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandilar. Ulardan J.Usmonov, V.Nabiyev, X.Aminov, Sh.Shoimov jasoratlarini alohida qayd etish mumkin.

1944-1945 yillarda Belorussiya, Ukraina, Moldaviya, Boltiq bo'yi respublikalari va Rossiya Federatsiyasining g'arbiy viloyatlaridagi partizanlik otryadlarida faoliyat ko'rsatgan o'zbekistonlik jangchilar faoliyati ikkinchi jahon urushi tarixi sahifalariga bitilgan bo'lib, ularning nomlariyoq dushman ko'ngliga qo'rquv solgan edi. Bular orasida M.Topiboldiyev, J.Otaboyev, I.Musayev, A.Hakimov, I.Qosimov va boshqalarning mardlik namunalarini ta'kidlash mumkin.

1944-yil kuziga borib SSSR chegaralari butunlay tiklandi, sovet qo'shinlari Yevropa mamlakatlariga ozod qiluvchi sifatida kirib bordi. Polsha, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya,

Chexoslovakiya, Avstriyani ozod qilib, Berlinni egallashda sovet qo'shinlari tarkibida o'zbekistonlik jangchilar ham o'zlarining baynalminallik tuyg'ularini namoyon qilib, Yevropa xalqlarining fashistlar asoratidan ozod bo'lishlariga o'z hissalarini qo'shdilar. Bu mamlakatlarni ozod qilishdagi jasoratlari uchun B.Boboyev, P.Nurpeksov, T.Nazarov, A.Rahimov, M.Fayozov va boshqalar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni, 2430 nafar hamyurtimiz "Budapeshtni ozod qilish uchun" medali, 1706 kishi "Berlin olingani uchun", 109208 kishi "Germaniya ustidan g'alabi qozonganligi uchun" medali bilan taqdirlanganlar.

O'zbekistonlik jangchilar Yevropadagi qarshilik ko'rsatish harakatlarida faol ishtirok etib, nemis-fashistlari ustidan qozonilajak g'alabaga va Yevropa xalqlarining ozod bo'lishlariga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

Polsha, Yugoslaviya, Italiya, Fransiya, Norvegiya, Avstriya, Germaniya davlatlarida tashkil topgan ozodlik armiyalari safida, partizanlar tuzilmalarida ishtirok etgan, 40 mingdan ortiq sovet fuqarolarining orasida o'zbekistonliklar ham ko'pchilikni tashkil qilardi. Masalan, Yugoslaviya xalq ozodlik armiyasida 260 dan ko'proq o'zbekistonlik bo'lgan. L.Kolantarov, U.Xolmaboyev, A.Mamajonov, O.Berdiyev, R.Rahimov, H.Jabborov, H.Ismoilovlar qarshilik ko'rsatish harakatida faol ishtirok etgan hamyurtlarimizdir.

Hozirgi kunda "Turkiston legioni" to'g'risida turli fikrlar mavjud bo'lib, bu masala mufassal tadqiqotni talab qiladi. Ma'lumki, Stalin boshliq sovet hukumati Kommunistik Internatsional a'zolaridan, umuman chet el kommunistlaridan Yevropadagi mavjud siyosiy hukumatga muxolif kuch sifatida foydalangan. Gitler ham "oq" muhojirlardan sovetlarga qarshi kuch sifatida foydalanishga harakat qilib, 1941-yil dekabrda asir olingan sovet generali Lukinga harbiy asirlardan stalinizmga qarshi kurash olib borishni tashkil etuvchi ruslarning muxolif hukumatini tuzishni taklif etadi. Bunday taklif 1941-1942 yillar bo'sag'asida milliy vakolatxona tuzish uchun intilayotgan quvg'indagi Turkiston milliy ziyolilariga ham qilindi. Natijada 1942-yil noyabrda Vali Qayumxon rahbarligidagi "Turkiston milliy qo'mitasi" tashkil topdi.

Bu qo'mita 1941-yil kuzida tashkil topgan Turkiston batalyoni bazasida tuzilib, harbiy asirlardan "Turkiston legioni"ni tashkil qilish to'g'risida 1942-yil dekabrda Vermaxtning Oliy qo'mondonligi

rasman farmoyish e'lon qildi. Shuningdek, bu davrda "Arman", "Gruzin" legionerlari ham tuzilib, A.A.Vlasov rahbarligidagi rus ozodlik armiyasi tarkibiga kiritildi. Lekin bu, milliy "tuzilmalarga urushning oxiriga kelib 1 mln. ga yaqin kishi yozilgan bo'lsa ham, ular gitlerchilar kutganday zarbdor kuchga" aylanmadilar. Chunki bu tuzilmalarga ko'pincha majburan yozib qo'yilgan harbiy asirlar, frontga yuborishsa, o'zimiznikilar tomonga o'tib olamiz degan umid bilan qarar, buni sezgan nemislar har bir rotaga asosan nemis zobitlarini qo'ygan edilar.

Haqiqatdan ham "Turkiston legioni"da tashkil topgan yashirin guruhlar qarshilik harakati jangchilari va partizanlar bilan aloqa bog'lab, nemis-fashistlarning bir qancha rejalarini barbod qilganlar. 1943-yilda Desna daryosi yonidagi Kupchixa qishlog'i hududida jang qilayotgan 74-diviziya tomoniga Abdulla Otaxonov boshchiligida to'la qurollangan, 370 kishidan iborat Turkiston batalyoni o'tgan. Keyinchalik sovet qo'mondonligining ishonchsizligi bilan ular frontdan chetlatiladi. 1944-yilda Chernogoriyaga yuborilgan "Turkiston legioni" birlashmalari fashist komandirlarini o'ldirib, tog'dagi partizanlar oldiga chiqib ketishgan. O'zbekistonliklar partizan otryadlari va qarshilik ko'rsatish harakatlarida faol qatnashib, dushmanni tor-mor qilishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

Urushning dastlabki kunlaridayoq sovetlar davlatida parokandalik avj olib ketishiga umid bog'lagan gitlerchilar turli xil milliy tuzilmalar tuzish, sovet xalqlari orasida soxta tashviqotlar olib borib bunga asos hozirlashga intilgan bo'lsa, Stalin boshliq sovet siyosiy rahbarlari ham milliy kelishmovchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan xalqlarni majburan ko'chirish, butun-butun xalqlarga "sotqin" tamg'asini bosishdek choralarni amalga oshirganlar. Shunday tamg'a bilan 1944-yil mamlakat bo'ylab 2.230.500 kishi majburan ko'chirilgan. Shulardan O'zbekiston hududiga Qrimdan – 151604 qrim tatarlari, Gruziyadan – 110 mingga yaqin mesxeti turklari, Shimoliy Kavkazdan 20 mingdan ortiq ingush, 4,5 ming arman va greklar ko'chirib keltirilgan.

Ular NKVD nazoratida, repressiv rejimga qat'iy rioya qilgan holda yashashga mahkum etilib, milliy davlat tuzilmalari va konstitutsion huquqlaridan mahrum etilgan edi. Ko'chirib keltirilgan joylardagi mahalliy aholi bilan bog'lanish kabi huquqlardan ham

mahrum qilingan edilar. Lekin o'zbekistonliklar ko'chirib keltirilganlarni o'z uylariga qabul qilib, oxirgi burda nonlarini bo'lishib yeb, o'zlarining yuksak ma'naviyati, buyuk insonparvarligini namoyon qildi.

Sobiq ittifoq xalqlarining fidokorona mehnatlari, jangchilarning qahramona jasoratlari sabab, nemis-fashist bosqinchilariga qarshi olib borilgan, 43 kuni kam 4 yil (1941-yil 22-iyun – 1945-yil 9-may) davom etgan urush g'alaba bilan yakunlandi. Lekin ikkinchi jahon urushi davom etardi. Ittifoqchi davlatlar bilan bo'lgan kelishuv va Sharqda xavf bo'lib turganligi sababli 1945-yil 9-avgustga o'tar kechasi sovet hukumati Yaponiyaga qarshi urush boshladi. 2-sentabrgacha davom etgan bu jangda 6770 nafar o'zbekistonlik jangchilar ishtirok etib, Kvantun armiyasini mag'lubiyatga uchratishda, Yaponiyaning taslim bo'lishida o'z hissalarini qo'shdilar. N.Latipov, A.Karimov, U.Doniyorov kabi ko'plab hamyurtlarimiz yuksak harbiy mahorat va jangovar faolliklarini namoyish etdilar.

Ikkinchi jahon urushining g'olibona yakunlanishida o'zbekistonliklarning front va front orqasidagi jasoratlari katta hissa bo'lib xizmat qildi. 120 mingdan ortiq o'zbekistonliklar SSSRning orden va medallariga sazovor bo'ldi. "Sovet Ittifoqi Qahramoni" unvoniga ega bo'lgan 300 dan ortiq jangchidan 75 tasi o'zbek o'g'lonlari edi. O'zbekistonlik 82 ta jangchi "Shuhrat" ordenining uchala darajasi bilan taqdirlandi. Italiya, Angliya, Fransiya, Yugoslaviya, Polsha, Chexoslavakiya, Vengriya kabi mamlakatlarining ordenlari bilan taqdirlangan hamyurtlarimiz bir necha ming kishini tashkil etadi.

O'zbekiston urushdan katta yo'qotish bilan chiqdi. 1939-1945 yillarda bo'lib o'tgan Ikkinchi jahon urushi frontlariga safarbar qilingan 1 433 230 kishidan 263005 kishi halok bo'ldi, 132.670 kishi nogiron bo'lib qaytdi²³.

Urush yillarida asirga tushgan 6,2 mln. kishidan 4 mln. kishi halok bo'lgan, 1 mln. kishi "Vlasovchilar"ga qo'shilgan, tirik qolgan 1 mln. kishi esa nemis lagerlarini sovet lagerlari bilan almashtirishga majbur bo'ldilar. Ular orasida nohaq jazolanganlardan yurtdoshlarimiz ham bor bo'lib, S.Abdullayev, L.Popov, K.Abramovich, P.Rustamov va boshqalar shular jumlasidandir.

²³ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Узбекская ССР. Том II. - Москва: Издания ЦСУ Союза ССР, 1962. - С.41.

1945-yilga kelib mamlakatda yaxshilik sari qat'iy o'zgarishlarni kutayotgan xalq yana mustabid tuzum asoratida qoldi. Ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlar yashirinib barqarorlik vujudga keltirdiki, ular bu tuzumning muqarrar qulashini ko'rsatardi.

Katta qurbonlar evaziga bo'lsa ham o'zbekistonliklar insoniyatni fashizm balosidan qutqarishga munosib hissa qo'shdilar. Urushda halok bo'lganlar xotirasini tiklash va qadrlash maqsadida "Xotira" kitoblari tuzildi, poytaxtimiz markazida Xotira maydoni va motamsaro ayol yodgorlik majmuasi tiklandi. Bu ishlarga boshchilik qilgan yurtboshimiz farmoni bilan 9-may "Xotira va Qadrlash kuni» deb e'lon qilindi. Hozirgi kunda hayot bo'lgan mehnat va urush faxriylardan yosh avlod hamisha minnatdordirlar.

3.5. O'zbekiston aloqachilarining fashizim ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi

SSSR tarkibida bo'lgan barcha respublikalar, shu jumladan O'zbekiston ham bu urushda qatnashishga majbur bo'ldi. Urush butun mamlakat xo'jaligini, uning hayotini tubdan ozgartirib yubordi. 1940-yil 30-iyunda Davlat mudofaa komitetining tuzilishi bilan mamlakatdagi butun hokimiyat uning qoliga otdi. Ushbu komitetning raisi I.V. Stalin 8-avgustda SSSR qurolli kuchlari Oliy bosh qomondoni lavozimini egalladi. Urushning dastlabki kunlarida qabul qilingan maxsus qarorlar, ko'rsatmalarda mamlakat katta xavf ostida qolgani, uni himoya qilish uchun shoshilinch ravishda barcha iqtisodiy-ma'naviy kuchlarni mudofaa manfaatlariga bo'ysundirish, xalq xo'jaligini to'liq harbiy izga solish lozimligi qayd etildi.

Respublika sanoat korxonalari urush boshlanishi bilan qayta ko'rilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazildi. 26-iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish xaftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga chozilardi. Ta'tilga chiqish bekor qilindi. Korxonalardan o'zboshimchalik bilan ketib qolganlar 5 yildan 8 yilgacha muddat bilan qamoqqa hukm qilinadigan bo'ldi. Biroq odamlar mamlakat ichkarisida, xususan, O'zbekistonda "yuqoridan" ortiqcha qistovsiz ham ozodlik va mustaqillik yo'lida fidokorona mehnat qildilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida yuzaga kelgan vaziyat aloqachilar oldiga murakkab vazifalarni qo'ydi. Urush sharoitida aloqa tizimining barqaror faoliyatini ta'minlash zarur edi. Urushgacha bo'lgan yillarda Respublikada aloqa tizimining rivojlanishi yetarli darajada bo'lmay, uning moddiy-texnik bazasi qoloq holatda edi. Urushgacha mavjud aloqa tizimining o'ziga xosli, uning radial qurilishi edi (magistral, viloyatlar va tumanlararo). Barcha aloqa liniyalari o'zaro bog'lanmagan bo'lib, barcha aloqa Moskva orqali amalga oshirilgan.

Shuning uchun O'rta Osiyoni markaz bilan bog'lovchi magistral liniyasining shikastlanishi O'zbekiston bo'yicha aloqani to'xtab qolishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, eskirib qolgan aloqa liniyalari urush davri talablariga mos kelmas edi. Urushga safarbarlik tufayli ko'plab malakali aloqachilarning o'rnini malakasiz kadrlar bilan to'ldirilishi ham aloqa sifatiga salbiy ta'sir etdi.

Ma'lumki, Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonga 100 dan ortiq korxonalar ko'chirib keltirildi. Bu korxonalar ishini tashkil etish va jihozlash asosan respublika zimmasiga yuklatildi. Ko'chirib keltirilgan korxonalar ichida ittifoq ahamiyatiga ega aviasozlik va mashinasozlik korxonalari bor edi. Ularni tarmoq korxonalari va boshqa hududlar bilan aloqasini yo'lga qo'yish juda muhim edi. 1941-yil 30-avgustdagi O'zbekiston SSR Aloqa Xalq Komissarligining qarorida aloqachilarning urush sharoitidagi vazifalari belgilab berdi. Qarorda asosiy e'tibor front va frontorti hududlarida aloqa tizimini aniq va uzluksiz faoliyatini ta'minlash va aloqa qurilmalarini harbiy ehtiyojlarga yo'naltirishga qaratildi. Shuningdek, ushbu qaror vazifalaridan kelib chiqqan holda O'zbekistonda mavjud aloqa tizimi imkoniyatlaridan to'laligicha foydalanilib, aloqa tizimini yosh kadrlar bilan ta'minlashga e'tibor qaratildi.

O'zbekistonni Markaz bilan, Respublika rahbariyatini viloyat, shahar, tumanlar, yuzlab sanoat korxonalari bilan aloqasini uzluksiz yo'lga qo'yishda yangi liniyalarni barpo etish zarur edi. Urush yillarida Toshkent - Samarqand-Ashxobod, Toshkent - Samarqand - Boku, Toshkent - Samarqand - Krasnovodsk, Toshkent - Samarqand - Buxoro telefon aloqa yo'llari qurildi. 1943-yilda qurib ishga tushirilgan 500 kilometrlik telefon liniyasi orqali Respublika poytaxtini Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston bilan bog'landi. Yirik korxonalarining o'zlarida ham 50-100 o'rinli telefon stansiyalari

qurildi. Natijada xo'jaliklarga rahbarlik qilish, ularga o'z vaqtida ko'maklashish ishlari yaxshilandi.

Urush yillarida pochta tizimi faoliyatiga ham talab kuchaydi. O'zbekiston pochta tizimi ko'chirilgan aholiga xizmat ko'rsatish va frontga xat, turli posilkalarni tezlikda yetkazib berishi kerak edi. Bu muammolarni hal qilish maqsadida pochta aloqasi bo'linmalarini malakali kadrlar bilan ta'minlash, pochta va posilkalarni qayta ishlash bo'linmalarini ko'paytirish, armiya shaxsiy tarkibi va ularning oilalari o'rtasida navbatdan tashqari aloqani tashkil etish va boshqa vazifalar belgilandi.

Urush yillarida respublikada telegraf bo'linmalari soni ikki barobar qisqargan bo'lsada, ko'rilgan choralar tufayli telegraf almashinuvi atigi 7% ga qisqardi. Hukumat organlari qarorlari bilan respublikada telegraf liniyalari sharqiy va janubi-sharqiy yo'nalishlarda rivojlantirildi. O'zbekistonda telegraf aloqasining bosh markazi bo'lgan Toshkent Bosh Telegrafi ham ishini qayta tashkil etdi. Birinchi navbatda o'zgarishlar front bilan aloqani yo'lga qo'yishga yo'naltirilgan edi. O'rta Osiyo harbiy okrugini Kavkazorti fronti, shuningdek, Olma-ota va Bosh shtab bilan bo'g'lovchi telegraf liniyalari yo'lga qo'yildi. Qisqa vaqt oralig'ida (urushgacha yillar bilan solishtirganda) kunlik telegramma almashinuvi 40-45 mingga yetdi.

O'zbekiston aloqachilari bevosita frontni ta'minlashga ham hissa qo'shdilar. 1942- yil yanvarida Toshkentda aloqachilar tomonidan turli aloqa vostilari to'planib, ular asosida avtomashina kuzoviga o'rnatiluvchi RSB tipidagi ko'chma radiostansiyalar tayyorlandi va frontga yuborildi. Ushbu ishlar tashabbuskori mashhur aloqachi A.Ye.Kalyujniy bo'ldi. Radiostansiyalarni remont qilish, yig'ish va montaj qilish ishlariga muhandislardan – P.Loginov, D.Ojeredov, B.Komarov; texnik xodimlardan – P.Silanteyev, O.Pavlenko, M. Babich, Ye.Stepanova va boshqalar ishtirok etdilar. Loyihaga texnik rahbarlikni Aloqa komissarligi boshqarmasi bosh muhandisi V.I.Irushkin amalga oshirdi.

1941-1945- yillarda respublika radiostansiyalari jamoalari radioaloqa va radioeshittirish uskunalarining uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun juda katta hissa qo'shdilar hamda harbiy avtomashinalarni harakatdagi radiostansiyalar bilan ta'minladilar.

Shuningdek, Moskva shahrida qurilayotgan katta quvvatli radiostansiyasi qurilishida ishtirok etdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston aloqachilarining fidokorona mehnati yuqori baholandi. O‘zbekiston aloqachilaridan 11 kishi “Hurmat nishoni”, 55 kishi “Mehnat a‘lochisi” medali hamda 113 kishi O‘zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi faxriy yo‘liqlari bilan taqdirlandilar.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Ikkinchi jahon urushining sabablari nimada edi?
2. O‘zbekiston xalq xo‘jaligining harbiy izga solinishi jarayoni qanday kechgan?
3. O‘zbek xalqining bag‘rikengligi nimalarda namoyon bo‘ldi?
4. O‘zbek xalqining front ortidagi fidokorona mehnati haqida nimalarni bilasiz?
5. “Sen yetim emassan” iborasi mohiyati nimada?
6. Urush yillarida O‘zbekiston sanoati qay ahvolda bo‘lgan?
7. O‘zbekistonlik jangchilarning frontdagi jasratlari haqida so‘zlab bering.
8. Urush yillaridan fan va madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?
9. “Xotira va qadrlash kuni” mazmun-mohiyatini izohlab bering.
10. General Sobir Rahimov jang qilgan hududlarni bilasizmi?
11. Urush yillarida o‘zbek snayperchi ayollaridan kimlarni bilasiz?
12. Urush yillarida O‘zbekiston SSRdan necha kishiga qaxramon unvoni berildi?
13. O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi qachon tashkil etildi?
14. Urush yillari O‘zbekistonga qancha aholi avakuatsiya qilindi?
15. 1939-yilda o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish tadbiri nima sababdan o‘tkazildi?

IV BOB. SOVET XOKIMYATINING O‘ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOYIY-SIYOSIY, IQTISODIY TADBIRLARINING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI (1946-1991 yy.)

Mazkur bobda sovet hokimiyati rahbarlarining O‘zbekiston SSRda ikkinchi jaxon urushidan keying 1946-1991 yillarda amalga oshirgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy yo‘nalishlarda amalga oshirgan siyosati to‘g‘risida birlamchi manbalarga asoslangan holda ma’lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, respublikada paxta yakkahokimligining avj olishi natijasida Orolning qurib borishi va 1980-yillarga kelib paxta ishi hamda o‘zbeklar ishi degan jinoiy sohta ayblovlar bilan respublikadagi qatag‘onlik siyosatining avj olishi, O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A.Karimovning rahbarlik lavozimiga kelishi to‘g‘risida qiziqarli bo‘lgan ma’lumotlar berilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: SSSR, sovet, syezd, kompartiya, qaramlik, qatag‘onlik, demografiya, urbanizatsiya, madaniy hayot, mafkura, “qayta qurish”, konsepsiya, ekologik fojea, Markaz, mustaqillik, deklaratsiya, Prezident, markaziy komitet, sotsialistik, agar siyosat, sanoat, paxtachilik, xom ashyo.

4.1. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti

Urushdan keyingi yillarda O‘zbekiston xalq xo‘jaligining tinch qurilishga o‘tishi murakkab xalqaro vaziyatda kechdi. Urush davrida umumiy dushman fashizmga qarshi kurash antifashist davlatlar va xalqlarni birlashtirgan bo‘lsa, urush tugagandan keyin bu ittifoqdagi davlatlar orasida ajralish yuz berdi va ikki o‘rtada sovuq urushlar munosabati boshlanib ketdi.

Urushdan so‘ng fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga katta hissa qo‘shgan O‘zbekiston xalqlari oldida harbiylashgan xalq xo‘jaligini tinch qurilish yo‘liga solish, uni urushdan oldingi darajaga yetkazish va rivojlantirish kabi murakkab vazifalar turardi.

Urush davridagi harbiy-iqtisodiy hamkorlik tajribasi urushdan keyingi vayron bo‘lgan iqtisodiyotni tiklash va rivojlantirishda ham

g'arb davlatlari bilan hamkorlik qilish zarurligini ko'rsatdi. Lekin haddan tashqari mafkuralashgan sovet tizimi respublikalarni xorijiy mamlakatlardan "temir qo'rg'on" bilan ajratib, mamlakatni ortiqcha qiyinchiliklar va qurbonga mahkum etdi. Sobiq Ittifoq boshqa mamlakatlardagi tiklanishning ilg'or tajribalaridan, chet el sarmoyalaridan foydalanishni istamadi. Amerika Qo'shma Shtatlarida qabul qilingan "Marshall plani" asosida ajratilgan taxminan 50 mlrd. dollar Yevropa mamlakatlarining iqtisodini o'nglab, hayot darajasini ko'tarishga, ilg'or texnologiyalarni joriy etishda hal qiluvchi kuch bo'ldi. Sovet davlatining g'oyat mafkuralashgan iqtisodiy siyosati esa yakkalanib qoldi va bu xalqimizning boshiga ortiqcha kulfat olib keldi.

O'zbekiston urushdan keyingi yillarda o'z xalqining arzon kuchidan, boy xomashyo manbalaridan cheksiz ravishda foydalanishiga asoslangan, kompartiya chizib bergan besh yillik rejalarni bajarishga kirishdi. Bir tomonlama, Markaz manfaatiga bo'ysundirilgan Respublika iqtisodiyotini urushdan oldingi darajaga yetkazish va yanada rivojlantirishga qaratilgan vazifani bajarishda o'zbek xalqining mehnatsevarligi, sabr-toqatli va tinchliksevarligi kabi fazilatlardan foydalanildi.

Iqtisodiyot oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalar O'zbekiston SSR Oliy Kengashining 1946-yil avgustida chaqirilgan 8-sessiyasida qabul qilingan 1946-1950 yillarga mo'ljallangan rejada belgilandi. Bunga ko'ra, xalq xo'jaligining barcha sohalariga 3 mlrd. 900 mln. so'm kapital mablag' ajratildi. Sanoatni rivojlantirish ishlari respublika iqtisodiyotining yetakchi sohasi paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Yelektr quvvati ishlab chiqarishga alohida e'tibor berildi. 5 yilda 8 ta yirik va o'rta hajmdagi elektrostansiyalar, shu jumladan 300 000 kv. soat kuchga ega bo'lgan Farhod suv elektr stansiyasi ishga tushirildi. Bu stansiya sobiq ittifoqda uchinchi o'rinda bo'lib, urushgacha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan elektr quvvatiga teng quvvat beradigan bo'ldi.

Qisqa davr oralig'ida, 20-30 yillardagi "sotsializm qurish" azoblari, ayniqsa ikkinchi jahon urush davri qiyinchiliklarini, mashaqqatlarini boshdan kechirgan O'zbekiston xalqi iqtisodni tiklash va rivojlantirish yo'lida ham hormay-tolmay mehnat qildi. Besh yilda sanoat mahsulotining yalpi hajmi 71 foizga ko'paydi, bu urushdan oldingi darajadan 1,9 barobar ko'p edi. Sanoatning xalq xo'jaligidagi

salmog'ini 47,7 foizni tashkil qilgan edi. Shu yillarda Farhod, Oqqovoq-2, Bo'zsuv-2 elektrostansiyalari, jami 150 ta yangi sanoat korxonalari ishga tushirildi.

O'zbekistonning kelajakdagi taraqqiyoti rejalarini Ittifoq markazida ishlab chiqarilib, aksariyat hollarda mahalliy sharoit, ijtimoiy ahvol hisobga olinmasdan iqtisodni bir tomonlama, ya'ni o'lkani xom-ashyo bazasi sifatida saqlab qolishga qaratildi. Sanoat, xalq xo'jaligining deyarli barcha tarmoqlari paxtachilikni rivojlantirishga bo'ysundirildi. Sovet hukumati 1946-yil 2-fevraldagi O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risidagi qarori O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish uchun asos bo'ldi. Iqtisodiyotni tiklash ishlari qishloq xo'jaligida ayniqsa paxtachilikda qiyinchilik bilan o'tdi. O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish to'g'risida sovet hukumati urushdan keyin qabul qilgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan asoslanmagan o'nlab qarorlari izchillik bilan amalga oshirilmadi, shuning uchun ham kutilgan natijalarni bermadi. 1947-1948 yillarda paxta tayyorlashning davlat rejasini bajarilmadi. 1949-yildan boshlab ahvol birmuncha o'zgardi. 1950-yili 2 mln. 222 ming tonna paxta yetkazib berildi, hosildorlik gektaridan 20,7 sentnerga yetdi. 1950-yildan paxtaning xarid narxi oshirilib, 1 tonnasiga 2200 so'm ya'ni avvalgidan ikki baravar ko'p haq to'landi. Lekin dehqonchilikning boshqa sohalarida ekin maydonining qisqartirilganligi oqibatida g'alla va sabzavot tayyorlashda urushdan oldingi darajaga yetmadi.

Iqtisodni rejali ravishda rivojlantirish bilan bir qatorda ba'zi ijtimoiy masalalarga ham e'tibor qilindi. Jumladan, ish haqi oshirildi, harbiy soliq, kartochka tizimi bekor qilindi. Pul islohoti o'tkazildi, qisqartirilgan ish soati joriy etildi, kundalik istemol mahsulotlarining narxi arzonlashtirildi. Bu tadbirlar pulning xarid quvvatini oshirish imkonini tug'dirdi. Lekin shunga qaramasdan narx navo hali ancha yuqori edi. 1950-yili O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari 1940-yilga nisbatan deyarlik ikki barobar qimmat edi.

Keng iste'mol mollarini ishlab chiqarish tobora kamaydi. Ular asosan chetdan keltiriladigan bo'ldi natijada Respublika aholisining yengil sanoat, oziq-ovqat mollariga ehtiyoji kuchaydi.

Jumhuriyat aholisining uchdan ikki qismini tashkil qilgan qishloq aholisining moddiy ahvoli achinarli edi. Ularning oylik daromadi o'rtacha 20 so'mni tashkil qilgan holda, bu ko'rsatkich ishchilarda 64

so'm edi. Vaholanki, urushdan keyingi xo'jalikni tiklash va rivojlantirishning asosiy og'irligi qishloq mehnatkashlari zimmasiga tushdi. O'zining bog' va mevalari bilan mashhur bo'lgan O'zbekiston aholisi haddan tashqari ko'p olinadigan soliq tufayli bog'laridan voz kechdi. Chorvadorlar shu sababga ko'ra mol boqib foyda ko'rmadi. Ahvol shu darajaga yetdiki, aholining shaxsiy mollari soliq hisobiga davlat va jamoa xo'jaliklari foydasiga olindi. Sotishdan bosh tortganlar jinoiy javobgarlikka tortildi. Oqibatda shaxsiy xo'jaliklarda chorva mollarining soni keskin kamaydi. Bunday zo'rvonliklar urush oqibatlari, vaqtinchalik, o'tkinchi holat deb tushuntirildi.

50-60 yillarda qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishga va shu asosda paxta va g'alla yetishtirishni ko'paytirish choralari ko'rildi. O'zbekistonda uch yil ichida (1953-1955 yy.) 130 ming gektar yangi yerlar ochildi. 1956-yili Mirzacho'lning o'zida sug'oriladigan maydon 205.000 gektarga yetdi.

Shu yillarda Markaziy Farg'onani o'zlashtirish munosabati bilan Katta Farg'ona kanali qayta ta'mirlandi. Toshkent viloyatida Ohangaron suv omborining 2-navbati, Yuqori Chirchiq suv tarmog'i, Buxoro viloyatida Quyimozor suv ombori, Sirdaryo viloyatidagi Janubiy Mirzacho'l magistral kanali qurilib foydalanishga topshirildi. 1960-yili respublikada sug'oriladigan yer maydoni 2.571 ming gektarga yetdi.

Paxtachilikni rivojlantirish uchun mineral o'g'itlardan foydalanishga katta e'tibor qaratildi. Respublikada 1951-yilda 0,9 mln t. mineral o'g'it ishlatilgan bo'lsa, 1980-yilda uning miqdori 5 mln. tonnadan oshib ketdi. G'o'za barglarini to'kish va zararkunandalarga qarshi kurashda ishlatilgan o'ta zaharli ximikatlar (butifos, merkaptafos va b.)dan haddan tashqari keng miqyosda foydalanish, aholi sog'ligiga keskin yomon ta'sir qildi.

Duniy bo'yicha pestitsidlar har bir kishiga 300 gr.dan, AQSHda 800 gr.dan to'g'ri kelgan bo'lsa, respublikaning paxta ekiladigan hududlarida har bir kishiga 1989-yil 25-45 kg.dan to'g'ri keladi. Respublika bo'yicha bo'lsa, bu har bir kishiga 7-8 kg.ni tashkil etdi.

Paxta xom-ashyosi yetishtirish 1946-1985 yillarda 5,5 barovar ko'paydi, paxta ekiladigan maydonlar 1 mln. ga. dan ortdi. 1966-1986 yillar maboynida O'zbekiston qishloq xo'jaligiga 45 mlrd. so'm mablag' ajratilgan bo'lib, shundan 17,1 mlrd. so'mi sug'orish tarmoqlariga sarflandi. Shu davrda 1,5 mln. ga. yer o'zlashtirildi.

O'zlashtirilgan yerlarda yangi 160 ta sovxozlar tashkil etilgan bo'lib, 20 yil davomida bu yerlarda 10,4 mln tonna paxta xom ashyosi yetishtirildi.

Sanoat va qishloq xo'jaligida yuzaki islohotlar xalqning turmush ahvolidan deyarli o'zgarish yasamadi. Ayniqsa, sobiq ittifoqdagina emas, balki mehnat sharoiti eng og'ir bo'lgan o'zbek paxtakorlarining turmush darajasi ayniqsa achinarli ahvolda bo'ldi.

O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari "sotsializm uzil-kesil g'alaba qilgan" davrda aholining jon boshiga hisoblaganda quyidagicha edi: go'sht 29 kg, sut 150 litr, tuxum 78 dona, qand-shakar 21,2 kg, kartoshka 28, sabzavot va poliz mahsulotlari 66 kilogramdan to'g'ri keldi. Bu miqdor umumittifoq darajasidan ancha past edi. Qishloq aholisining iste'mol darajasi bu o'rta hisobdan ko'ra yana ham achinarli edi.

Paxta yakkahokimligining kuchayishi qishloq xo'jaligini boshqa sohalarini qoloqlikka olib keldi, g'alla, chorvachilik mahsulotlari, sabzavot-mevaga aholining talabi qondirilmadi. Buning ustiga tomorqaga nisbatan noto'g'ri siyosat olib borildi. 50-yillarning boshlarida respublika rahbarlarining tashabbusi bilan sug'oriladigan yerlarda tomorqa hajmi 25 sotihdan 13 sotihga tushirildi. Bu ko'rsatkich joylardagi rahbarlarning o'zboshimchaligi bilan 10 sotihgacha, Farg'ona, Toshkent viloyatlarida esa, hatto 6-8 sotihgacha kamayib ketdi. Bu holat respublika qishloq aholisining turmush darajasini g'oyat og'ir qilib qo'ydi.

1990-yil boshiga kelib respublikada 9 mln. yoki respublika aholisining 45 foizi jon boshiga hisoblaganda oyiga 75 so'mdan kamroq daromadga ega edi. Bu esa kun kechirish uchun zarur bo'lgan eng past darajadagidan ham kamdir. 80-yillarda kundalik hayotda hammaga kerak bo'lgan mebel garnituri, xolodilnik, sifatli chang yutkich va boshqalarni topish muammoga aylanib qoldi.

Bu davrda respublika sanoatini rivojlatirilishi masalasida ham o'ziga xos xususiyatlar mavjud edi. 1950-yillarda sanoat va qurilish, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi tarqoqlikning respublika iqtisodini kompleks rivojlanishiga to'sqinligi yanada kuchaydi. Respublikaning sanoat va qurilish ishlari uchun huquqi va ma'suliyati cheklanganligi sababli, 1953-yili respublika ixtiyoridagi korxonalar jami sanoat mahsulotlarining 31 foizni ishlab chiqargan bo'lsa, ittifoqqa

bo'ysungan korxonalariga 69 foiz to'g'ri keldi. 1956-yilida esa sanoat mahsulotlarining salmog'i 55% foizga ko'tarildi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda xatolarga ham yo'l qo'yildi. Xususan Toshkent va Toshkent viloyatida yirik sanoat korxonalari qurilib, sanoat ishlab chiqarish joylashtirishda nomutanosiblikni keltirib chiqardi. 1955-yil dekabrda O'zbekiston Kompartiyasining birinchi kotibi lavozimiga avval Vazirlar Kengashining raisi vazifasida ishlagan Nuriddin Muhiddinov saylandi. Shu davrdagi ko'plab ijobiy o'zgarishlarda N.Muhiddinovning shaxsan hissasi katta bo'ldi. Uning tashabbusi bilan Markaz qaramog'idagi yuzlab sanoat korxonalari respublika ixtiyoriga o'tkazildi. 1960-yillarda O'zbekiston sanoatida bir qancha o'zgarishlar yuz berdi. 1959-1965 yillar 450 dan ziyod sanoat korxonalari (shundan 150 yirik) va sexlar ishga tushirildi. Toshkent (birinchi navbati) Navoiy, Taxiatosh issiqlik elektrostansiyalari, gazli gaz koni shular jumlasidandir.

Respublika aholisining aksariyat ko'pchiligi tabiiy gazga muhtojligini qondirish va butun iqtisodiy ishlab chiqarishini gazlashtirish asosida qayta qurish mumkin bo'lgan sharoitda chetga tabiiy gazni olib ketish avj oldi. O'zbekiston tabiiy gazi sobiq ittifoqning Yevropa qismi, Ural, Qozog'iston, Tojikiston, Boltiq bo'yi mamlakatlari va boshqa mintaqalarga uzluksiz jo'natib turildi. Vaholanki, tabiiy gaz yetishtirish Respublikada yildan-yilga ortib bordi. Masalan, 1960-yilda 447 mln m³ hajmda tabiiy gaz olingan bo'lsa, 1970-yilga kelib bu miqdor 32 mlrd.ni tashkil qildi.

Sobiq SSSRning 50-60 yillarda fan-texnika sohasidagi erishgan yutuqlarida O'zbekistonning qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Mahalliy aholining mashaqqatli mehnati hisobiga yetishtirilgan qimmatbaho mahsulotlari sovet mamlakatining iqtisodiy va harbiy kuch qudratini oshirishga bo'ysundirildi. Urushdan avvalgi yillarda ham, Farg'ona vodiysida uranning bir necha manbalari ochilgan bo'lib, urushdan keyin barcha uran konlari ittifoq ixtiyoriga o'tkazilgan edi. 1948-yil yanvaridan O'rta Osiyodagi uran qidirish tashkilotlari yagona-Krasnogorskiy ekspeditsiyasiga birlashdi. 1951-yil ana shu "10-korxonada" deb nom olgan tashkilot bazasida Krasnoyarsk ekspeditsiyasi tuzilib, ittifoq geologiya vazirligiga bo'ysundirildi. Qizilqumda 50-60 yillarda jami 27 kompleks uran konlari ochildi. Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod shaharlarida bir

necha yuz kilometrni tashkil etgan temir yo‘l, avtomobil yo‘llari qurildi.

Urushdan keyingi qiyin sharoitda transport qurilishiga alohida e’tibor berildi. Amudaryoning chap qirg‘oqlari bo‘ylab 400 km masofaga Chorjo‘y-Urganch temir yo‘li qurildi. Bu bilan Ashxobad, Samarqand, Dushanbe, Toshkent va boshqa shaharlardan tovar, yo‘lovchi poyezdlari Rossiya orqali Yevropa mamlakatlariga yo‘l oldi. 1966-1970 yillarda sanoatda zo‘raki jadallashtirish natijasida yangi (oltin, uran, neft ishlab chiqaruvchi) sohalar rivojlandi. Respublikada kimyo tolasi, organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Lekin ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, boshqarishning butkul markazlashtirilishi ko‘p o‘tmay samara bermay qo‘ydi. 70-yillardan boshlab yildan-yilga sanoat va qishloq xo‘jalik rejalari bajarilmay qoldi.

XX asrning 70-80 yillarning birinchi yarmida xalq xo‘jaligini ishchi kadrlarga bo‘lgan talabi ilmiy asoslangan tarzda o‘rganilmadi. Natijada kadrlar tayyorlashni rejalashtirishda jiddiy xatoliklarga yo‘l qo‘yildi, ba’zi sohalarda keragidan ortiq ishchi kadrlar tayyorlandi, boshqa sohalarda, ayniqsa texnika taraqqiyotini belgilaydigan tarmoqlarda mahalliy millat vakillaridan ishchi kadrlar tanqisligi sezilib qoldi.

Ikkinchi jahon urushi O‘zbekiston aholisining soni va tarkibiga, respublika iqtisodiy taraqqiyotiga nihoyatda salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Lekin, 1971-yildan – 1985-yillarga qadar O‘zbekiston xalq xo‘jaligida ishchi va xizmatchilar soni 2641,5 mingdan 4833,5 ming nafarga ko‘paydi. Biroq, bu o‘ssish sun’iy ravishda, ya’ni respublikamizga tashqaridan ko‘plab kishilarni ko‘chirib keltirish hisobiga ro‘y berdi.

Aholi tarkibida ishchilar soni anchagina o‘sganiga qaramay, respublikamiz bu ko‘rsatkich bo‘yicha sobiq Ittifoq respublikalari ichida 1979-yilgi ma’lumotga ko‘ra, 13 o‘rinda turar edi. O‘zbekiston ishchilar sinfining milliy salmog‘i jihatidan orqada qolmoqda edi. Masalan, o‘zbeklar 1973-1983 yillarda sanoatda 51,1 foizni, qurilishda 46,5 transportda 38,6 aloqada-40,6 kimyo va neft kimyosida 24,9 foizni tashkil qilar edi.

Toshkent shahrida 1985-1986 yillarda mehnat resurslari ortiqchaligi 200 ming kishi bo‘lishiga qaramay, respublikaga tashqaridan 125 mingga yaqin ishchi va mutaxassislar jalb qilindi. Shu

bilan birgalikda ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi soni ortib bordi. Ularning soni 1983-yilda 836 ming nafarni tashkil qildi.

Respublika iqtisodiyotini ahvoli, jamiyatni boshqarish usullarini qayta ko'rib chiqishni, ularni yangi sharoitga moslashtirishni talab qilsa ham O'zbekiston kommunistik partiya, uning qo'mitalari, urush davrining ish tajribasini davom ettirib, markazda va joylarda hokimiyatni o'z qo'lida mahkam ushlab, ma'muriy buyruqbozlik tizimini yana ham kuchaytirdi.

Urushdan keyingi yillari partiya va hukumat rahbarligiga nazariy jihatdan kam tayyorlangan, ish tajribasi yetarli bo'lmagan xodimlar keldi. Davlatni boshqaruv tizimida mahalliy xalq vakillari faqat 47 foizni tashkil qildi. Partiyaga qabul qilishga yuzaki, to'ralarcha yondashuv natijasida qabul qilinganlarning ko'pchiligini ishchi va dehqonlar tashkil qilib, ilg'or ziyolilar, malakali mutaxassislar rahbarlik ishlaridan chetlashtirildi. O'zbekiston SSR Oliy va mahalliy kengashlariga saylovlar yuzakilashib, oldindan tuzilgan ro'yxat va reja asosida deputatlikka nomzodlar ko'rsatildi. Saylovchilarning 99,9 foizi ovoz berishda qatnashib, "yakdillik" bilan kommunistlarning vakillariga ovoz berdi. Bu qanchalik haqiqatga to'g'ri keladi, tushunish qiyin emas. Sovetlar faoliyatida yuzakichilik, qog'ozbozlik kuchaydi. Oliy Savetning, ayniqsa mahalliy sovetlarning sessiyalari vaqtida chaqirilmasdan undagi masalalar ko'pincha muhokama qilinmay yoki hurfikrliliksiz qabul qilinardi.

Urushdan keyingi yillarda dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashga O'zbekiston o'z hissasini qo'shdi, uning xorijiy mamlakatlar bilan savdo va madaniy aloqalari kengaydi. 1958-yili O'zbekiston dunyoning 32 mamlakatiga sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini chiqargan bo'lsa, 1970-yil 76 ta mamlakat bilan savdo aloqalarini o'rnatdi. Chet davlatlarga mahsulot chiqarishda O'zbekiston sobiq Ittifoqda RSFSR va Ukrainadan keyingi uchinchi o'rinda turdi. Qorako'l teri va paxta tolasidan boshlab, mashinasozlik mahsulotlarining 250 turi to'rt qit'aning deyarli hamma mamlakatlariga chiqarildi. Ming afsuski, bu mahsulotlar O'zbekiston nomidan emas "SSSRda ishlangan" degan tamg'a bilan dunyoga tanildi.

1960-1970 yillari O'zbekiston Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun minglab Oliy va o'rta ma'lumotli mutaxassislar va malakali ishchi kadrlar tayyorlab berdi. 1961-yili Toshkent Davlat

universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti) qoshida chet elliklar uchun tayyorlov bo‘limi ochildi. O‘zbekistonning minglab mutaxassislari ko‘pgina mustaqillikka erishgan mamlakatlarning iqtisodiyotini rivojlantirishga o‘z hissalarini qo‘shdi. O‘zbekistonlik mashinasozlar, paxtakorlar, suv xo‘jaligi inshootlari va ipakchilik mutaxassislari ko‘p mamlakatlarda o‘zlarining boy tajribalarini tashviqot qildilar. Misrdagi Asvon va Xelvonn suv inshootlari, Afg‘onistondagi Jalolobod kanali va Kubadagi sanoat qurilmalarida O‘zbekiston mutaxassislari ham ishtirok qildilar.

Shu o‘rinda qayd etish lozimki, O‘zbekiston chet davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini kengaytirish, uni samarali olib borish uchun barcha imkoniyatlarga ega bo‘lsa ham bu imkoniyatdan to‘la foydalana olmasdi.

Vaholanki, O‘zbekiston SSR Konstitutsiyasining 76, 77, 112, 122 moddalariga ko‘ra O‘zbekiston chet davlatlar bilan aloqalar o‘rnatish, diplomatlar va elchilar tayinlash va chaqirib olish huquqlariga ega va xalqaro tashkilotlar bilan mustaqil aloqalari o‘rnatish mumkinligi ko‘rsatilgan edi. Lekin, amalda respublikaning xalqaro munosabatlari markazda rejalashtirilib, chizib berilgan doirada olib borildi. Chet davlatlardan birorta delegatsiyaning qabul qilinishi, jumhuriyatda o‘tadigan uchrashuvlar, kengashlar, anjumanlar uchun “markazdan” ruxsat shart edi. Ittifoqchi respublikalarning, jumladan, O‘zbekistonning teng huquqligi va mustaqilligi to‘g‘risidagi qonunlar aslida qog‘ozda qoldi.

4.2. Respublikada 1946-1990 yillardagi ma’naviy –madaniy qaramlik va uning oqibatlari hamda qatag‘onlikning yangi to‘lqini

Sovet boshqaruv tizimi sharoitida madaniy-ma’rifiy muassasalardan ommaga g‘oyaviy ta’sir o‘tkazish maqsadida keng foydalanildi. 1960-yillar respublikada 2.977 klub bo‘lsa, 1970-yilda ularning soni 3.441 taga yetdi. Shu yillari kutubxonalar soni tegishli ravishda 3.418 tadan 5.822 taga, muzeylar soni 14 tadan 26 taga, kinoqurilmalar soni 2.178 tadan 3.988 taga oshdi. Lekin, bularning ko‘pchiligi statistik hisobotlarda oshirib ko‘rsatilgan bo‘lib, aslida o‘zlarining bevosita vazifalarini samarali bajarish uchun hayotiy imkoniyatga ega bo‘lmadi. Ularning moddiy texnika bazasi past

darajada bo'lib, moliya bilan yetarli ta'minlanmadi. Bu jihatdan O'zbekiston sobiq sovet respublikalari o'rtasida eng quyi pog'onada turdi.

1969-yilda Rossiyada aholining 10 ming nafariga 14 klub muassasasi to'g'ri kelsa, Belorussiyada 11 ta, O'zbekistonda esa atigi 4 ta edi. Madaniy-ma'rifiy muassasalarga davlat tomonidan ajratilgan mablag' aholini jon boshiga Estoniyada 21,3 so'mni, Armanistonda 17,9, RSFSRda esa 9,7 so'mni tashkil qilsa, O'zbekistonda 4,5 so'mni tashkil qilardi. Respublika kutubxonalarining kitob fondi 1950-1970 yillarda o'n barobarga ko'paygan bo'lsa, lekin ularning ko'pchiligini mafkuraviy targ'ibot uchun zarur bo'lgan marksizm-leninizmga oid asarlar tashkil qilar edi. Olingan kitoblarning 8-10 foizgina respublikada nashr etilgan bo'lib, qolganlari chetdan keltirilib, ularning aksariyati rus tilida edi. Madaniy-ma'rifiy muassasalar moliyaviy jihatdan davlat nazorati chetda qolganligi uchun bunday muassasalar ko'pincha jamoatchilik asosida qurildi. Masalan: 1961-yili O'zbekiston kasaba uyushmalari tashkilotlari tomonidan jamoatchilik asosida 45 ta madaniyat va texnika universitetlari, 5 ta xalq teatrlari, 1.258 jismoniy tarbiya jamoalari ish olib bordi.

Bu davrda O'zbekistonda ta'lim tizimini yaxshilash uchun o'nlab qarorlar qabul qilinardi. Biroq, bu qarorlar milliy maktablarda to'liq bajarilmasdi. Maktablar urushdan keyin ham darsliklar bilan to'liq ta'minlamadi. Moddiy o'quv bazasi rusiyazbon maktablarnikidan ancha past edi.

O'rta maktabni bitiruvchilari orasida erta turmushga berilishi tufayli qizlar kamchilikni tashkil qilar edi. Maorifni rivojlantirishda mahalliy millatlarga past nazar bilan qarash sovet tuzumi siyosatining pinhona faoliyatiga yashiringan edi. Keyingi yillarda ochilgan arxiv ma'lumotlarida sobiq ittifoqdagi respublikalarda ongli, madaniyatli, hurfikrli kishilarni bo'lishiga yo'l qo'ymaslik haqidagi mahfiy ko'rsatmalar bejiz emas edi. 1985-yilda oliy o'quv yurtlari soni 42 taga yetdi.

1946-1947 o'quv yilida respublikada 4483 maktab bo'lib, 212.000 o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1965-1966 o'quv yilida 9716 ga undagi o'quvchilar soni 2.476.000 kishiga yetdi²⁴. Oliy o'quv yurtlarida talabalar soni 21.190 dan 168.800 taga yetdi. Bu miqdor

²⁴ Всесоюзная перепись населения 1959 года. Узбекская ССР. Том II. – Москва: Издания ЦСУ Союза ССР, 1962. – С.118.

“mahalliy millat yigit qizlari bilim uchun emas, diplom uchun qiziqsin” degan aqidaga asoslanganligini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lishiga qaramay O‘zbekistonliklarni, xususan o‘zbeklarni ilmga chanqoqligi har qanday sun‘iy to‘siqlarni yenga boshladi.

O‘zbekistonda fan va texnikaning hamma sohalarida yirik olimlar yetishtirilib, fan nomzodlarini va doktorlarini tayyorlash bo‘yicha sobiq SSSRda oldingi qatorlarga chiqdi.

1950-yil O‘zbekistonda 1760 fan nomzodi 180 fan doktorlari ilmiy ish olib bordi. 1965-yilda esa, fan nomzodlarining soni 4000 va fan doktori 324 ga yetdi. 50-60 yillari Respublika Fanlar Akademiyasining olimlari ayniqsa matematika-mexanika, tibbiyot, energetika, qishloq xo‘jaligi sohalarida ishlar olib bordi. Bir qancha ilmiy-tekshirish institutlari travmatologiya va ortopediya, energetika, matematika, onkologiya va radiologiya, O‘rta Osiyo qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, kibernetika va boshqa bir qancha institutlar shu yillarda ishga tushirildi. Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va Huquq instituti tashkil etilib, Sharqshunoslik instituti faoliyati kengaytirildi.

O‘zbekistonlik olimlarning bir qanchasi, ayniqsa tabiiy fanlar sohasida, o‘zlarining ilmiy yutuqlari bilan nafaqat sobiq Ittifoq doirasida, balki jahon miqyosida tan olindi va yuqori darajadagi davlat mukofotlariga sazovor bo‘ldilar. O‘zbek olimlaridan matematiklar – T.N.Qori-Niyoziy, T.A.Sarimsoqov, S.X.Sirojiddinov, fiziklar – U.O.Orifov, S.A.Azimov, ximiklar – O.S.Sodiqov, S.Y.Yunusov, M.I.Nabiyev, geologlar – H.M.Abdullayev, I.X.Xamraboyev, X.T.To‘laganov, G‘.A.Mavlonov, biologlar – A.M.Muzaffarov, K.Z.Zokirov, T.Z.Zohidov, texnika sohasida M.T.O‘razboyev, X.A.Rahmatullin, X.Fayziyev, jamiyatshunoslik fani sohasida I.M.Mo‘minov, H.Sulaymonova, Y.G‘.G‘ulomovlar shular jumlasidandir.

Partiyaviy g‘oyaviy tizginga qaramasdan adabiyot va san‘at sohasida ko‘zga ko‘rinarli asarlar yaratildi. G‘afur G‘ulom, Uyg‘un, Zulfiya, Mirtemir, Turob To‘la, M.Boboyev, Mirmuxsin va boshqalarning tinchlik mavzusiga bag‘ishlangan she‘rlari yuzaga keldi. Oybekning “Oltin vodiyan shabadalar”, Parda Tursunning “O‘qituvchi”, Asqad Muxtorning “Opa-singillar” romanlari, Abdulla Qahhorning “Shohi so‘zana”, “Og‘riq tishlar”, B.Rahmonovning “Yurak sirlari” dramalari katta shuhrat qozondi. 50-yillarning ikkinchi

yarmidan boshlab siyosiy qatag'onlikdan ozod bo'lgan ijodkorlarning asarlari yuzaga chiqa boshladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani, Mirtemirning "Surat" dostoni, Shayxzodaning "Toshkentnoma"si nashrdan chiqdi.

1960-yillardan adabiyotda yangi avlod paydo bo'ldi. Odil Yoqubov, Pirmqul Qodirov, O'lmas Umarbekov, Husniddin Sharipov, Ozod Sharafutdinovlar bilan izma-iz yangi ijodiy tafakkurga ega bo'lgan iste'dodli Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzayev, O'tkir Xoshimov, Muhammad Ali, Jamol Kamol, Omon Matjon, Rauf Parpi kabi yosh adabiyotchilar maydonga chiqdi. O'zbek adabiyotining rivojlanishida adabiyotga mafkuraviy ta'sir o'tkazishning quroli sifatida qarab, ijod erkinligi bo'g'ildi va partiyaviy sinfiy aqidalar tiqishtirildi. 50-80 yillarda ahyon-ahyonda bo'lsa ham ozodlikka intiluvchi fikrlar ko'zga chalinardi. Biroq bunga darhol tanqidlar, ma'muriy jazolar to'sig'i qo'yilardi.

XX asr 80-yillarining o'rtalaridan adabiyot xalq hayotini haqqoniy aks ettirish yo'lida yangicha qadamlar qo'ya boshladi. Badiiy asarlarning mavzui doirasiga Orol fojeasi, o'zbek dehqonining mashaqqatli taqdiri, tabiat, til, madaniyat va tariximizga oid muammolar shiddatliroq kirib keldi. Yangi mazmun ijodda yangicha zamonaviy shakl, xalqona ohanglarda keng yo'l ocha boshladi.

1950-1960 yillarda Respublika san'atida, xususan teatr va raqs san'atida ilgari siljishlar yuz berdi. 1947-yili Toshkentda xoreografiya bilim yurti ochildi. 1957-yili mashhur raqqosa M.Turg'unboyeva tomonidan "Bahor" o'zbek xalq raqs ansambli, 1958-yili G.Rahimova rahbarligida Xorazm ashula va raqs ansambllari tuzildi. Bu jamoalar o'zbek sahna raqslarini boyitdi. Respublikada teatr san'atining rivojlanishida Samarqand Davlat ashula va balet teatrining (1964-yil) Toshkentda "Yosh gvardiya" (1990-yildan Abror Xidoyatov nomidagi) o'zbek drama teatrining ochilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Musiq va teatr sohasidagi bu o'zgarishlar bir tomonlama bo'lib jahon san'ati darajasiga tezroq yetib olish uchun o'zbek milliy madaniyatidan uzoq bo'lgan opera, balet, simfonik musiqaga asosiy e'tibor berilib, milliy drama teatrlarimiz e'tibordan chetda qoldi. "Shaklan milliy mazmunan sotsialistik" shiori ostida rivojlangan sovet adabiyoti va sa'natining asl maqsadi "baynalmillallashtirish" bo'lib badiiy asarlarda milliylik yo'qola bordi.

Urushdan keyingi chorak asr mobaynida O‘zbekiston sanoati va qishloq xo‘jaligi, madaniyati va fani rivojlanishida ma‘lum natijalarga erishdi. Lekin bu rivojlanish ziddiyatlar bilan to‘la bo‘ldi, demokratiyalashtirish yo‘lida olib borilgan tadbirlar yetarli natijalarni bermadi.

Ma‘muriy buyruqbozlik tizimi kuchayib borayotgan O‘zbekistonda xalqning turmushi, aholiga ko‘rsatiladigan maishiy xizmat jihatidan Respublika sobiq Ittifoqda oxirgi o‘rinlarda edi. Ta‘lim tarbiya va sog‘liqni saqlash sohasidagi balandparvoz ko‘rsatkichlar sotsialistik tizimning tashviqot-targ‘iboti uchun foydalanildi. Umuman olganda, jamiyatning inqiroz tomon yo‘l tutishi kuchaya bordi.

Jumladan, urushdan keyingi yillarda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy tizimida partiyaning yakka hukumronligi kuchayib bordi. Siyosiy qatag‘onlikning yangi bosqichi boshlandi. Agar 30-yillarda qatag‘onlikni ichki ishlar xalq komissarlari (NKVD) olib borgan bo‘lsa, endilikda bu mudhish ishlarni kommunistik partiyaning markaziy komiteti va uning quyi tashkilotlari bajardi. 1949-yilning martida chaqirilgan O‘zbekiston kommunistlarining X syezdi respublika mehnatkashlarini kommunistik ruhda zaharlash, milliy qadriyatlarga, “diniy xurofot”ga qarshi kurashni kuchaytirish vazifalarini qo‘ydi. Bu bilan jamiyatda sotsialistik mafkurani vayronkorlik roli yana ham kuchaytirildi.

1949-1952 yillarda ko‘pgina mashhur o‘zbek ijodiy ziyolilari asossiz ravishda ayblanib, qatag‘on qilindi. O‘zkompartiyaning 1949-yil 25-iyundagi byuro majlisida bir guruh yozuvchilar millatchilikda, eski feodal madaniyati oldida bosh egish, o‘tmishni ideallashtirishda ayblandi. Oybek, Abdulla Qahhor, Mamarasul Boboyev, Mirtemir, Shayxzoda kabi o‘zbek yozuvchilari badnom qilindi. 1951-yili avgustda bir guruh atoqli ijodkor ziyolilar “millatchilar” deb matbuotda nohaq tanqid qilindi, “buzg‘unchilikda” ayblandi. Keyinchalik yozuvchilardan Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Sayid Ahmad va boshqalar uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etildi.

Xurshid, Chustiy, G‘ayratiy va boshqalar yozuvchilar uyushmasidan haydaldi. Buni eshitgan G‘.G‘ulom kuyinib “Tokaygacha o‘zbekning aqli kirganda boshini chopib tashlaydilar” degan edi.

1951-yil aprelida O'zkompartiya byuro majlisi "Musiqa san'atining ahvoli va uni yanada yaxshilashning choralari to'g'risidagi" masalani muhokama qildi. Majlisda san'at ishlari bo'yicha boshqarma ko'p yillar davomida "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" kabi afsonaviy mazmunda opera, balet va musiqali dramatik spektakllarni yaratib, zararli ishlarni amalga oshiryapti deb qayd etildi. Majlis qarorida janr repertuarlari va radio eshittirish programmalarini qayta ko'rib chiqish tavsiya etildi. Mazkur spektakllar sahnadan olib tashlandi. Faqatgina 1956-yilga kelganda bu masalalarga yondashuv birmuncha o'zgarib, nohaq qatag'on qilingan shaxslarning haq-huquqi tiklanishi borasida ma'lum ishlar qilindi.

4.3. O'zbekistonda demografik jarayonlar va soxta "urbanizatsiyalashtirish"

Sovet davridagi urbanizatsiya jarayonini tahlil qilish bu masalaning murakkabligini va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng O'zbekiston sanoatining rivojlanish darajasi evakuatsiya qilingan va shu yerda qoldirilgan korxonalar hisobiga ancha oshdi. 1945-1950 yillarda Ohangaron ko'mir xavzasi, Farhod GESi, Ohangaron metallurgiya kombinati ishga tushirildi, ko'pgina korxonalar kengaytirildi va rekonstruksiya qilindi. Keyingi yillarda ishga tushirilgan korxonalar orasida Oltintopgan mis kombinati, Ohangaron sement, Popdagi rezina buyumlari zavodi, Chirchiqdagi kiyin eriydigan va issiqqa chidamli metallar kombinati, Farg'ona va Navoiy azot o'g'itlari zavodlarining birinchi navbati, Ohangaron GRESi, tabiiy gaz bilan ishlaydigan Toshkent va Navoiy GRESlari qurilishi avj oldirildi. Chirchiq elektrokimyo kombinati, Samarqand va Qo'qon superfosfat zavodlari ishga tushirildi.

Bunday korxonalarning barpo etilishi natijasida, sanoatning yangi va mavjud tarmoqlarida ishlash uchun sovet respublikalaridan ko'plab ishchi, texnik va mutaxassislar ko'chirib keltirildi. Birgina 1959-1962 yillar mobaynidagi migratsiya natijasida O'zbekiston aholisi mehnatga qobiliyatli erkak va ayollar hisobiga 133226 kishiga ko'paydi. Ushbu holat o'z navbatida respublikada mehnat resurslarining ko'payishiga, turli millat va elat vakillari sonining o'sishiga sabab bo'lgan.

Sovet hokimiyati yillarida O‘zbekiston hududida vujudga kelgan shaharlar o‘ziga xosligi bilan ajralib turar edi. Sovet hokimiyatining iqtisodiyoti umumittifoq manfaatlarini ko‘zlab, O‘zbekistonni xom ashyo yetkazib beruvchi hududga aylantirdi. Natijada katta hududlarda qo‘riq va buz yerlar o‘zlashtirilib, paxta maydonlariga aylantirildi. Qishloq xo‘jaligida paxtachilik asosiy tarmoqqa aylantirilib barcha hududlarda paxtani dastlabki qayta ishlovchi sanoat korxonalari ishga tushirildi. Sovet hokimiyati yillarida O‘zbekiston iqtisodiy hududlarga ajratilgan va bular jumlasiga: Toshkent iqtisodiy hududi (Toshkent, Sirdaryo), Farg‘ona iqtisodiy hududi (Farg‘ona, Andijon, Namangan), Janubiy-g‘arbiy iqtisodiy hudud (Buxoro, Samarkand, Qashkadaryo, Surxondaryo), Quyi Amudaryo iqtisodiy hududiga (Xorazm, Qoraqalpog‘iston) kiradi.

Har bir hududning tabiiy sharoiti, joylashishi, tabiiy boyliklari, aholisining milliy va jinsiy tarkibi hisobiga olingan holda yangi shaharlar qurildi. Sovet hokimiyatining shaharlar qurishdagi asosiy xususiyati aholisi 100 ming kishidan iborat bo‘lgan kichik va o‘rta shaharlarga e‘tibor qaratilganidir.

1970-yilga kelib shaharlarning 90 foizini kichik va o‘rta shaharlar tashkil etgan. XX asr 50-yillarida Mirzacho‘l o‘zlashtirilib Yangiyer shahriga, Qizilqum cho‘lida esa Navoiy shahriga asos solindi. 1959-yillarda vujudga kelgan shaharlar asosan xalq xo‘jaligida ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy va tarmoq sohalardagi tarkibiy o‘zgarishlarni hisobga olgan holda bunyod etildi. Respublikada shu yillarda vujudga kelgan shaharlar soni 10 taga ko‘paydi.

Mirzacho‘l hududida ma‘muriy markaz Guliston shahri 1959-yilda vujudga keldi. 1963-yilda Sirdaryo viloyati tashkil etilishi bilan qayta tashkil topgan Gulistonda sanoat korxonalari qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Shaharda paxta tozalash, yog‘-ekstratsiya, sut zavodlari va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta tayyorlovchi zavod va fabrikalar ishga tushirildi, Shuningdek, Sirdaryo viloyatida Shirin va Baxt shaharlariga asos solindi.

Umuman, O‘zbekistonda XX asrning ikkinchi yarmidan keyingi yillarda bunyod etilgan shaharlar sovet hokimiyati sanoatlashtirish siyosatining uzviy davomi bo‘ldi. 1939-1959 yillar aholini ro‘yxatga olish oralig‘ida 54 ta shahar va shaharchalar vujudga kelganligi aniqlangan. Bu davrda shahar tipidagi shaharchalar soni 1939-

yilgacha bo'lgan davrda 110 tani, 1959-yilgacha bo'lgan davrda esa uch baravar ko'proqni tashkil qildi. 1959-1969 yillar oralig'ida tarkib topgan shaharlar sanoatlashtirish jarayonida vujudga kelgan. O'zbekistonda 1970-yildagi aholini ro'yxatga olish yakuniga asosan katta shaharlarning o'sganligi ko'rinadi. Ularning umumiy soni 5 tadan 8 taga ko'tarildi. Toshkentdan tashqari (1385 ming) Samarqandda (267 ming), Andijon (188 ming), Qo'qon (133 ming), Buxoro (112 ming), Farg'ona (110 ming), Chirchiq (107 ming) ko'p aholiga ega shaharlar vujudga keldi. O'zbekistonda shaharlar soni 70-yillarda 1,5 baravarga ko'tarildi, 50 ta yangi shaharlar vujudga keldi.

Mazkur shaharlar tashkil etilib O'zbekistonda shaharlashish jarayonini kuchaytirgan bo'lsa-da, lekin ulardagi ishlab chiqarish markaz manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Respublikaning agrar mintaqa bo'lganligi ham bu shaharlar atrofida yangi yerlarning o'zlashtirilishiga zamin hozirlar va bu yerda asosan paxtachilikni ustasi bo'lgan tub joy vakillari joylashgan edilar.

Ma'lumki, O'zbekiston SSR ittifoqdosh respublikalar orasida demografik jarayonlar tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan respublikalar qatoriga kirar, bu ahvol milliy siyosatga ham jiddiy ta'sir etar edi. 1989-yilda o'tkazilgan butunittifoq aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston SSRda 120 dan ortiq millat vakillari istiqomat qilgan. Respublika aholisi 1979-yilda SSSR aholisining 5,9 foizini, 1989-yilda esa 6,9 foizini tashkil etgan. Shu yillar ichida RSFSR, Ukraina, Belorussiya aholisi o'rta hisobda bir foizdan kamaygan. Respublika aholisi ichida nisbatan ko'pchilikni tashkil etuvchi millatlarning salmog'i esa quyidagicha bo'lgan:

O'zbekiston SSRning milliy tarkibi 1979-1989 yillar misolida²⁵

4.1-jadval

Millatlar	1979		1989		1989-yil 1979-yilga nisbatan % o'zgarishi
	Soni	%	Soni	%	

²⁵ O'z. MA, R. 1619-fond, 11-ro'yxat, 3-yig'ma jild, 47-varaq.

O'zbeklar	10569007	68,7	14142475	71,4	133,8
Ruslar	1665658	10,0	1653478	8,3	99,2
Qoraqalpoqlar	297788	1,9	411878	2,1	136,3
Tojiklar	594627	3,9	933560	4,7	157,0
Qozoqlar	620136	4,0	808227	4,1	130,3
Ukrainlar	113826	0,7	153197	0,8	134,6
Turkmanlar	92285	0,6	121576	0,6	131,7
Qirg'izlar	142182	0,9	174907	0,9	123,0
Krim tatarlari	117569	0,8	188772	1,0	160,5
Koreyslar	163062	1,1	183140	0,9	112,3
Turklar	46726	0,3	106302	0,5	210,0
Uyg'urlar	24104	0,2	35762	0,2	122,3
ozarbayjonlar	59779	0,4	44410	0,2	74,3
Armanlar	42374	0,3	50537	0,3	119,3
Yahudiylar	73920	0,6	65493	0,3	88,6

Alohida ta'kidlash lozimki, aholi sonining o'sishiga o'zbek xonadonlaridagi urf-odat, an'analar, xalqimizning bolajonlik va ko'p farzandlilik hususiyatlari ham ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, turmush tarzlari ancha uyg'unlashib ketgan baynalmilal oilalar soni ham nisbatan ko'paygan. Mahalliy millat yigitlarining Rossiya, Ukraina, Belarus, Tatariston va boshqa o'lkalarga borib harbiy xizmatdan oilali bo'lib kelishlari ham bu jarayonga ta'sir etgan edi. 1989-yil aholi ro'yxati ma'lumotlarida ko'rsatilishicha, turli millat vakillariga mansub oilalar soni 1979-yildagi 233,7 mingdan 435,1 mingga yetgan yoki 186,2 foizgacha ko'paygan va ularning salmog'i respublikadagi jami oilalar miqdorida 10,9 foizdan 12,7 foizga yetdi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlari xaqiqatda paxta ishlab chiqarish va uni qayta ishlash bilan bevosita bog'liq edi. Respublikada sobiq SSSR va bir qator xorijiy ehtiyojini qondiradigan darajada paxta xom-ashyosi yetishtirish boshlandi. O'zbekiston jahondagi yirik paxga yetishtiruvchi davlatlardan biriga aylandi. Lekin, bularning barchasi butun mamlakat manfaatlari, ittifoqning iqtisodiy va siyosiy qudrati rivoji uchungina edi. Paxta ekin maydonlarining to'xtovsiz kengayib borishi, har qanday yo'l bilan hosildorlikni oshirishga ruju qo'yish, boshqaruvni ma'muriy-buyruqbozlik tarzida ko'r-ko'rona tashkil etilishi xamda, iqtisodiyotning ekstensiv tarzdagi chukur qo'lami respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga chuqur salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Respublikada ekin ekiladigan maydon yerlar asosan bo'z yerlardan, oddiy tuproq, ba'zi joylarda esa sho'rlangan yerlardan iborat edi. Vaqt o'tishi bilan maydonlar oriqlab, yerning hosildorligi imkoniyatlari kamayib, yer eroziyasi kuchaydi. Oxir-oqibatda ko'proq mineral o'g'it solinmasa yerdan hosil olish mumkin bo'lmaydigan darajaga kelib, tuproqdagi yo'qolgan moddalarni o'rnini mineral o'g'itlar bilan qoplash zaruriyati kuchaydi. 1984-yilga kelib respublikada 600 ming ga yer tezda meliorativ ishlar olib borilishini talab qiladigan holatga tushib qoldi. O'zbekistonda har gektar yerga ishlatilayotgan mineral o'g'itlarning miqdori o'rta hisobda 600 kg ni tashkil etdi, bu esa jahonda qabul qilingan normadan 20-30 marta yuqori darajada bo'ldi. Xolbuki, bu o'g'itlarning deyarli 60 foizi aksariyat o'zlashtirilmay, tuproq sahnida qolib ketdi va yer tarkibini buzib yubordi. 1985-yilga kelib respublikada sho'rlangan yerlar sug'oriladigan maydonlarning jami 25 foizini tashkil etdi. O'sha yilning o'zidagina haddan tashqari sho'rlanib ketgani bois besh ming gektardan ko'proq yer qishloq xo'jaligi muomalasidan chiqarib tashlandi.

Mazkur holat o'simliklarning tabiiy yo'l bilan o'zini himoya qilish immunitetini kamaytirib, dalalarda turli hashoratlar ko'payishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligini, xususan, paxtazorlarni zaharli kimyoviy moddalar bilan dorilashda aviatsiyadan keng foydalanish usulini qo'llash kuchaydi. Birgina 1980-yilning o'zida paxtazorlarni dorilash uchun 6,03 ming tonna zaharli moddalar ishlatildi. Paxta ekiladigan maydonlar turli kimyoviy moddalar bilan shunchalik zaharlandiki, bu holat, eng avvalo, aholi sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Yuqoridagi holatlar natijasida hosildorlik kamayib bordi. Masalan, 1980-yilning o'zida paxtaning har bir gektar yeridan olinadigan hosil 1975-yilgi darajaga tushib qoldi, yillik rejaga nisbatan shu yili 350 400 ming tonna kam xomashyo olindi. Agar respublikada har gektar sug'oriladigan yerdan olingan daromad 1980-yilda 1.337 rublni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich, 1982-yilga kelib 1.241 rublga tushib qoldi.

Natijada, aholi turmush tarzining pasayib, genofond buzila boshladi, bolalar o'limi va turli kasalliklar tarkalishi avj oldi, ekologik vaziyat og'irlashib, *(tabiiy jabhalar - suv, havo, tuproqning*

zaharlanishi.), ishsizlik, qambag‘allashish va boshqa ijtimoiy salbiy illatlarni yuzaga kelishi aynan bir tomonlama - paxta yakka hokimligiga asoslangan iqtisodiy siyosatning O‘zbekistondagi fojeali yakunlari edi.

4.4. O‘zbekistonda ekologik holatining og‘irlashishi va Orol fojeasi

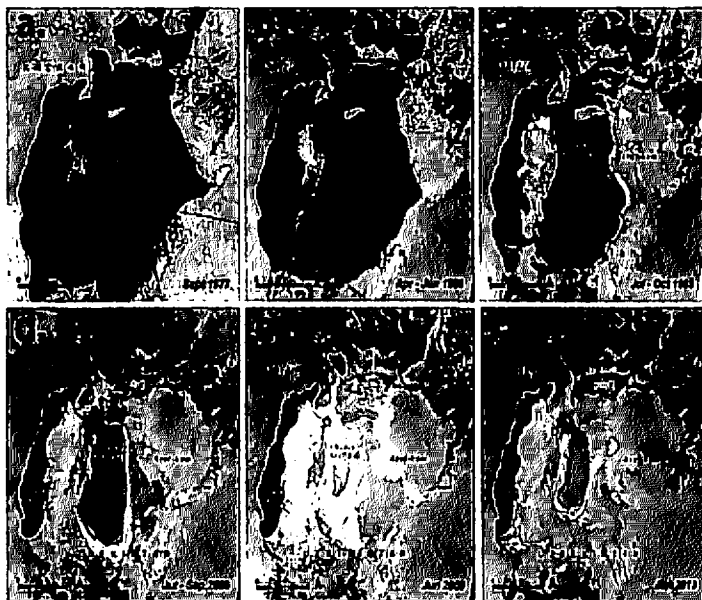
Tarix sahifalarini varaqlab ko‘rsak, sug‘orish dehqonchiligi O‘rta Osiyoda bir xilda rivojlanmaganligiga guvoh bo‘lamiz. Bundan taxminan to‘rt ming yillar oldin kishilar dehqonchilikda sug‘orish tarmoqlaridan foydalana boshladilar. Eradan oldingi 2-1 ming yilliklar esa aholining sug‘orish malakasini puxta o‘rganish davri bo‘ldi. Bu vaqtda O‘rta Osiyo territoriyasida ulkan iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar ro‘y berdi, sinfiy munosabatlar kelib chiqqa boshladi, quldorlik davlatlari rivojlanib, yuksalib bordi.

Eradan oldingi 1-ming yillikda O‘rta Osiyoning sug‘orish tarmoqlari rivojlanishida yangi bosqich yuz berdi, daryolarda to‘g‘onlar qurildi, yirik suv inshootlari barpo etildi. Katta daryolar atrofida dehqonchilik qizg‘in rivojlanib ketdi.

Eramizning IV-VI asrlari ko‘pdan-ko‘p o‘zaro urushlar, qirg‘inlar tufayli sug‘oriladigan dehqonchilikning susayish davri bo‘ldi. VII asrdan boshlab sug‘orish ishlari yana avj olib ketdi. Daryolarda yirik to‘g‘onlar qurildi, turli kattalikda kanallar qazildi. Ko‘rinib turibdiki, bularning hammasi Orol suv sathiga asta-sekin ta’sir qila boshladi. Yirik feodal to‘qnashuvlar davrida yoki Chingizxon istilolari vaqtida faqat shahar, qishloqlargina emas, ekin maydonlari ham, sug‘orish tarmoqlari ham butunlay vayron qilingandi. Mo‘g‘ullar istilosi davridagi bunday buzg‘unchiliklar yozuvchi V.Yan tomonidan shunday ta’riflanadi: “...Mo‘g‘ullar butun Xorazmga suv beradigan katta to‘g‘onni yemirib tashladilar... Xorazmning bir necha shaharlarini quturgan daryoning suvi bosib ketdi. Daryoning oqimi o‘zgarib, anchagacha Xazar dengiziga qumlar orasidan oqib yotdi”. Bunday urushlar davrida Orol dengizining sathi ko‘tarilib, qisqa vaqtda Sariqamish bilan tutashadi. O‘rta asrlardan keyin sug‘orish yana avj olib ketdi. Orol yuzasi shu bilan bog‘liq holda yana pasaya bordi. Asrimizga kelib sug‘orish ishlari ayniqsa keng miqyosda rivojlana boshladi.

O‘zbekiston XX asrning 60-yillaridayoq ittifoqdosh respublikalar orasida mineral o‘titlar ishlab chiqarish bo‘yicha uchinchi o‘rinni egallagan, 1980-yillarga kelib mamlakatdagi butun kimyo korxonalarining beshdan bir qismi O‘zbekistonda joylashtirildi. Bu korxonalar xam mamlakat ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarib, respublika atrof-muhitiga tuzatib bo‘lmas darajada zarar keltirdi. Buning ustiga bunday korxonalar asosan aholi zich yashaydigan, namlik juda tez so‘rilib ketadigan yerlarda qurildi.

O‘zbekistonda ekologik falokatning og‘irlashib borishi juda qo‘p omillar bilan bog‘liq bo‘lib, sanoat korxonalarida ishlatiladigan suvni tejash va undan qayta foydalanish texnologiyasining mutlaqo yo‘qligi ham shular jumlasiga kirardi. Mirzacho‘l, Qarshi, Surxon-Sherobod dashtlarining quriq yerlarida, Markaziy Farg‘onada va Amudaryoning quyi oqimida barpo etilgan yangi xo‘jaliklarda ham suv va yer osti resurslaridan foydalanishda jiddiy xatolar mavjud edi.

4.1-rasm. Mazkur rasmda 1977, 1986, 1999, 2006, 2009 va 2013-yillar oralig‘ida Orol dengizining suvi qay darajada qurib borishini ko‘rish mumkin

1976-1985 yillar davomida respublikada 555,2 ming gektar yer sho'rlashib ketgan. Xorazm viloyatida sho'rlanmagan yerlar 1970-yilda 86 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1989-yilga kelib bu maydonlar 68 foizga tushib qoldi. Qorakolpog'istonda esa sho'r bosgan yerlar umumiy ekin maydonlarining 54 foizini tashkil etdi. Vaholanki, bu viloyatlarda har gektar yerni sug'orish uchun sarflangan suv o'rtacha 36.000 kub. metr ga yetib, bu ilmiy asoslangan sug'oruv normativdan 4 marta ko'p edi. Lekin bu suvlar ham qumliklarga oqizildi. Natijada qumliklarga, cho'llarga oqizib yuborilgan suvlardan hosil bo'lgan Arnasoy, Aydarko'l kabi qo'llar Orolga har yili oqib borishi lozim bo'lgan 5-8 kub.km suvni ushlab qoldi. Umuman, Amudaryo atroflarida yerlardan foydalanish, ularni o'zlashtirishdagi tuturuqsizliklar natijasida tang ekologik vaziyat yuzaga kelgandi.

Buning ustiga 1965-1970 yillarda respublikada sug'oriladigan yerlarning hajmi 7 foizga ko'paygach, faqat Sirdaryo oqimida umumiy sathi 1,6 ming kv.km.ni tashkil etgan suv omborlari qurilgandi. Sirdaryoga suvning ko'p qismi Farg'onadagi eng sersuv bo'lgan So'x daryosidan kelib quyilgan. Tog'lardagi irmoqlardan suv olgan bu daryoning yoz oylarida suvi ko'payib, yerlarni sug'orish uchun imkon bergan. Paxtachilikda hosildorlikni oshirish yo'lida So'x daryosida suv ombori qurish ishlari boshlanib, bunga katta mablag', texnika ham jalb etilgan edi. Biroq, suv ombori qurib bitirilmasidan Rishton shahrining aholi istiqomat qiladigan janubiy tomonlarida yer osti suvlari ko'tarilib, botqoqlash holatlari yuz berdi.

O'rta Osiyoda yuzaga kelgan ekologik tanglikning eng og'iri Orol dengizi qurib borishi, uning atrofidagi hududlarda og'ir ijtimoiy, iqtisodiy vaziyat yuzaga kelishi edi. Respublikada qo'riq yerlarni o'zlashtirish va sug'orish, xususan qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lgan paxtachilikni yuksaltirish, hosildorlikni oshirish birinchi navbatda irrigatsiya va melioratsiya ishlari bilan ham bog'liq edi. Bunday holat o'z navbatida Orol dengizining qurib borishiga ham ta'sir etgan edi. Orol dengizi suvni asosan Amudaryo, Sirdaryodan olgan. Orolning suvi pasaymagan vaqtlarda dengiz sathiga har yili 7 milliard tonna shartli yoqilg'i quvvatiga teng quyosh nuri tushgan. Bu esa mamlakatda qazib olinadigan jami yoqilg'ilar quvvatiga barobar edi. Quyosh nurining tahminan 40 foizini dengiz suvi yutib,

katta radiusda qishloq xo'jaligi uchun qulay ilik iqlimni yuzaga keltirar edi.

1960-yillarda Orolning chuqurligi 53 metr bo'lib, uning umumiy maydoni 66,1 ming kv. km. ni tashkil etgan. 27 yildan so'ng 1987-yilga kelib, uning akvatoriyasi 20.000 kv.km.ga kamayib ketdi. Suvning umumiy hajmi ikki marta, qirg'oq 30 km dan 80 km gacha qisqardi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Orol dengizi yer qurrasining cho'l mintaqasida joylashgan eng yirik, suvi sho'r va oqmaydigan ko'llardan hisoblanib, qattaligi jihatidan dunyoda to'rtinchi, ittifoqda Kaspiy dengizidan keyin ikkinchi o'rinda turgan. Bu dengizning qurib borishi butun jahonni tashvishga solib turgan vaqtda, qurigan Orolning tubida yaxshi ekinzorlar yaratamiz degan g'ayri ilmiy tasavvurlarga berilib, yangi yerlarni o'zlashtirish, irrigatsiya shahobchalarini qurish masalasini ilgari surildi.

4.5. O'zbekiston "qayta qurish" yillarida

SSSRdagi "qayta qurish" jarayoni avval boshdanoq siyosiy sohani qamrab oldi. Iqtisodiy islohotlar esa unga bo'ysunuvchan ahamiyat kasb etdi. Oradan ko'p o'tmay, jadallashib borayotgan siyosiy jarayonlar (oshkoralik, demokratiya) bilan sust rivojlanayotgan iqtisodiyot o'rtasida katta farq ko'zga tashlana boshladi. Bu paytda SSSRning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston SSR ham qayta qurish girdobiga tortildi, uning qonuniyatlariga amal qildi.

Qayta qurish sobiq SSSRda to'planib qolgan muammolarni to'la hal etishga xizmat qilmadi. Mustaqillik, demokratiya va erkinlik g'oyalariga to'g'ri kelmaganligi tufayli ham amaliy samara bermadi. Oxir oqibatda KPSS ning halokati va SSSR ning tugashiga muayyan turtki bo'ldi. Xo'sh, SSSRda qayta qurish (1985-1991) qanday boshlandi? Buning sabablari, bosqichlari va oqibatlarini biroz keyinroq o'rganamiz. Endi biz milliy tarixda ushbu davrdan oldingi jarayonlarga to'xtalamiz.

Hayotimizdagi deyarli barcha hodisalar singari, SSSRdagi 1985-1991 yillardagi qayta qurish ham o'ziga xos tarixga ega. O'tgan asrning 70-yillarida aholi farovonligi ko'rsatkichlari mamlakatda misli ko'rilmagan darajaga yetdi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiy o'sish sur'atlarining sezilarli darajada pasayishi ushbu davrga

tegishli bo'lib, kelajakda bu davr MS Gorbachevning engil qo'li bilan "turg'unlik davri" deb nomlandi.

Yana bir salbiy hodisa, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, rejali iqtisodiyotning kamchiliklari bo'lgan tovarlarning tez-tez tanqisligi edi.

Sanoat rivojlanishining sekinlashuvi katta darajada neft va gaz eksporti hisobiga qoplandi. Aynan o'sha paytda SSSR ushbu tabiiy resurslarning dunyodagi eng yirik eksportchilaridan biriga aylandi, bu yangi konlarni o'zlashtirishga yordam berdi. Shu bilan birga, mamlakat yalpi ichki mahsulotida neft va gaz ulushining oshishi SSSRning iqtisodiy ko'rsatkichlarini ushbu resurslarning jahon narxlariga sezilarli darajada bog'liq qildi.

Qayta qurishning birinchi bosqichi (1985-1986 yillar) asosan ma'muriy-tashkiliy tadbirlarning an'anaviy usullarda olib borilishi bilan xarakterlanadi. Mazkur bosqichda kun tartibiga qo'yilgan vazifalardan biri ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga jalb etish asosida jamiyatda tub iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va uniig asnosida inson omilini faollashtirishdan iborat bo'ldi.

Qayta qurishning dastlabki davrlarida asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga qaratildi. Shuning uchun ham 1986-yil 1-mart kuni KPSS XXVII syezdining KPSS Markaziy Komiteti siyosiy ma'ruzasi yuzasidan qabul qilingan rezolyutsiyada fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish masalasiga katta e'tibor qaratilgan edi.

Xullas, qayta qurishning dastlabki davrlarida asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratildi. Ammo, bunday jarayonni ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirmasdan amalga oshirish mumkin emasligi tezda ayon bo'ldi. Shuning uchun 1986-yilda qayta qurish va ijtimoiy munosabatlar masalasiga alohida e'tibor qaratishga majbur bo'lindi. Bunday siyosatning markazida esa jamiyatni demokratlashtirish, ma'muriy-buyruqbozlik va byurokratizmga, qonunsizlikka qarshi qurash turar edi.

Bu davrda butun Sovet Ittifoqida bo'lgani singari O'zbekistonda ham dastlab ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda ma'lum o'zgarishlar yuz bera boshladi, kishilarning ijtimoiy faolligi oshdi, demokratiya sari ayrim qadamlar tashlandi, milliy o'zlikni anglash jarayoni boshlandi. Ammo, tub o'zgarishlar va barcha sohalarda

haqiqiy islohotlarni amalga oshirish yo‘lidagi urinishlar muvaffaqiyat qozonmadi. Statistik ko‘rsatkichlarda qayd etilishicha, 1986-yildan boshlab mamlakat iqtisodiy ahvoli battar yomonlasha boshladi, 1987-yil yanvardan ishlab chiqarish sur‘atlari keskin pasaya bordi, iqtisodiyotda inqirozli holat yuzaga keldi. Qayta qurishning birinchi bosqichi shu tarzda mag‘lubiyatga uchradi.

Qayta qurishning ikkinchi bosqichi (1987-1990 yillar) jamiyatning barcha jabhalarini kompleks tarzda isloh qilishni kun tartibiga qo‘ydi. Bunday vazifa kommunistik mafkura tomonidan 1987-yil yanvarda yanada aniqlashtirildi. Moskva shahrida 1987-yil 27-28 yanvarda bo‘lib o‘tgan KPSS MK Plenumida KPSS Markaziy Komitetining Bosh sekretari M.S.Gorbachyov “Qayta qurish va partiyaning kadrlar siyosati to‘g‘risida” ma‘ruza qildi. Unda siyosiy islohotlarning acociy maqsadi oshkoralik va kadrlar siyosatini to‘g‘ri yuritish asosida sovet jamiyatini to‘liq demokratlashtirishga e‘tibor qaratildi.

Keyinchalik M.S.Gorbachyov o‘zining qayta qurish haqidagi mashhur kitobida bu g‘oyalarini davom ettirdi. Biroq siyosiy tuzumni isloh qilish va demokratlashtirish, keng xalq ommasining siyosiy va tarixiy jarayonlarda ishtirok etishi Markaz uchun qutilmagan oqibatlariga olib kelishi natijasida Moskva tomonidan siyosiy va iqtisodiy islohotlar boshi berk ko‘chaga kiritib qo‘yildi. Oqibatda 1990-yil nafaqat qayta qurishning ikkinchi bosqichi, balki SSSR aholisi, balki butun dunyo umid ko‘zi bilan qarayotgan qayta qurish siyosati butunlay mag‘lubiyatga uchradi. Bu holat ham SSSR inqirozini tezlashtirdi va uning parchalanishiga olib keldi.

Mamlakatda tub demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish, boshlangan islohotlarini ohiriga yetkazish mumkin bo‘lmadi. Bu quyidagi uch sabab bilan izohlanadi: birinchidan, qayta qurishning aniq, izchil, ilmiy jihatdan puxta ishlab chiqilgan strategiya va taktikasi hamda yagona dasturi yo‘q edi. Ikkinchidan, kommunistik partiya rahbarlari (partokratiya) qayta qurish g‘alabasidan manfaatdor emas edi. Ular har qanday demokratiya va oshkoralik totalitar tuzumning kushandasi ekanligini yaxshi bilishardi. Uchinchidan, M.S.Gorbachyov g‘oyasi asosida qayta qurishni amalga oshirish mumkin emas edi. Sotsializmga xos sinfiy munosabatlar, davlat mulkchiligi, milliy va ijtimoiy sohadagi siyosat yakkapartiyaviy

rahbarlik, kommunistik mafkura, mustabid boshqaruv usuli hech qachon demokratiya bilan kelisha olmas edi.

Ma'lumki, qayta qurish yuqoridan boshlandi. Mazkur jarayonning boshlanish paytida jamiyat a'zolari unga juda katta umid bog'ladilar. Ro'y berayotgan o'zgarishlar, ayrim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlar kishilarda ertangi kun va porloq kelajakka ishonch ruhini yana uyg'otdi. Dastlabki davrda qayta qurish rahnamolari, ya'ni, yuqorining quyi bilan munosabatlarida ma'lum kelishuvchilik, xayrixohlik sezildi.

Lekin, keyinchalik vaziyat butkul o'zgardi. 1986-1987 yillardan boshlangan iqtisodiy inqirozning kuchayishi, ijtimoiy muammolarni hal etishdagi o'quvsizlik demokratik jarayonlar va oshkoralikning yarim yo'lda qolib ketishi - bularning barchasi jamiyat a'zolarida qayta qurishga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Qayta qurishning uchinchi yilida uning to'liq mag'lub bo'lishi aniq ko'zga tashlanib qoldi. Amaliy ishlar, foydali tadbirlar o'rniga siyosiy jabhadagi turli tadbirlar: siyosiy safsatabozlik, quruq va'dalar, so'z bilan ish birligining yo'qligi jamiyatdagi loqaydlik holatini yanada kuchaytirdi. Ijtimoiy faollik o'rnini sustkashlik, davlat va firqa siyosatiga ishonmaslik, befarqlik va sovuqqonlik egalladi.

Qayta qurish oshkoralik, demokratiya va fikrlar hilma-hilligining ma'lum ma'noda kuchayishiga imkon yaratdi. Shu bilan birga, bunday jarayonlarni madaniy shaklda xalqaro andozalar asosida olib borish imkoni bo'lmadi. Buning ustiga Ittifoqqa nisbatan O'zbekistonda respublika rahbariyati demokratiya va oshkoralikning kuchayishiga turli to'siqlar qo'ydi. Bunga ko'proq kommunistik mafkuraning yakkahokimligi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi asoratlari ta'sir qilar edi. Natijada tom ma'nodagi oshkoralikka erishib bo'lmadi, demokratiya esa amalda navbatdagi siyosiy o'yinlar qo'rinishini oldi. Fikrlar xilma-xilligining turli ko'rinishlari esa yuqorining siyosiy va g'oyaviy masalalarda hurfikrlilik va demokratiyani ta'qib etishi asnosida yuz berdi.

4.6. O'zbekistonda qatag'onlikning yangi bosqichi: "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" nomli soxta ishlar

Ma'muriy-buyruqbozlik hamda kommunistik mafkuraga asoslangan sovet davlati o'z ichki siyosiy mavqeini mustahkamlash

maqsadida ma'lum davrlarda zo'ravonlik siyosatini amalga oshirib turdi. Tazyiq, zo'ravonlik va qatag'onlar boshqa xalqlar ichida milliy ruh va o'zlikni yo'qotishga, loqaydlik kabi kayfiyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Sovet davlati tomonidan boshlangan qatag'onlarning oxirgi davri O'zbekistonda XX asr 80-yillarida "paxta ishi", keyinroq "o'zbeklar ishi" degan ma'shum nom ostida tarixga kirdi. Sovet davlatini qamrab ola boshlagan inqiroziy holatlarni mavjud tuzum negizida emas, balki "yuzaga kelgan salbiy illatlarda" deb bilgan markaz, O'zbekistonni tajriba-sinov maydoni sifatida tanlab oldi.

Respublika ijtimoiy hayotida katta "burilish" yasagan O'zbekiston KP MQ 1984-yil XVI plenumi ham markazning respublikadagi "sog'lomlashtirish" borasida ko'rsatayotgan va belgilayotgan tadbirlarini qo'llab-quvvatladi. Bunday tartib respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy hayotiga salbiy ta'sir etayotgan bo'lsa-da, kadrlar bilan ishlashni partiyaning asosiy "vazifalaridan" biriga aylantirib olganlarga nisbatan hech qanday chora ko'rilmagan edi. Mazkur plenum markazning "O'zbekistonda turg'unlik davri illatlariga qarshi kurash"ini qo'llab-quvvatlagan holda mahalliy rahbar kadrlarni turli yo'llar bilan tazyiq ko'rsatish va jazolash jarayonlarini boshlab yubordi.

4.2-rasm. 1980-yillarda o'tkazilgan qatag'onlik siyosati

1982-yil noyabrda KPSS MQ, Bosh kotibi L.I.Brejnev vafotidan so'ng mazkur lavozimni egallagan Y.V.Andropov mamlakatda kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish siyosatida ta'qib va tazyiqqa asoslangan qattiq qo'llik yo'lining tarafdori sifatida maydonga chiqdi. Y.V.Andropov o'zining Davlat xavfsizlik qo'mitasidagi uzoq yillik tajribasidan kelib chiqqan holda, mamlakatning tobora og'irlashayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hayotiga doir bo'lgan barcha ma'lumotlardan, jumladan rahbar-kadrlar faoliyatidagi nuqson va kamchiliklardan xabardor edi. Markazdagi siyosiy rahbariyat mamlakatda yuzaga kelgan chuqur inqiroziy holatlarning sabablari yechimini aksariyat kadrlar siyosatida yo'l qo'yilgan kamchiliklar, tartib-intizomning bo'shishi, mafkuraviy hushyorlikni yo'qotish bilan izohladi. Hukmron partiyaning 1983-yil iyun plenumida ham aynan partiya ideologik, ommaviy siyosiy ishining muhim masalalari ko'rib chiqildi va jamiyatdagi poraxo'rlik illatlarining asosiy sabablarini biron-bir xodimning xatolaridan, rivojlanishning aniq muammolaridan va qiyinchiliklaridan qidirish lozimligi ta'kidlandi.

Bunday holatlar O'zbekiston sovet mamlakatidagi "poraxo'rliklar, qo'shib yozishlar, o'g'rilik kuchayib ketgan yagona hudud", degan tushuncha paydo bo'lishiga olib keldi. O'zbekiston KP MQ XVI plenumi va XXI syezdi qarori bilan O'zbekistonga markazdan kadrlar jo'natila boshlandiki, O'zbekiston Kompartiyasi MQ O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti, O'zbekiston SSR Oliy Soveta, O'zbekiston SSR Prokuraturasi, O'zbekiston SSR Ichki Ishlar Ministrligi kabi muhim boshqaruv bo'g'inlari shunday kadrlar qo'l ostiga tushib qoldi. Ular respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yanada keskinlashishining asosiy sababchilariga aylana bordilar.

Qisqa muddat ichida O'zbekiston prokuraturasining eng yuqori, eng muhim lavozimlaridan tortib, oblast, rayon prokurorlarigacha markazdan doimiy ishlashga yuborilgan vakillari bilan almashtirilgan. 1984 yilda O'zbekiston SSR Prokurori, uning muovinlaridan uchtasi, eng katta boshqarmalarning boshliqlari lavozimlariga markazdan yuborilgan xodimlar qo'yildi. Natijada, Buxoro viloyatiga G.N.Matyushov, Samarqand viloyatiga V.I.Yeremenko, Xorazm viloyatiga A.D.Titorenko, Navoiy viloyatiga A.P.Suxarev, Surxondaryo viloyatiga V.M.Jeltkov, Qoraqalpog'iston ASSRga V.V.Donsov, Toshkent shahriga G.P.Filippenkovlar prokuror etib tayinlandilar.

Bu hol aslida respublikadagi asosiy mas'uliyatli lavozimlarga markazdan yuborilgan "desantchilarni" joylashtirish siyosati boshlanganligidan darak berar edi. Ular ittifoq markazining respublikadagi tayanchi bo'lishi va respublikada sovetcha usuldagi "tartib-intizom"ni yanada mustahkamlashlari lozim edi. Shubhasiz, mahalliy rahbariyat "iltimosiga binoan" yuborilgan kadrlar noqonuniy tarzda hibsga olinganlarning manfaatlarini himoya qilishi ham qiyin edi. Aksincha "desantchilar" qatag'onlik siyosatining davom etishida, respublikada nohaklik va qonunbuzarlik, mansabni suistemol qilishning avj olishida, zo'ravonlik va tazyiqni kuchayishida "faol" rol o'ynadilar. O'z navbatida ular markazning respublikadagi tayanchi bo'lib qoldi va respublika huquq-targ'ibot organlariga ehtiyojni "decantchilap" orqali to'ldirib borishdi.

Ayni paytda o'zi egallab turgan lavozimiga noloyiq deb "hisoblangan" kadrlarga nisbatan ta'qib boshlanib, yetilib kelayotgan iqtisodiy inqiroz "gunohkorlar"ini topish, ularga partiyaviy jazo berish bilan, go'yoki, muammolarni oldini olish boshlandi. 1983-yilda SSSR Bosh Prokurori A.M.Rekunkov topshirig'iga ko'ra, SSSR Prokuraturasining alohida muhim ishlar bo'yicha tergovchisi T.Gdlyan boshchiligidagi mamlakatning turli mintaqalaridan to'plangan 200 kishidan iborat tergov guruhi tuzilib, O'zbekistonga yuborilgan. Bu "paxta ishi"ni amaldagi boshlanishi edi.

"Paxta ishi" uydirmalaridan boshlangan vaqtda xalq xo'jaligida "jinoiy ishlarga qo'l urgan" xodimlar javobgarlikka tortilib, ular xalq xo'jaligida "qo'shib yozishlarga" yo'l qo'yilganlikda ayblandilar. Qo'shib yozishlarni tekshirishdan boshlangan tergov guruhining faoliyati asta-sekinlik bilan rahbarlik lavozimida ishlayotgan kishilarni ham torta boshladi. "Paxta ishi", "o'zbeklar ishi" nomini olib kelgan qatag'onga keyinroq milliy tus berilib, to'liq "o'zbeklar ishi"ga aylantirildi. Natijada mahalliy rahbar xodimlar, ziyolilar ham ta'qib ostiga olina boshladi.

O'zbekistondagi bu holatlar haqida markaziy matbuot sahifalarida shunchalik ko'p maqolalar chop etildiki, ulardan "xalqimizning tarixi, madaniyati, paxta va paxtakorning mashaqqatli mehnatlaridan behabar odamlarda go'yo, o'zbeklar turli nopok yo'llar bilan daromad orttirib, yengil - yelpi hayot kechiradi", degan noto'g'ri tasavvur tug'ilishiga sabab bo'ldi.

1983–1989-yillar oralig‘ida o‘zbek xalqi o‘z tarixidagi eng so‘nggi qatag‘onni – shunday atash mumkin bo‘lsa – boshidan o‘tkazdi. Bu kabi jinoiy ishda juda ko‘plab mahalliy aholi jabr ko‘rdi. Aksariyatining haq-huquqlari ochiqchasiga paymol etildi. Paxta ishiga oid jinoiy delaga majburan jalb etilgan mahalliy aholi vakillari orasida yozuvchilar agronomlar umuman olganda kalxoz va savxoz ishiga umuman aloqasi bo‘lmagan aholi vakillari ham jalb qilindi. Bu kabi holatlarni juda ko‘plab arxiv fondlarida saqlanib qolgan hujjatlarda ko‘rishimiz mumkin.

T.Gdlyan olib borayotgan jinoyat-tergov ishlarining barchasi ochiqdan ochiq ayblov yo‘nalishida bo‘lgan. Ko‘plab jismoniy va ma‘naviy azoblardan so‘ng qamoqqa olinganlar o‘z ayblarini bo‘yinlariga olishga majbur bo‘lganlar. Bu kabi sohta ayblovlar bilan ochilgan jinoiy hujjat bo‘yicha tergov va qamoqqa olish jarayonlari 1989-yilga qadar amalga oshirib borildi.

4.3-rasm. Nikolay Ivanov (chapdagi halqada) va Telman Gdlyan (o‘ngdagi halqada). Aholidan tortib olingan moddiy ashyolar ustida suhbat jarayoni

Tergov guruhiga kirgan tergovchilarning asosiy qismi katta bilim va tajribaga ega bo‘lmagan, noqonuniy holatlardan ko‘z yumadigan, topshiriqdarni ko‘r-ko‘rona tarzda bajaradigan kishilar bo‘lgan. Tergov guruhiga katta vakolat va imtiyozlar berilgan. Ular soxta

ayblovlar bilan qonunsizlik yo'liga o'tib, tergov jarayonlarida tuhmat, ig'volar uyushtirish, faktlarni sohtalashtirish, kishilarni soxta ma'lumot berishga majbur etish, o'zlariga yoqmagan kishilardan o'ch olish vositasi sifatida foydalanganlar. T.Gdlyan olib borayotgan jinoyat-tergov ishlarining barchasi ochiqdan ochiq ayblov yo'nalishida bo'lgan. Ko'plab jismoniy va ma'naviy azoblardan so'ng qamoqqa olinganlar o'z ayblarini bo'yinlariga olishga majbur bo'lganlar.

Mana shunday kabih yo'llar bilan tergov guruhi guvohlik beruvchilardan o'zlariga kerakli ma'lumotlarni olgan. Noqonuniy qamoqqa olingan kishilar orasida ko'p bolali onalar, xomilador ayollar, yosh bolalar ham bo'lgan. Bu ishlardan ko'zlangan maqsad iqtisodiy "jinoyatchilik"ni fosh etish emas, balki mamlakat hayotidagi umumii salbiy holatlarning aniq bir qo'rinishi bo'lgan qo'shib yozishga qarshi harakatlarni to'xtatish, "temir intizom" bilan milliy kadrlarni jazolab, erkin fikrlaydigan ziyolilarni jilovlash, respublikalarda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-siyosiy kuchlarni bo'g'ib tashlash, milliy ong, fuqaroning faolligini ham bir tizginda ushlab turishdan iborat edi.

T.Gdlyan guruhining O'zbekistondagi faoliyati davomida O'zbekiston SSR prokraturasi va O'zbekiston SSR Ichki ishlar vazirliklarining 20 nafar rahbar xodimi, O'zbekiston Kompartiyasi MQning to'rt nafar kotibi, viloyatlardagi qo'mitalarining sakkiz kotibi, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi, O'zbekiston SSR Oliy Soveti prezidiumi Raisi, O'zbekiston Paxta tozalash sanoati vaziri va boshqa bir qancha mas'ul xodimlar, umuman 62 nafar mas'ul shaxs pora olishda ayblanib, jinoiy javobgarlikka tortildilar. 1989-yilning may oyiga qadar javobgarlikka tortilgan 35 nafar ayblanuvchining ishi sudga oshirildi. 1984-1989 yillar davomida T.Gdlyan guruhi tomonidan 800 dan ko'proq "jinoiy" ish ko'rilib, jinoiy javobgarlikka tortilganlarning 600 nafari rahbar xodimlar, 10 nafari Sotsialistik Mehnat Qahramonlari bo'lgan. O'zbekiston SSR Paxta tozalash sanoati vaziri V.Usmonovga esa 1986-yilda o'lim jazosi belgilangan, hukm 1987-yilda amalga oshirilgan.

XX asr 80-yillariga kelib ko'shib yozishlar, poraho'rlik, mansabni suiste'mol qilish hollari ittifoqdosh respublikalarning barchasida kuchaygan edi. Shuningdek, bu illatlar faqat mahalliy rahbar kadrlar yo'l qo'ygan xato, kamchiliklarnigina emas, balki mamlakatda o'tgan yillar ichida shakllangan ma'muriy-buyruqbozlik tizimining natijasi

edi. “Paxta ishi” uydirmalari bo‘lsa, o‘zbek xalqining kuchayib kelayotgan iqtisodiy inqirozlardan chalg‘itish, bunda biror bir xalqni “aybdor” qilib ko‘rsatish orqali xalq e‘tiborini boshqa tomonlarga burib yuborishdan iborat edi. Aslida shunday ham bo‘ldi, butun mamlakat bo‘ylab O‘zbekistondagi “ulkan o‘g‘riliklar”, “poraxo‘rliliklar” muhokama etildi. Natijada, “turli millat xalqlarining buzilmas ittifoqi tashkil toptan” bu ulkan davlatda “do‘stlik va qardoshlarcha hamkorlik” bir chetda qolib, butun mamlakatga o‘zbek xalqiga nisbatan “boqimanda” degan yorliq yopishtirildi.

Butun bir millatni ayblash yo‘liga o‘tib olgan siyosiy rahbariyat “paxta ishi”ni “o‘zbeklar ishi”ga aylantirib yubordi. O‘zbekiston mustaqil ravishda “paxta ishi”ni tekshirish boshlanganda ishni mahalliy rahbarlarga berishni istamay, tekshiruv ishlariga to‘sqinlik qilishga, haqiqiy aybdorlarni yashirib turishga, barcha ayblovlarini yana o‘zbek xalqi yelkasida qoldirishga intildi.

O‘zbekistonda inson huquqlari behad toptalayotganligi haqida Moskvaga minglab xatlar jo‘natildi. Afsuski, bu xatlar tekshirilmasdan, hatto javob yozishga ep ko‘rilmadi. Aksincha Gdlyan va uning gumashtalariga ketma-ket unvonlar berildi.

1989-yil 23-iyun kuni respublika rahbarligiga Islom Karimov saylandi. Yangi rahbarning faoliyati O‘zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoya qilish, toptalgan huquqlarini tiklash kabi ishdan boshlandi.

“Paxta ishlari”ni ko‘rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya ish faoliyatiga 40 ming tomdan iborat ishni ko‘rib chiqish topshirildi. 1990-yilning iyun oyiga kelib, komissiya eng muhim bir xulosaga keldi. 1990-yil 13-iyun kuni Moskva shahriga SSSR Bosh prokurori, SSSR Oliy sudining raisi va SSSR Adliya vaziri nomiga yozilgan xatda komissiya xulosalari batafsil ko‘rsatildi. Bu xatda “Paxta ishlari” chuqur tahlil qilinib, sudlanganlarni oqlash masalasi qo‘yilgan edi. Biroq yuqoridagi tashkilotlar ko‘mak o‘rniga tayziqni kuchaytirdilar.

Respublika rahbarining qat‘iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Komissiya ikki yildan ko‘proq vaqt orasida 40 ming tomlik ishni ko‘rib chiqdi. 3,5 mingdan ko‘proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi avf etildi.

Paxta komissiyasi faoliyatining eng muhim tomonlaridan biri shundan iboratki, paxta ishlari bo‘yicha sudlanganlarning ko‘pchiligi

hayotligida oqlandi, yuzlari yorug' bo'ldi, toptalgan huquqlari tiklandi, o'z ish joylariga qaytishdi, musodara qilingan mulki qaytarilib, boshqa yetkazilgan moddiy zararlar qoplandi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xususan, respublika rahbariyatining qat'iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Minglab begunoh fuqorolarning nomlari oqlandi.

4.7. O'zbekiston mustaqillikka erishish yo'lida (1989-1991 yy.)

XX asrning 80-yillari sobiq sovet davlatida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan yaqqol tunazzul holati yuzaga kelib qolgan davr edi. "Qayta qurish" siyosatining barbod bo'lishi, ma'muriy-buyrukbozlikka asoslangan, mulkchilikning turli shakllari raqobat asosida saqlanishini inkor etgan mavhum siyosiy, sinfiy, umumiy manfaatlarni milliy manfaatlardan ustun qo'ygan, yagona partiya ish hukmronligiga tayangan mustabid tuzum butunlay istiqbolsiz ekanini amalda yana bir bor ko'rsatgan edi. Bu vaqtda O'zbekiston iqtisodiy hayoti juda og'ir ahvolda, xususan, sanoatning biryoqlama rivojlanib, "paxta" sanoat kompleksiga moslashishi, ekologik ahvolning og'irlashib, onalar va bolalar o'limining oshib ketishi, millatlararo munosabatlarda ziddiyatli holatlar yuzaga kelib, milliy mojarolar yanada kuchayib, milliy urf-odatlar, qadriyatlar ta'qib ostida qolishi respublikani tang ahvolga solib qo'ygan edi.

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining jabhalarida O'zbekistonda istiqomat qilayotgan xalqlar va ularning manfaatlari bilan bog'liq masalalar birinchi navbatda turar edi. Shunday vaziyatda tinch hayotni ta'minlash uchun davlatni boshqara oladigan, bo'lib o'tgan va o'tayotgan iqtisodiy, siyosiy jarayonlardan to'g'ri xulosa chiqarib, millat ravnaqi yo'li asoslarini boshlab bera oladigan rahbar respublika uchun zarur edi.

1989-yil iyunda I.A.Karimov O'zbekiston rahbari etib saylanishi bilan O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining Farg'ona vodiysi oblastlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish masalalariga bag'ishlangan Kengashda so'zlangan nutqida: "Hozirgi kunda ko'pgina odamlar Farg'ona voqealarning sabablarini turlicha izohlashmoqda. Men ham butun barcha sabablarni sanab ularning eng asosiylarini qayd etmoqchi emasman. Lekin, barcha voqealarining

ildizi – Farg‘ona vodiysida yashayotgan aholining og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bilan bog‘liq, desam, o‘ylaymanki, ko‘pchilik bu fikrga qo‘shiladi,” - deb alohida ta’kidlab o‘tadi.

O‘zbekistonda chuqur demokratik, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning zarurligini O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov respublika rahbari etib tayinlangan kunning ertasiyoq, ya’ni 1989-yil 24-iyun kuni O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetida so‘zlagan nutqida birinchi bor ochiqdan-ochiq ta’kidladi. U O‘zbekistonda vujudga kelgan o‘ta murakkab ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va uning sabablarini chuqur tahlil qilib, achchiq va xaqqoniy bir xulosaga keldi. “Biz bundan buyon eskicha yasholmaymiz va bunday yashashga zamonning o‘zi yo‘l qo‘ymaydi”, deb yangi lavozimga qanday ulug‘ maqsad va mas’uliyat bilan kirishayotgani o‘z faoliyatida islohotchilik, el-yurtning dardu tashvishlari eng oliy mezon bo‘lib qolishini ochiq bayon qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov respublikamizdagi o‘sha davrdagi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni chuqur tahlil qilib, aholining, ayniqsa, qishloq aholisining moddiy va ijtimoiy ahvolini bir muncha bo‘lsa-da yaxshilash uchun paxta ekin maydonlarini qisqartirish, uni ishlab chiqarish hajmlarini kamaytirishni maqsad qilib qo‘ydi. Shuning uchun 1989-yil 17-avgustda O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov boshchiligida respublika hukumatining yig‘ilishida “qishloqda yashovchi har bir oilani tomorqa bilan ta‘minlash, ularga yakka tartibda uy-joy qurish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berish haqida” qaror qabul qilinadi. Qishloqda yashovchi har bir kishiga o‘rtacha 25 sotihdan yer ajratib berish va tomorqa maydonlarini qariyb 4,5 barobar ko‘paytirish ko‘zda tutilgan edi. Buning natijasida 1989-1990 yillarda 1,5 mln.dan ko‘proq oilaga qo‘shimcha yer ajratildi. 700 ming oilaga yangi tomorqa yerlari berildi. Paxta yetishtirish plani 700 ming tonnaga kamaytirildi. Bu paxta yakkaxokimligini bartaraf etish yo‘lidagi dastlabki, ammo o‘ta muhim amaliy qadam edi.

Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov o‘z faoliyatining dastlabki kunlaridan yirik davlat arbobi va mohir siyosatchi, bunyodkor va tashkilotchi, katta tajribaga ega bo‘lgan amaliyotchi va teran nazariyotchi sifatida serqirra va samarali faodiyat bilan respublikada millatidan va dinidan

qat'iy nazar, odamlar O'zbekistonni o'z Vatani deb hisoblashlariga nafaqat da'vat etdi, balki ular uchun shart-sharoit yaratish qayg'usi bilan yashadi. 1989-yil sentabrda KPSS MQning navbatdagi plenumida ham I.A.Karimov O'zbekistonning yangi rahbari sifatida respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol tang vaziyatga tushib qolganligini alohida ta'kidlab o'tadi. Biroq, markaz respublikalar milliy manfaatlarini o'ylashdan yiroq edi. Respublikada sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar avvadlari markazni qanchalik e'tiboridan chetda qolgan bo'lsa endilikda ham uni mamlakatda iqtisodiy inqirozlar kuchayib turgan vaqtda bu hol umuman qiziqitirmas edi. Mana shu vaqtda respublika rahbarining haqiqiy milliy rahbar sifatidagi o'rni yaqqol namoyon bo'lgan edi.

Uzoq yillik tarix davomida dunyoning ko'plab davlatlarida xalqlar millatlarning ozodlik kurashlari tarixida ona xalqining milliy ozodlik kurashiga boshchilik qilgan ko'plab yo'l boshchilar ma'lum. O'zbekiston tarixida ham XX asrning 90-yillariga kelib Islom Karimov ham millatning lideri, ulug' yo'l boshchi sifatida maydonga chiqdi. U avvalo respublikadagi tang ahvolni qalban sezgan holda markazdan xoli xalq manfaatlarini ko'zlab ish olib borish lozimligini anglab, og'ir va mas'uliyatli vazifalarni hal etishni boshladi. Farg'ona vodiysida kuchayib ketgan mesxeti-turklari va o'zbeklar o'rtasida turli ig'volar va bo'xtonlar natijasida boshlangan mojarolarga extiyotkorona va bosiqlik bilan, mojarolar ildizini bilib, mojarolar yana kuchayib ketishining oldini olish choralarini belgilagan holda siyosat yuritdi. Uning siyosiy yetakchilikka xos fazilatlarini, masalaga yondoshish usuli, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borishini o'ta nozik va chuqur anglay olish salohiyatiga ega ekanligi mana shu yerda yaqqol ko'zga tashlandi. 25-iyun kuni Farg'ona vodiysiga borgan O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov sarosimaga tushgan odamlar bilan suhbatlashdi. Xavfsizlik hizmatining qattiq qarshiliga qaramay Qo'qon shahriga bordi, yo'l-yo'lakay bir-ikki joyda to'xtab, odamlarning ro'y berayotgan voqealar haqidagi fikrini bilib oldi. Mojarolar tufayli zarar ko'rganlar savdoga chiqariladigan zahira hisobidan oziq-ovqat bilan ta'minlandi.

Shu o'rinda qayd etish kerakki, bunday ommaviy chiqishlarga, kommunistik mafkura tartibiga qarshi borishlariga "ko'nikmagan" mustabid tuzum siyosiy rahbariyati namoyishchilarga qarshi harbiy qism tashladi. 1989-yil 8-iyunda Qo'qonda tinch namoyishchilar ana

shu harbiy qism askarlari tomonidan o'qqa tutilgan edi. Natijada, 50 dan ziyod namoyishda qatnashgan aholi halok bo'ldi (ularning ko'pchiligi yoshlar edi), 200 dan ortig'i esa yarador qilindi. Umuman 3-12 iyun kunlari Farg'ona viloyatida bo'lgan millatlararo to'qnashuvlar va ularni harbiylar tomonidan o'qqa tutilishi oqibatida 103 kishi halok bo'lib, 1009 kishi yarador bo'lgan va 650 xonadonga o't qo'yilib, vayron qilingan edi.

Farg'ona vodiysida tinchlik o'rnatilgach, sovet davlati milliy siyosati o'zini oqlay olmaydigan darajada sayoz ekanligini anglagan O'zbekiston rahbari O'zbekistonda istiqomat qilayotgan turli millat vakillarining milliy manfaatlarini himoya qilish, xususan ona Vatanlaridan majburan ko'chirilgan xalqlarni yillar davomida ta'qib ostida ushlagan siyosatdan himoya qilish, ularga milliylik hissini berish, g'ururni shakllantirish maqsadida respublikada milliy madaniy markazlar tuzish uchun xarakatlarni boshladi. Bu markazlarning faoliyatini muvofiqlashtirib turish maqsadida O'zbekiston SSR Madaniyat ishlari vazirligi huzurida respublika millatlararo madaniyat markazi tashkil etildi va ularning soni 1989-yilda 12 ta edi. Ushbu markazga milliy madaniy markazlar faoliyatiga rahbarlik qilishi, turli millatlarning urf-odat, diniy qadriyatlarini tiklash va rivojlantirishda ko'mak berishi asosiy vazifa qilib belgilandi.

Bunday markazlar, xususan, polyak milliy madaniy markazi "Svetlitsa Polska", koreys milliy madaniy markazi "Vozrojeniye" (Tiklanish), ozarbayjon milliy madaniy markazi "Gardashlo'k" (Do'stlik), nemis milliy madaniy markazi "Vidergeburt" (Tiklanish, Wiedergeburt), kabilar respublika ijtimoiy-iqtisodiy hayotida, xalqlar o'rtasida do'stlik, qardoshlikni mustahkamlashda sharaflı xizmatni o'tadi. Shuningdek, respublikaning umumta'lim o'rta maktablarida tojik, qozoq, turkman va qirg'iz tilida o'qitish darajasini kengaytirish, respublika oliy o'quv yurtlarida qozoq, tojik, qirg'iz tillarida o'qitish bo'limlari va ularni darslik hamda o'quv ko'rgazmalari bilan qurollantirish vazifasi ham belgilandi.

1990-yil 1-noyabrda qishloqda yashovchi aholini ijtimoiy himoya qilish borasidagi ishlar davom ettirilib, 2.220.129 ta oiladan 1.327.149 oila yangi tomorqa uchastkalari olish va mavjudlarni kengaytirishga muhtoj bo'lgan holda ularning 394.098 nafar oilasi yangi yer uchastkalari olishdi. Ularga foydalanishlari uchun 55.036 gektar yer ajratib berildi. O'z uchastkalarini kengaytirishga muhtoj bo'lgan 933

164 oiladan hammasining talabi qondirildi. Ularga ko‘shimcha ravishda 101.117 gektar yer ajratildi. Natijada, qishloq mehnatkashlarining davlat tomonidan olgan yerlari 156.153 gektarga yetdi. Bundan tashqari bu qaror bajarib bo‘lingandan so‘ng yangi tashkil topgan oilalarga ham maydoni 11.009 gektar bo‘lgan 87.515 ta tomorqa uchastkasi ajratib berildi. Mazkur tashkil toptan xo‘jaliklarda yetishtirilgan mahsulotlarni sotib olish maqsadida davlat 1990-yilda 765.862 ta shartnoma tuzdi²⁶.

Yer uchastkalari yiriklashtirilgan holda dehqon shaxsiy yordamchi xo‘jalikda yetishtirilgan mahsulotning oilasidan ortgan qismini bozorga chiqarish imkoniga ham ega bo‘ldi. Natijada, mayda tovar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yila boshladi. Bunday yordamchi xo‘jaliklar bozor munosabatlarini rivojlantirish, oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishga muayyan hissa qo‘sha boshladilar. 1990-yil 28-iyulda Islom Karimovning “Qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta‘minlashni yaxshilash to‘g‘risida”gi Farmoni e‘lon kilindi. Mazkur farmoning qabul qilinishi qishloq qiyofasini tubdan o‘zgartirish, u yerda yashovchi fuqarolarning turmush tarzini yaxshilash borasida tashlangan yana bir muhim qadam edi.

Bu harakatlar zahirida mustaqil tiklanish, milliy davlatchilikni tuzish uchun harakatlarni sezish mumkin edi. 1989-yilning oxirlariga kelib o‘zbek tiliga ham Davlat tili makomini berish uchun harakatlar milliy davlatchilikni rivojlantirishning bir yo‘li edi. O‘zbek tiliga davlat tili makomini berish harakatlari 1988-yildan boshlangan bo‘lsada, hali-hanuz bir qarorga kelishning imkoni yo‘q, matbuotda esa bu haqida turli qarashlar va fikrlar bildirilar, aniq bir natija belgilashning imkoni bo‘lmas, markazniig ta‘siri ham kuchli edi.

Respublikada rahbarlikni boshlagan O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov alohida komissiya tuzish haqida ko‘rsatma beradi. Ushbu komissiya xalq fikrini o‘rganib, o‘zbek tiliga davlat tili makomini beruvchi qonun loyihasini tayyorlashi kerak edi. Yangi tuzilgan komissiya tarkibiga norasmiy tashkilotlarning vakillari ham kiritilgan edi. Loyiha muhokama qilinayotgan to‘rt oy davomida komissiyaga jami to‘rt mingga yaqin maktub kelib tushdi, bu xatlarga jami 150 mingdan ortiq kishi imzo chekkan edi.

²⁶ O‘z MA, P.1619-fond, 14-ro‘yxat, 634-yig‘ma jild, 21-varaq.

Milliy tildan kelib chiqqan holda bu takliflar o'rganib chiqildi va tezda qonun loyihasining yangi uch varianti yuzaga keldi. Bular komissiya loyihasi, yozuvchilar uyushmasi tuzgan loyiha, norasmiy tashkilotlar vakillari tuzgan loyihalardan iborat edi. Barcha loyihalar ochiq, xolis muhokama etildi va ularni o'rganish, umumlashtirish asosida yangi loyiha tayyorlanib, u 1989-yil 11-oktabr kuni matbuotda e'lon qilindi. Loyiha umumxalq muhokamasidan o'tganidan so'ng O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1989-yil 21-oktabrda bo'lgan 11-sessiyasida "O'zbekiston SSRning Davlat tili haqida" Qonuni qabul qilindi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekiston rahbariyati o'zbek tilini davlat tili darajasiga ko'tarishda respublikada istiqomat qiladigan boshqa xalqlarning milliy manfaatlarini ham hisobga oldi. Davlat tili haqidagi qonunda o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi boshqa milliy tillarning manfaatlariga zid kelmasligi belgilangan edi. Qonunga respublikada yashovchi barcha xalq va millat vakillari teng huquqli ekanini ko'rsatuvchi modda ham kiritildi.

Umuman, 1989-yilda qabul qilingan davlat tili haqidagi qonun ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmas-da, biroq bu qonunning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda qabul qilinganini hisobga olsak, bunday kamchiliklarning sabablarini tushunib olish qiyin emas edi. Mazkur qonun xalq madaniy merosi, milliy qadriyatlarini o'rganish, tarixiy xotirani tiklash, shu asosda milliy ong, ruhiyat mustahkamligi, ijtimoiy faollik kuchayishiga ham yo'l ochib berdi. Shu ma'noda milliy tillarga davlat maqomi berilishi sotsialistik tuzumga qarshi olib borilayotgan mustaqillik yo'lidagi harakatlarning kuchayishiga ham ijobiy ta'sir etdi. Davlat tili haqidagi qonun milliy o'zlikni anglash, milliy davlatchilikni tiklash yo'lida respublikadagi yana bir tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim siyosiy qadam bo'ldi va milliy mustaqillikning ma'naviy poydevoriga asos bo'ldi. O'z-o'zidan, ushbu Qonun o'zbek xalqining mavqeini tiklashga, uning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to'la amal qilishiga katta imkon yaratdi.

O'zbekiston aholisi xohish-irodasini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, xalqning chinakam taraqqiyoti va gullab-yashnashini ta'minlash, uning ma'naviy imkoniyatlarini boyitish zarurligiga asoslanib, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining "Navro'z xalq bayramini o'tkazish yakunlarni to'g'risida"gi 1990-yil 3-mayda qabul qilingan Farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi hududida

har yili 21-martni dam olish kuni va umumxalq Navro'z bayrami kuni deb e'lon qilindi. Navro'zning bayram qilinishi teran xalq an'analari, yerga va tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, dehqon mehnatini hurmat qilish, yaxshi qo'shnichilik, mehr-muruvvatga va boshqalarning dardiga malham bo'lishga intilishlari qudratli omil bo'ldi.

Ma'muriy-buyrukbozlik avj olgan milliy his-tuyg'ularni poymol etish evaziga shovinistik ruh bilan shakllangan kommunistik tuzum XX asr 80-yillarida butun O'zbekiston xalqini ta'na-dashnom va tuhmatlar domiga tortgan, "paxta ishi" yoki keyinchalik "o'zbeklar ishi" nomini olgan uydirmalar sovet tuzumi qatag'onining yangi bosqichi bo'lgan eli. Yuzaga kelgan turli ijtimoiy va iqtisodiy xarakterdagi muammolar mavjud salbiy vaziyatni keskinlashtirib yuborgan, biroq 1989-yilning ikkinchi yarmidan respublikadagi o'zgarishlar "paxta ishi" qatag'onlari bilan bog'liq bo'lgan T.Gdlyan guruhiga nisbatan munosabatli ham o'zgartirib yubordi. 1989-yilga qadar respublika aholisi orasida qo'rquv hissini uyg'otib kelgan "paxta ishi" yoki "o'zbeklar ishi" uydirmalariga ham 1989-yilning ikkinchi yarmidan boshlab barham berila boshlandi.

Xalqning prokuratura organlariga ishonchini uyg'otish, birinchi navbatda xalq va yurt manfaatlaridan kelib chiqib ish tashkil etish, Gdlyan-Ivanovlar tomonidan sodir etilgan qonunbuzarliklarga barham berish, ularga nisbatan jinoiy ish ko'zg'ash, noqonuniy jazoga tortilganlarni ozod qilish, markazdan kelgan "qonun posbonlarini" kelgan joyiga qaytarib yuborish, markaz bilan aloqani asta-sekin uzish ishlari eng muhim vazifaga aylandi.

O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi 1989-yil 12-sentabrda "paxtachilikdagi qo'shib yozishga yo'l qo'ygani uchun jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilarni avf etish maqsadida hujjatlar tayyorlaydigan" komissiya tashkil etdi. Ushbu komissiya tayyorlagan hujjatlarga tayanib, O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi jinoiy javobgarlikka tortilgan 43 kishini gunohidan o'tishni O'zbekiston SSR Oliy Sovetidan so'radi. Unda ko'plab shaxslarga belgilangan jazo muddatlarini yengillashtirish choralari so'ralgan edi. Ma'lum bo'lishicha, shu vaqt oralig'ida "paxta ishi"da sudlanganlar soni 4018 kishini tashkil etgan bo'lsa, respublikada boshlangan ijobiy o'zgarishlardan so'ng rehabilitatsiya qilinganlar soni 2940 kishini,

qayta tergovga yuborilganlar 63 kishini, asossiz sudlanganlar 1016 kishini tashkil etdi.

1990-yil 31-oktabrga kelib Oliy Sovetning 12-chaqiriq uchinchi sessiyasida O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti tavsiyasi bilan respublika prokurorining ittifoq prokuroriga qaramligiga barham berish va bu tizimning mustaqilligini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Prokurori Respublika oliy organi tomonidan tayinlandi. Umuman, 1990-yilga kelib sovet davlatining hukmronligi inqirozga uchrayotgan, ittifoqdosh respublikalar o'z milliy mustaqilligi uchun keng harakatlarni olib borayotgan davr bo'ldi.

O'zbekistonning yangi rahbariyati ham mustabid tuzum uchun butkul yot bo'lgan yangi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar bilan maydonga chiqdi. Aynan mana shu davr respublikaning mustaqillik sari yo'l olishi bilan ifodalandi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov boshchiligida boshlangan bu yo'l tarixiy-ma'naviy tiklanish, markaz tomonidan olib borilgan qatag'onlik siyosatiga chek qo'yish, o'zbek xalqi sha'nini himoya qilish, iqtisodiy tanazzul holatini cheklash, ichki bozorni himoyalash, butkul yangi ijtimoiy himoya siyosatini olib borish, markaz ta'sirini kamaytirish va boshqa keng qamrovli tadbirlarlan iborat bo'ldi.

1990-yil bahorida O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov "gorbachyovcha" qayta qurish boshi berk ko'chaga kirib qolganini anglab yetdi. O'sha vaqtda SSSR siyosatchilari orasida bunday odamlar kamdan-kam edi. Rossiyada va boshqa ittifoqdosh respublikalarda tobora kuchayib borayotgan tartibsizliklar O'zbekistonda ham yuz bermasligi uchun qat'iy choralar ko'rish kerak edi. O'zbekistonda hokimiyatning ozgina zaiflashuvi ham respublikada millatlararo nizolar yangidan boshlanishiga, ijtimoiy portlashlarga olib kelishi mumkin edi. Shu sababli Gorbachev va uning atrofida gilar norozi bo'lishiga va qarshilik ko'rsatishiga qaramay, O'zbekistonda respublika Prezidentligini joriy etdi.

1990-yil 23-martda esa O'zbekiston Kompartiyasi MKning Plenumi ham respublika siyosiy tizimi to'g'risidagi masalani ko'rib chiqqan va unda O'zbekiston hokimiyatning Prezidentlik boshqaruvi shakliga o'tishi respublika suvereniteti va davlatchiligida mohiyatan yangi bosqich ekanligi ta'kidlangandi. 1990-yil 24-mart kuni

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining XII chaqirik 1 sessiyasida SSSR doirasida birinchi bo'lgan siyosiy hujjatni – “O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvi ta'sis etish to'g'risida”gi qarorni qabul qildi va O'zbekiston Kompartiyasi MQ birinchi kotibi Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi. Shu tariqa, O'zbekiston - SSSR respublikalari ichida birinchi bo'lib o'zining milliy huquqiy va demokratik davlatiga mustahkam zamin yaratdi. O'zbekiston xalqining manfaatlarini ko'zlab O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan amalga oshirilgan dastlabki tadbirlarning o'ziyoq prezidentlik boshqaruvining o'z vaqtida ta'sis etilganidan dalolat berdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishishida qo'yilgan yana bir muhim qadam bu 1990-yil 20-iyunda “Mustaqillik Deklaratsiyasi” qabul qilinishi bo'ldi. Mazkur qonun O'zbekiston qonunlarining Ittifoq qonunlaridan ustuvorligini ta'minladi. Deklaratsiyada har bir millat o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlariga va demokratiya tamoyillariga asoslanib O'zbekiston SSRning davlat suvereniteti e'lon qilindi. 1990-yil 1-oktabrda “O'zbekiston SSR Prezidenti Kengashining tarkibi to'g'risida” O'zbekiston SSR Prezidentining Farmoni e'lon qilindi. Farmon asosida O'zbekiston SSR Prezidenti Kengashning 14 kishidan iborat a'zolari tayinlandi.

O'zbekiston Prezidentining bevosita ko'rsatmasi bilan respublika ichki ishlar vazirligining mas'ul lavozimlariga malakali mahalliy kadrlar qo'yildi. Bu tadbirlarning huquqiy asosi bo'lib 1990-yil 31-oktabrda Prezident imzolagan “Militsiya xodimlarini ijtimoiy va huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish to'g'risida”gi O'zbekiston SSR Qonuni, 1991-yil 25-oktabrda qabul qilingan Vazirlar Maxkamasining “O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi to'g'risida”gi qarorlari muhim ahamiyat kasb etdi.

1991-yil 15-fevralda O'zbekiston Oliy Kengashi “O'zbekistonning davlat ramzlari to'g'risida” maxsus qaror qabul qildi. O'zbekistonning o'z suvereniteti uchun kurashi, avvalo, respublikada qabul qilingan har bir qonunning mazmuni va mohiyati jihatidan sobiq Ittifoq qonunlaridan tubdan farq qilishida, bundan tashkari, har bir qonun avvalgidek Ittifoq qonuniga moslashtirib emas, balki respublika manfaati ifoda etilganligi bilan ajralib tura boshladi. Xususan, 1991-yil 21-iyulida O'zbekiston SSR Oliy Kengashi

Prezidiuminiig “O‘zbekiston SSR hududida joylashgan Ittifoqqa bo‘ysinuvchi davlat korxonlari, muassasalari va tashkilotlarini O‘zbekiston SSRning huquqiy tobeligiga o‘tkazish” to‘g‘risida qabul qilgan qarori ham O‘zbekiston SSR Prezidenti I.A.Karimov O‘zbekiston SSR Oliy Kengashi va hukumati O‘zbekistonning siyosiy – iqtisodiy mustaqilligi, uning milliy suvereniteti uchun dadil qadamlar tashlanganligining isboti bo‘lib qoldi.

1991-yil 18-avgustda Moskva shahrida bir guruh avantyuristlar M.Gorbachevni rahbarlikdan chetlashtirib, Favqulodda holat davlat komitetini tuzadi. Bu voqea “GKCHP voqeasi” nomi bilan tarixga kirdi. GKCHP rahbarlarining asosiy maqsadi mustaqillik sari intilayotgan milliy respublikalarga nisbatan tazyiq va ta‘qiblarni kuchaytirib, tobora zaiflashib borayotgan qizil imperiyani saqlab qolishdan iborat edi. Shu maqsadda ular butun SSSR hududida favqulodda holat joriy etmoqchi, milliy respublikalarning o‘z xalqi manfaatlarini o‘ylab qilgan qonun va qarorlarini bekor etmoqchi bo‘ladilar.

O‘zbekistonning rahbari bu vaqtda Hindiston safarida bo‘lib, Respublika rahbarining yo‘qligidan foydalangan O‘zbekiston SSR vitse-prezidenti va O‘zbekiston Kompartiyasining ikkinchi kotibi O‘zbekiston SSR hududida SSSRda Favqulodda holat davlat qo‘mitasining faoliyatini qo‘llab-quvvatlash haqida ko‘rsatma berib yuboradilar. I.Karimov Favqulodda holat e‘lon qilinganini eshitib, zudlik bilan Toshkentta qaytadi va O‘zbekiston SSR hududida GKCHPning qonunga zid qarorlarini bekor qilish haqida ko‘rsatma beradi.

1991-yil 20-avgust kuni O‘zbekiston SSR Oliy Kengashi Soveti, Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida majlis o‘tkazadi. Unda so‘zga chiqqan I.Karimov “...har birimiz og‘ir va vazmin bo‘lishimiz kerakligini, boshimizga tushgan sinovlar, noaniq davr va sharoitdan, avvalambor, aql va idrokimizni bir joyga yig‘ishtirib, insof va vijdonni yo‘qotmasdan, sarosimaga tushmasdan chiqishimiz kerakligini” alohida ta‘kidlab o‘tadi. 1991-yil 21-avgust kuni O‘zbekiston Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning Farmoni bilan Favqulodda holat davlat qo‘mitasining O‘zbekiston Konstitutsiyasi hamda qonunlariga zid keladigan qarorlari va farmonlari noqonuniy deb e‘lon qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. Karimovning 1991-yil 25-avgustdagi Farmoniga binoan Respublika Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizligi qo‘mitasi qonuniy ravishda O‘zbekiston Respublikasi tasarrufiga olindi. Respublika hududida joylashgan SSSR Ichki ishlar vazirligining ichki qo‘shinlari bevosita O‘zbekiston Prezidentiga bo‘ysundirildi. Respublika Ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik qo‘mitasi, prokuratura, adliya organlari, ichki qo‘shinlar, Turkiston harbiy okrugi qismlari va qo‘shinlari partiyadan butunlay holi qilindi.

Umuman, XX asrning 80-yillari ro‘y bergan ulkan siyosiy voqealar jahon taraqqiyotini keskin o‘zgartirib yubordi, qarama-qarshilikka, sinfiy ziddiyatga, o‘zaro kamsitishlarga va zo‘ravonlikka asoslangan, besamar “sotsialistik taraqqiyot” yo‘lini mahkam ushlagan, dunyoning oltidan bir qismida umumbashariy g‘oyalarni rad etib, faqat kuch ishlatish va xalqlarni qaramlikda saqlab turish yo‘lini amalga oshirib kelgan yirik va so‘nggi imperiyalardan biri bo‘lgan SSSRning parchalanib ketishi dunyoda yangicha siyosiy, ijtimoiy, ma‘naviy qiyofa kasb etdi. Mustamlakachilikning uslubiga asoslangan imperiya o‘rnida umuminsoniy qadriyatlar, insonparvarlik va demokratiya taraqqiyotining asosiy yo‘nalishi kilib olgan mustaqil davlatlar paydo bo‘ldi. Yangi paydo bo‘lgan MDH davlatlari o‘zlarining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy-ma‘naviy taraqqiyot yangi bosqichiga qadam qo‘ydilar. O‘zbekiston Respublikasining qaramlik asoratidan qutilib, davlat mustaqilligini qo‘lga kiritganligi xalqimiz taqdirida buyuk o‘zgarishlar yasadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Ikkinchi jahon urushidan keyin O‘zbekistonda xalq xo‘jaligini tiklash jarayoni qanday kechdi?
2. XX asr ikkinchi yarmidan to mustaqillikacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston madaniy-ma‘naviy qaramlik qanday oqibatlarga olib keldi?
3. XX asrning 40-yillar oxirlari – 50-yillar boshlaridagi qatag‘onlik mazmun-mohiyatini izohlang.
4. XX asrning 50-80-yillari respublika iqtisodiy hayotidagi bir tomonlik va uning oqibatlarini tushuntirib bering.

5. O‘zbekistonda kechgan demografik jarayonlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo‘ldi?

6. Respublikada ekologik holatning keskinlashishi sabablari nimada edi?

7. XX asr 50-80 yillardagi madaniy jarayonlar haqida qanday ma’lumotga egasiz?

8. “Qayta qurish” siyosati va uning O‘zbekistondagi salbiy oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?

9. XX asrning 80-yillar oxirlari – 90-yillar boshida respublikadagi ijtimoiy-siyosiy hayot qay yo‘sinda kechdi?

10. qayta qurish siyosati nechta bosqichda o‘tkazildi?

11. GKCHP nima?

12. O‘zbek tiliga qachon davlat tili maqomi berildi?

13. Mustaqillik deklaratsiyasi nima?

14. O‘zbekiston mustaqilligini birinchi bo‘lib rasman tan olgan davlat qaysi?

15. O‘zbekistonda o‘tkazilgan paxta ishi va o‘zbeklar ishi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

XULOSA

Mazkur o'quv qo'llanmada TASSR, BXSР va XXSR respublikalarining tashkil etilishi va uning konstitutsiyalari, SSSR tarkibiga kirgan O'rta Osiyo respublikalari hamda ular tarkibidagi avtonom sovet sotsialistik respublikalari, davlat boshqaruv tizimi, jumladan, O'zbekiston SSRda olib borilgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar yoritildi. Tarixiylik nuqtai nazaridan ko'rilgan va tahlil etilgan ushbu masalalar avval RSFSR, so'ngra SSSR davlat boshqaruv prinsiplari asosida amalga oshirilganligini ta'kidlash lozim.

XX asrning asosiy qismini qamrab olgan sovet davlati xukmronligi davri murakkab va ziddiyatli, qarama-qarshi xarakterdagi voqelik va jarayonlarga boy tarzda kechganligi ushbu o'quv-qo'llanmada keltirib o'tiladi. Shubhasiz, ushbu davrni chuqur va asosli, ilmiy va xolisona tarzda o'rganish hamda tahlil etish va uni oliy ta'lim talabalariga yetkazish bugungi kunda tarixchilar oldidagi asosiy vazifalardan biri sanaladi. Sovet davlati boshqaruv tizimi bu borada hali to'liq o'z ilmiy yechimini topmagan masalalar sirasiga kirib, ushbu o'quv-qo'llanmani tayyorlashdan ko'zlangan bosh maqsad talabalar tarixni holis o'rganishi, mustaqil tahlil qilishi, tarixiy har bir jarayon bo'yicha o'zining xulosalariga ega bo'lishi lozim hisoblanadi.

O'quv-qo'llanmada sovet davlati boshqaruv tizimi asosida O'zbekiston SSRda 1937-1938 yillarda va 1985-1989 yillarda o'tkazilgan siyosiy qatag'onlik siyosati tag zamirida respublikani yanada qaramlikda ushlar maqsad qilinganligi yoritib berilgan. Ikkinchi jaxon urushi yillarida O'zbekistondan front orti uchun oziq-ovqat va harbiy qurol-yarog'lar mahalliy aholining og'ir mehnati evaziga yuborildi. Bundan tashqari, sovet davlati humronligi yillarida O'zbekiston SSRda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish tadbirlari va uning yakuniy natijalari sovet davlati keying besh yillik iqtisodiy rejalarini amalga oshirishida tayanch statistic ma'lumot vazifasini bajardi.

Umuman olganda, 1917-1991 yillar oralig'ida O'zbekiston SSRda yuz bergan tarixiy jarayonlarni yosh avlodga atroflicha o'rgatish va ota bobolarimizning mustaqilikka erishish yo'lida amalga oshirgan mardonavor jasratlari to'risida birlamchi manbalarga tayangan holda tahliliy ma'lumotlarni yosh avlodga o'rgatish bugungi kunda tarixchilar oldida turgan asosiy maqsadlardan biridir.

GLOSSARIY

Agrar siyosat – Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach yer-suv masalalariga doir olib borilgan siyosat. Turkistonni paxta xom ashyosi yetishtiradigan mutsamlakaga aylantirish, Turkiston hisobiga paxta mustaqilligiga erishish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi qilib belgilangan. Rossiya imperiyasining Turkistonda yuritgan agrar siyosatida Rossiyadagi “ortiqcha aholini” ko‘chirish masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan. Chor hukumati olib borgan agrar siyosat tufayli, tez orada o‘lkaning barcha hosildor yerlari Rossiya imperiyasining ulkan daromad manbaiga aylandi.

Aholi harakati – aholining son va sifat o‘zgarishlarini ifodalovchi tushuncha. Aholining tabiiy, mexanik (migratsion) va ijtimoiy harakatlarini ajratish mumkin. Hozirgi paytda “aholi harakati” tushunchasi, asosan, tarixiy ahamiyat kasb etadi.

Aholi migratsiyasi – (lotincha “migratio” – ko‘chish) – odamlarning bir hududdan ikkinchi hududga ko‘chishi va yashash joyini umrbod yoki ma’lum muddatga o‘zgartirishi.

Aholi soni – demografik ko‘rsatkichlardan biri hisoblanib, muayyan muddatda ma’lum hududda yashovchi odamlar sonini anglatadi. Aholi tug‘ilishi, o‘lishi va migratsiyasi ta’sirida o‘zgarib boradi.

Aholi tabiiy o‘shishi – avlodlar almashinuvini bildiradi. Aholi tug‘ilishi va o‘limi bilan belgilanadi.

Aholi tabiiy o‘shishi – tug‘ilish va o‘lim jarayonlari hisobiga avlodlar doimiy yangilanib borishi.

Aholi yosh strukturasi – aholining turli yosh guruhlari bo‘yicha taqsimlanishi.

Aholi zichligi – muayyan hududdagi aholi sonining mazkur hudud maydoniga nisbati, odatda 1 kv.kmga to‘g‘ri keladigan aholi soni bilan ifodalanadi.

Aholini ro‘yhatga olish – muayyan davrga taaluqli demografik, iqtisodiy, ijtimoiy ma’lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, baxolash, tahlil qilish va nashr etish jarayoni.

Aholining yosh-jins strukturasi – har bir yosh-jins guruhiga to‘g‘ri keladigan aholi soni yoki ulushi.

Amerika paxtasi – XIX asrning birinchi yarmida Rossiya sanoatini ta’minlab turgan paxta navi. 1861-1864 yillarda AQShdagi fuqarolar urushi tufayli Rossiyaga paxta yetkazish keskin kamayib ketdi. Chor ma’muriyati sanoatchilari Turkistondagi AQShga nisbatan arzon paxta yetishtirishni ko‘paytirish bilan birga o‘lkada Amerika navini joriy etish

chora-tadbirlarini ham koʻrdilar. Bu paxta navi 1875-yilda Toshkent yaqinida, Buxoro xonligida, 1878-yilda Andijon, Namangan, Qoʻqon va Margʻilonda ekilgan. Rossiya toʻqimachilik korxonalaridagi sinovdan yaxshi oʻtgan boʻlsada, bu nav kam hosillik boʻlgani uchun, XIX asming 80-yillaridan koʻp hosilli va sifaqli Amerika paxtasining «Upland» navi mahalliy sharoitga moslashtirildi.

Aralash nikohlar – turli millat vakillari oʻrtasida tuzilgan nikoh. Masalan oʻzbek-tojik, rus- qozoq, qoraqalpoq-tatar.

Birinchi jahon urushi – 1914-yil 28-iyulda Avstriya-Vengriyaning Serbiyaga urush eʼlon qilishi bilan boshlangan. 29 iyulda Serbiyaning ittifoqchisi sifatida Rossiya ham urushga kirib harbiy safarbarlik eʼlon qilindi. Rossiya 1918-yil mart oyida (Brest sulhi) katta yoʻqotishlar bilan urushdan chiqishga majbur boʻldi. Bu urush Turkiston xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga nihoyatda katta taʼsir koʻrsatdi. Urush yillari ming-minglab tonna paxta mahsulotlari, sanoat mahsulotlari, quruq va hoʻl mevalar, goʻsht mahsulotlari, minglab chorva mollari oʻlkadan frontga joʻnatildi. Ayniqsa, 1916-yilgi “Mardikorlikka olish” haqidagi farmondan soʻng Turkistonning deyarli barcha hududlarida milliy-ozodlik harakatlari avj oldi.

Dasht komissiyasi - 1865-yilda imperator Aleksandr II farmoni bilan maxfiy maslahatchi F.K.Girs raisligida tuzilgan. Ushbu komissiya Orenburg va Gʻarbiy Sibir general-gubernatorliklari hamda Turkiston viloyati turmush tarzi va umumiy ahvolini oʻrganish uchun Oʻrta Osiyoga joʻnatilgan. Komissiyaning asosiy vazifasi bosib olingan hududlardagi sharoitni oʻrganish hamda ularni qanday boshqarish haqida nizom tuzish uchun maʼlumotlar toʻplash, mustamlakachilikka asoslangan oʻlka boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan edi.

Demografik inqilob – tarixiy oʻzgarishlar jarayonida aholi oʻsishida kuzatiladigan tub oʻzgarishlarni belgilash uchun ishlatiladigan tushuncha.

Demografik oʻsish komponentlari – tugʻilish, oʻlim, immigratsiya va emigratsiya.

Demografik oʻtish – aholi oʻsishi tipining almashinuvini koʻrsatish uchun foydalaniladigan tushuncha.

Demografik portlash – 1950-yildan keying davrda dunyo aholisi sonining birdan oʻsishi.

Demografik qarish – aholining qarishi.

Demografik siyosat – davlat va hukumatning demografik jarayonlarni boshqarish va nazorat qilishga qaratilgan faoliyati.

Demografik siyosat – davlat va jamoat tashkilotlarining aholi tug‘ilishi jarayonlarini boshqarish sohasidagi faoliyati bo‘lib, aholi soni yoki tarkibini saqlab qolish yoki o‘zgartirishga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Demografik tahlil – aholi o‘rtasida avlodlar almashinuvi jarayonini ifodalab berish jarayonini o‘rganish.

Demografik yosh koeffitsenti – 16-59 yoshdagi 1000 kishiga to‘g‘ri keladigan 0-15 va 60 dan yuqori aholi soni. Iqtisodiy va ijtimoiy nafaol aholining mehnatga layoqatli aholiga nisbatini ko‘rsatish hamda mehnatga layoqatsiz aholining iqtisodiyotga ta‘sirini izohlash uchun xizmat qiladi.

Demografik yosharish – aholi orasida bolalar va yoshlar ulushining oshishi.

Demografiks – demografik bilim va izlanishlardan biznes, marketing kabi sohalarda amaliy foydalanish.

Demografiya – (yunoncha “demos” – xalq, “grafos” – yozaman) – aholi o‘shishi qonuniyatlari, uning hususiyatlari, aholi migratsiyasi, aholi soni va tarkibi, hududiy joylashuvini hamda ularning o‘zgarishi, sabablari va oqibatlarini o‘rganuvchi, shuningdek, ushbu jarayonlarni yaxshilash bo‘yicha taklif va tavsiyalar beruvchi fan. Demografik tadqiqotlar demografik siyosat, mehnat resurslarini rejalashtirish va taqsimlash kabi yo‘nalishlar uchun xizmat qiladi.

Depopulyasiya – aholi sonining tizimli qisqarib borishi. Depopulyasiyaning asosiy sababi tug‘ilishning nihoyatda past darajada tushib ketishi hisoblanadi.

Desil tabaqlanish koeffitsienti – 10% eng boy aholi va 10% eng kam ta‘minlanga aholi daromadlari o‘rtasidagi nisbat.

Doimiy aholi – aholini ro‘yxatga olish jarayonida hisobga olinadigan asosiy aholi toifasi, joriy davr davomida muayyan aholi punktida doimiy ro‘yxatda turgan aholi hisobga olinadi.

Emigratsiya – mamlakat fuqarolarining chet elga doimiy yashash uchun ko‘chib ketishi.

Etnodemografiya – etnografiya va demografiyaning o‘rganish obektlari asosida shakllangan alohida fan bo‘lib, tug‘ilish, o‘lim, nikoh, ajirim, aralash nikoh, migratsiya, turli millat vakillarining urf-odat va an‘analarini, xalqlarning takror barpo bo‘lish xususiyatlarini ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy sharoitlarga bog‘liq holda o‘rganadi.

Go‘daklar o‘limi koeffitsienti – 1 yoshgacha bo‘lgan bolalarning 1000 nafar tirik tug‘ilgan go‘dakka nisbatan o‘limi darajasini ko‘rsatuvchi ko‘rsatgich.

Ikkilamchi jinsiy nisbat – go‘dak o‘g‘il va qiz bolalar o‘rtasidagi nisbat, taxminan 1049 ta o‘g‘il bolaga 1000 qiz bola to‘g‘ri keladi.

Ikkinchi jahon urushi - Insoniyat juda ko'plab urushlarni boshidan kechirgan bo'lib, bular ichida eng dahshatlisi, 50 mlndan ortiq kishining yostig'ini quritgan, XX asr fojiasi bo'lmish ikkinchi jahon urushidir. Olti yil (1939 yil sentabr-1945 yil sentabr) davom etgan bu urush yer sharining 80% aholisi joylashgan hududni o'z ichiga olgan 61 ta mamlakatni qamrab oldi.

Immigratsiya – chet el fuqarolarining mamlakatga doimiy yashash uchun ko'chib kelishi.

Kenesari Qosimov – XIX asrning 30-40 yillarida qozoqlarning ruslarga qarshi kurashi yo'l boshchisi. Xiva xonligi hududlarida yashagan qozoqlar K.Qosimov boshchiligida ruslarga ko'plab hujumlar uyushtirganlar. 1840-yilgi Perovskiy ekspeditsiyasi tor-mor etilgach qozoqlarning mustaqillik uchun kurashayotgan K.Qosimov harakati yanada keng yoyildi. Xiva xoni bu haraktni doimo qo'llab-quvvatlab turdi. 1842-yilda K.Qosimov o'zaro nizolar natijasida o'ldirilgach uning 20.000 kishilik tarafdorlarining ko'pchiligi Qo'qon xonligi, bir qismi esa Xiva xonligi hududlariga o'tib ketdilar.

Ko'chirish siyosati – Rossiya imperiyasidagi ishsiz, yersiz aholini Turkiston o'lkasiga ko'chirish. 1875-yilda fon Kaufman tomonidan boshlangan. Bu siyosatning mohiyati – Turkistonda strategik jihatdan mustahkamlanib olish, mustamlakachilik tartiblarini izchillik bilan o'rnatish, mahalliy aholini ruslashtirish, o'lkani hom ashyo bazasiga aylantirish, o'lkada imperiyaning tayanch punktlarini mumkin qadar ko'paytirish zaruriyati bilan izohlanadi. Ko'chirish siyosatida dastlab katta imtiyozlar (yer-suv, moddiy yordam, oziq-ovqat va b.) berilishi tufayli ixtiyoriy ko'chib keluvchilar soni ko'payib bordi. Shu sababli 1886-yilda maxsus Ko'chirish komissiyasi tuzilgan. Faqatgina Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarida 1914-yilgi holat bo'yicha 82 864 nafar kishi ko'chib kelgan.

Mardikorlikka olish – 1916-yil 25-iyunda rus podshosi Nikolay II ning «Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonlarida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish» haqida e'lon qilgan farmonining mahalliy xalq ichidagi atamasi. Ushbu farmonga ko'ra, Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston va Kavkazorti xalqlaridan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400 ming kishi safar qilinishi rejalashtirilgan. Jumladan 50 ming nafar Farg'ona viloyatidan, 87 ming nafar Sirdaryo viloyatidan, 88 ming nafar Samarqand viloyatidan mardikor olish e'lon qilindi. Natijada 1916 yil 4 iyuldan boshlab mardikorlikka olishga qarshi mahalliy aholining ommaviy harakatlari boshlandi.

Mehnat resurslari migratsiyasi – mehnatga layoqatli aholining bir mintaqqa, shaxar, aholi punktidan boshqa yerga ish izlab ko‘chib ketishi.

Migratsiya saldosi – muayyan muddat ichida biron-bir hududga ko‘chib kelgan va undan ko‘chib ketgan aholi soni o‘rtasidagi farq.

Milliy ozodlik harakatlari – zamonaviy adabiyotlarda Rossiya imperiyasi bosqini va zulmiga qarshi olib borilgan kurashlarning umumiy atamasi. Rossiya imperiyasi o‘lkani bosib olgan dastlabki davrdan boshlab to 1917-yilga qadar ko‘pdan-ko‘p milliy ozodlik harakatlari bo‘lib o‘tgan. Ularning eng yiriklari, chor hukumatini ham larzaga solganlari quyidagilar: 1878-yil Andijondagi Yetimxon qo‘zlag‘oni, 1873-1876 yillar Qo‘qon xonligidagi Po‘latxon qo‘zg‘oloni, 1885-1890 yillar Andijonning Qo‘rg‘ontepa uyezdidagi Darveshxon to‘ra harakatlari, 1892-yil Toshkentdagi “Vabo isyoni”, 1898-yil Andijondagi “Dukchi Eshon” qo‘zlag‘oni, 1904-1907 yillar Samarqand viloyatidagi “Namoz botir” harakatlari, 1916-yilgi “Jizzax qo‘zlag‘oni” nomini olgan butun o‘lkada yoyilgan harakatlar.

Ushbu milliy-ozodlik harakatlari mahalliy xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotidagi tengsizlik va adolatsizlikka qarshi stixiyali (o‘z-o‘zidan) noroziligi sifatida shakllanib borgan bo‘lsa, keyinroq bu harakatlar imperiya mustamlakachiligiga butunlay barham berish, yangi mustaqil Turkiston davlatini barpo etish g‘oyalari bilan bog‘lanadiki, bunday g‘oyalarning shakllanishi va yoyilishida jadidlar alohida jonbozlik ko‘rsatgan edilar.

Mokisimon migratsiya – aholining muntazam ravishda (odatda - kundalik) bir aholi punktidan ikkinchi aholi punktiga ishlash yoki o‘qish uchun qiladigan vaqtinchalik safarlari. Mokisimon migratsiya asosan aholi va ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirishdagi nomutanosibliklar oqibatida yuzaga keladi. Ayniqsa, mokisimon migratsiya yirik shaxarlar va ular atrofidagi shaxarchalar o‘rtasida keng rivoj topgan.

Mustamlakachilik siyosati – XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi Turkistonla olib borgan siyosat. Bu siyosat Turkiston xalqlarining siyosiy, ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy hayotiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Bu siyosatning mohiyati – boshqaruv sohasida shafqatsizlikka asoslangan nayranglar, o‘lkani ruslashtirish, o‘lkani xom ashyo manbai va rus sanoati mahsulotlari bozoriga aylantirish, milliy hurfiylikni bug‘ib qo‘yish va yo‘qotish, sanoatni Rossiya manfaatlariga mos ravishda rivojlantirish, milliy-madaniy qadriyatlariga xizmat qiluvchi har qanday jarayonlarga yo‘l bermaslik kabilar edi.

Nizomlar – Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasini boshqarish uchun joriy etilgan qonun loyihalari. Boshqaruv tizimi Rossiya

hukumati uchun juda muhim bo'lib, bosib olingan joylarda mustamlakachilik siyosatini olib borishda asosiy tayanch hisoblangan. Aynan shuning uchun ham 1865-1916 yillar oralig'ida o'nta (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916-yillar) Nizom loyihasi ishlab chiqilgan. Ularning moddalaridagi adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritgan o'zgarishlar Turkiston ma'muriyati boshqaruvining keskin harbiylashgani bilan ajralib turadi.

O'limning umumiy koeffisienti – 1000 nafar aholiga nisbatan o'lim darajasi.

Oilani rejalashtirish – 1) oila tomonidan oiladagi farzandlar soni va ularning yoshidagi tafovutni belgilashga qaratilgan qarorlarning qabul qilinishi; 2) davlat va nodavlat tashkilotlarining har bir oila uchun maqbul bo'lgan farzandlar soniga erishish bo'yicha sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan faoliyati.

Onalar o'limi koeffisienti – 100000 nafar tirik tug'ilgan go'dakka nisbatan ayollarning homiladorlik, tug'ish va tug'ishdan keying davr (tug'ishdan keying 6 hafta) bilan bog'liq o'lim holatlari.

Promille – (lotincha "pro mille" – mingtaga yoki mingtadan) – demografiya fanida aholi tug'ilishi, o'lishi, tabiiy o'sishi kabi ko'rsatgichlarni belgilashda ishlatiladi va 1000 nafar kishiga nisbatni anglatadi. Promille ko'rsatgichi % tarzida belgilanadi, $1\% = 1/1000 = 0,001 = 0,1\%$ ga to'g'ri keladi.

Rossiyada o'tkazilgan yer islohotlari – 1861-yilda o'tkazilgan bu islohotga qadar rus dehqonlari davlatga, dvoryan va pomeshiklarga qaram bo'lgan krepostnoylar edilar. Islohotdan keyin dehqonlarga erkinlik berilib, qishloq xo'jaligidan bo'shagan aholining katta qismi shaharlarga ko'chib keta boshladilar. Ammo, Rossiya shaharlari sanoat sohasida tajribasiz bo'lgan sobiq dehqonlarni ish bilan ta'minlashga qodir emas edi. Natijada, rus ma'murlari «ortiqcha» notinch aholini ko'chirish siyosatini olib bordilar.

Rus mujiklari – Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati natijasida XIX asrning so'nggi choragidan boshlab Turkistonga kelgan rus aholisi qatlami. Imperiya ma'muriyati har qanday qilib bo'lsa ham unumdor yerlarni rus mujiklariga ajratib berishga harakat qilgan. Rus mujiklarining aksariyat qismi hozirgi Qozog'iston va Qirg'iston hududlariga joylashtirilib, ularga katta imtiyoz va imkoniyatlar berilgan. Mahalliy aholining ko'plab qo'zg'olonlarini bostirishda harbiy kuchlardan tashqari ko'chib kelgan rus mujiklari ham ishtirok etganligi manbalardan ma'lum. Aynan shuning uchun ham 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidan so'ng rus mujiklari ko'plab miqdorda miltiq va o'q-dori bilan qurollantirib turilgan.

Rus qishloqlari – Rossiya imperiyasining ko‘chirish siyosati tufayli paydo bo‘lgan, rus aholisi yashaydigan qishloqlar. Birinchi rus qishlog‘i 1875-yilda Avliyo ota tumanida paydo bo‘lib, o‘sha yili ularning soni Avliyo otada 8 taga yetdi. Mahalliy aholining minglab gektar yerlari hisobiga ko‘chib kelganlarning yangi qishloq, posyolkalari bunyod etildi. 1875-yildan 1890-yilgacha o‘lkaga 1300 ta oila ko‘chib kelib, 19 ta rus qishlog‘i paydo bo‘lgan. 1891-1892 yillarda Rossiyadagi ocharchilik tufayli bu qishloqlar soni 25 taga yetgan. 1910-yilga kelib Sirdaryo, Farg‘ona va Samarqand viloyatlarida 124 ta rus qishlog‘i mavjud bo‘lib, ularda 70 mingga yaqin rus aholisi yashardi. 1906-1913 yillar davomida esa Turkiston o‘lkasida 116 ta rus posyolkasi barpo etilgan.

Ruslashtirish – Rossiyaning Turkistondagi mustamlaka siyosatida asosiy e‘tiborda bo‘lgan jarayon. Bu jarayonning asosiy mohiyati – mahalliy aholini milliy-madaniy qadriyatlarini unutishga majbur etish, rus-tuzem maktablari orqali mahalliy aholi orasidan rus ma‘murlariga sodiq xizmat qiluvchi kadrlarni tayyorlash, rus aholisini o‘lkaga ko‘chirib ularga turli-tuman imtiyozlar berish, ko‘chiruvchilik tadbirlari orqali o‘lkada rusiyazon aholini ko‘paytirish va ularning iqtisodiy mavqeini kuchaytirish, mahalliy aholini istagancha xo‘rlash hamda kamsitishdan iborat edi. Bu jarayon esa, buyuk rus shovinizmining ijtimoiy-iqtisodiy zaminini yaratdi.

Rus-tuzem maktablari – Rossiya imperiyasi ruslashtirish siyosatining maorifdagi tadbirlaridan biri. 1880 yilda Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini rus aholisi bolalari bilan birgalikda o‘qitish masalasi ko‘rilib, general-gubernator fon Kaufman tomonidan “ruslar va tuzemetslar bolalarini birgalikda tarbiyalash” taklifi kiritildi. General-leytenant N.O.Rozenbax esa ibtidoiy turdagi boshlang‘ich maktablar bo‘lgan “rus-tuzem” maktablari tarmog‘ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi. Birinchi rus-tuzem maktabi 1884-yilda Toshkentda ochildi. Maorif sohasidagi bu siyosatdan ko‘zlangan asosiy maqsad – imperiya ma‘muriyatiga sadoqatli amaldorlarni tayyorlash va kelajakda siyosiy ahamiyatiga ega bo‘lmagan boshqaruv ishlarigagina mahalliy aholini jalb qilish edi.

Sanoat mahsulotlari ko‘rgazmalari – dastlab Peterburgda, keyin esa, Toshkentda o‘tkazilgan. 1870-yilda Toshkent, O‘ratepa va Xo‘jand ustalari tayyorlagan pichoqlar, sopol idishlar, o‘yma naqshlar bilan bezatilgan eshiklar Peterburgdagi ko‘rgazmalarda namoyish qilinib, 42 ta turkistonlik usta mukofotlanadi va ularning 9tasi bronza medali bilan taqdirlanadi. 1886 va 1890-yillarda Toshkentda birinchi va ikkinchi Turkiston ko‘rgazmalari ochildi. Bu ko‘rgazmalarda mahalliy

hunarmand ustalar hamda sanoat korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari namoyish qilindi. Bu yerda namoyish qilingan gilam to'quvchilar, qurolsozlar, zargarlar va to'quvchilarning tayyorlagan mahsulotlari ko'rgazma ishtirokchilarida yaxshi taasurot qoldirgan edi.

SSSR (Sovet Sotsialistik Respublikalar ittifoqi) – jahon siyosiy xaritasida bu nom 1922-yil 30-dekabrda paydo bo'lib, RSFSR, UkSSR (Ukraina), BSSR (Belorussiya) va ZSFSR (Zakavkazye Sotsialistik Federativ Sovet Respublikasi)larining ittifoqi sifatida tashkil etiladi. Keyingir yillarda ularning tarkibiga birin-ketin qator "ittifoqchi" sovet respublikalari kiritiladi. O'zSSR 1925-yil mayda ittifoq tarkibiga qabul qilinadi. 1940-yilga kelganda uning tarkibidagi respublikalar soni 15 taga yetadi. Zo'ravonlikka asoslangan bu suniy davlat juda qisqa umr ko'rib, 1991-yilga kelib, parchalanib ketadi.

Tabiiy o'sish – muayyan davr mobaynida tug'ilgan va o'lganlar soni o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi miqdor.

Temir yo'llar – ularni qurish uchun harakat XIX asrning 70-yillarida boshlangan. Bu yo'nalishda qisqa muddat ichida 40ga yaqin loyihalar ishlab chiqilgan hamda temir yo'l qurilishini Krasnovodskdan boshlash maqsadida muvofiq deb topilgan. 1880-yil 26-avgustda Mixaylovskoye ko'rfazidan Qizil Arvatgacha bo'lgan 217 chaqirim masofada qurilish ishlari boshlanib, 1881-yil 1-sentabrda ishga tushirilgan. 1886-yilda Marv-Chorjo'y temir yo'l qurilishi boshlangan. 1888-yilda Amudaryo-Samarqand temir yo'li qurildi. 1887-yilda Qo'qonga, 1889-yilda Toshkentga, 1900-yilda Andijonga birinchi poyezdlar kelib, magistral yo'lga "O'rta Osiyo temir yo'li" deb nom berildi. 1906-yilda Toshkent-Orenburg temir yo'li foydalanishga topshirildi.

Tug'ilishning umumiy koeffisienti – 1000 nafar aholiga nisbatan tug'ilish darajasi.

Tuzem xalqlar – Turkiston o'lkasining mahalliy xalqlariga nisbatan ishlatilgan atama. Rossiya imperiyasi ma'muriyati o'lkadagi qishloq boshqaruvini "yerli" (mahalliy, tubjoy) – "tuzemnoye" va "rus" kabi ikki toifaga ajratgan. Rus amaldorlari "tuzemets" ("yerlilar") atamasi bilan hind, arab, uyg'ur, dungan kabilarni tushungan. Turmush tarziga ko'ra esa, rus amaldorlari barcha aholini ikkiga: "qirg'izlar" va "sartlar" bo'lishgan. Qirg'izlar deganda ko'chmanchi, sartlar deganda esa o'troq aholi nazarda tutilgan.

Viloyat boshqaruvi – Turkiston general-gubernatorligidagi boshqaruv usuli. Harbiy gubernator va viloyat boshqarmasi tomonidan amalga oshirib borilgan. Harbiy gubernator(harbiy va harbiy-fuqarolik

maqomiga ega bo'lgan. Uning qoshida amaldorlar va viloyat boshqarmasi mavjud bo'lib, viloyat boshqarmasiga harbiy gubernatorning yordamchisi raislik qilgan. Viloyat boshqarmasida uchta farmon beruvchi, xo'jalik va sud bo'limlari mavjud bo'lgan. Bo'lim boshliqlari general-gubernator tomonidan tayinlangan hamda vazifasidan ozod etilgan. Mahalliy ma'muriy boshqaruvning bo'linishi quyidagicha bo'lgan – viloyat-uyezd-volost-qishloq-ovul.

Yer fondi boshqarmasi – Rossiyadan Turkistonga ko'chib keluvchilar tobora ko'payib borganligi bois XX asrning boshlarida Turkistonda tuzilgan tashkilot. Ushbu boshqarma rus mujiklarini uy-joy, yer, dehqonchilik vositalari bilan ta'minlab turgan. Shuningdek, bu tashkilot asosan sug'oriladigan yerlarni keygaytirish hamda mahalliy aholiga tegishli bo'lgan yerlarni turli sabablarni bahona qilib tortib olish va musodara qilish bilan mashg'ul bo'lgan.

Yer haqidagi Nizom – 1873-yilda K.P.Kaufman tomonidan ishlab chiqilgan. Bu Nizomga ko'ra, faqat qonuniy hujjatlari bo'lgan kishilargina o'zlariga tegishli yerlarni xususiy mulk qilib olishlari mumkin edi. Ammo, mahalliy aholining katta qismida bunday hujjatlar yo'q bo'lib, ularni berish yoki borlarini tasdiqlash chor ma'murlarining xohishlariga bog'liq edi. Bu holat esa mustamlakachi ma'muriyatga hujjatlari bo'lmagan dehqonlarning yerlarini osongina tortib olish uchun qulay imkoniyat berar edi. Mahalliy aholi yerlarining tortib olinishi, yerlarning mulkdorlar qo'lida to'planishi shahar va qishloqlar aholisining ijtimoiy-qatlam va tabaqalarga ajralishiga olib keldi. Ular yirik yer egalari, shakllanib kelayotgan qishloq burjuaziyasi, o'rta hol va qambag'al dehqonlar, choraporlar va mardikorlarga bo'lina boshladilar.

Yosh-jins piramidasi – aholining yosh-jins bo'yicha taqsimlanishini ifodalovchi grafik (gistogramma). Vertikal o'q bo'yicha 0 yoshdan boshlab, 1 yoki besh yillik yosh oralig'i belgilanadi. Gorizantal o'qda tegishli yosh bo'yicha aholi soni yoki jami aholi o'rtasidagi yoki tegishli jins orasidagi ulushi (foizda) ko'rsatiladi. Hosil bo'lgan figura ("piramida") aholi yosh-jins strukturasi xususiyatlarini, uning o'zgarishi tarixini namoyon etadi.

Zobitlar - O'rta Osiyo hududlarini Rossiya tomonidan istilo etilishida qatnashgan harbiylar. Oddiy zobitdan oliy darajali zobitgacha bo'lgan harbiylarning katta ko'pchiligi harbiy xizmatdan iste'foga chiqqach, Turkistonga muhim o'rmanshib qolib, bu yerda katta-katta yer-mulklariga, zavod va fabrikalarga egalik qilganlar hamda yirik sanoatchilarga aylanganlar. Ularning asosiy maqsadlari o'lka boyliklarini talash, o'zlashtirish va Rossiyaga tashib ketish edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Milliy statistika sohasini takomillashtirish chora-tadbirlari” bo'yicha o'tkazilgan yig'ilishdagi nutqi // <https://uza.uz/uz/posts/statistika-tizimi-khal-arostandartlarga-muvofi-lashtiriladi-01-06-2020>.
3. Alimova D.A., Golovanov A.A. O'zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
4. Ermetov A. O'zbekistonda ichki ishlar organlari tarixi (1917-1991 yy.). – Toshkent: Akademnashr, 2019.
5. Ibroxim A., Sultonov X., Jurayev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
6. Ишонходжаева З. Репрессивная политика советской власти и культуры Узбекистана: трагедия выживания (1925-1953 гг.). – Ташкент: Тафаккур, 2011.
7. Mustabid tuzumning O'zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati: tarix shohidlari va saboqlari. – Toshkent: Sharq, 2000.
8. Mustaqil O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2013.
9. Noveyshaya istoriya Uzbekistana. Uchebnik dlya vuzov. – Tashkent: Adabiyot uchqunlari, 2018.
10. O'zbekiston Respublikasi: mustaqil davlatning bunyod bo'lishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
11. O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). Muallflar jamoasi. Ikkita kitob. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
12. O'zbekiston tarixi. (1917-1991 yillar). Ikkita kitob. Muallflar jamoasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
13. O'zbekiston tarixi. R.H. Murtazayevaning umumiy taxriri ostida. – Toshkent: Universitet, 2020.
14. O'zbekiston tarixi. R.H. Murtazayevaning umumiy taxriri ostida. – Toshkent: Universitet, 2022.
15. O'zbekistoning yangi tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 2000.
16. Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi. (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida) – Toshkent: Sharq, 2014.
17. Shamsutdinov R., Mo'minov X. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2013.

18. Tursunov I. Istiqlolga intilgan qalblar nidosi. – Toshkent: 1995.
19. Usmonov Q. O‘zbekiston mustaqillik odimlari. – Toshkent: 1994.
20. Usmonov Q. va boshq. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2016.
21. Usmonov Q., Abdug‘aniyev A. O‘zbekiston-siyosiy va huquqiy islohotlar sari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
22. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O‘zbekiston tarixi. Darslik. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2006.
23. Yusupov E. Istiqlol yo‘lida. – Toshkent: Fan, 1996.
24. Абдуллаев Р., Рахимов М., Ражабов Қ, в.б. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. 1917-1939 йиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
25. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари) – Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
26. Абдуназаров Л., Ш.Камбарова Ш. XX аср бошларида Фарғона водийсидаги маъмурий-худудий бўлинишлар (Қўкон округи мисолида). – Тошкент: Фан, 2014.
27. Алиакбарова Н., Голдфарб Н., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). – ТашкентЖ Фан, 1990.
28. Андреев М. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандской области. – Москва: Туркестанской отдел, 1921.
29. Асанов Г. Аҳоли географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
30. Асанов Г. Аҳоли ўсиши ва ҳаёт ресурслари. – Тошкент: Фан, 1970.
31. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. – Ташкент: Университет, 2004.
32. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный историко – демографический аспект. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2011.
33. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Ташкент: Университет, 2002.
34. Ахмедов Е., Файзиев Ҳ. Дунё аҳолиси ва инсоният келажаги. – Тошкент: Ўзбекистон, 1969.
35. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Тошкент: Маънавият, 2000.

36. Бобожонова Д. Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва уларнинг хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1995.
37. Борисов В. Демография. – Москва: NOTA BENE, 2005.
38. Ботирова Б. Ўзбекистонда ўтказилган советларнинг аҳолини кўчириш сиёсати (1926-1941 йй). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. – Тошкент, 2010.
39. Бўриева М. Рождаемость в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1991.
40. Бўриева М. Ўзбекистонда оила демографияси. – Тошкент, 1997.
41. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Узбекская ССР. Том II. – Москва: Издания ЦСУ Союза ССР, 1962.
42. Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. – Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1960.
43. Ваҳобов М. Тошкент уч революция даврида. Ўзбекистон ССР давлат нашриёти. – Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1958.
44. Волков А. Демографические процессы в СССР. – Москва: Наука, 1987.
45. Воробьев Н. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Москва: Редакционно-издательское управление В/О “СОЮЗОРГУЧЕТ”, 1938.
46. Газулов А. Переписи населения СССР и капиталистические страны. – Москва: “СОЮЗОРГУЧЕТ”, 1936.
47. Гирс Ф. Отчет о состоянии Туркестанского края. – Спб., 1888.
48. Голованов А. Крестьянство Узбекистана эволюция социального положения. 1917-1937 гг. – Ташкент: Фан, 1992.
49. Губаева С. Этнический состав населения Ферганы (в конце XIX - начала XX). – Ташкент, 1983.
50. Демографический энциклопедический словарь. – Москва, 1985.
51. Зарубин И. Население Самаркандской области его численность, этнографический состав и территориальное распределение (по материалам сельско-хозяйственной переписи 1917 год, пополненной другими источниками). – Ленинград, 1926.
52. Игнатъева К. Статистический справочник по Самаркандской области. – Самарканд: Издание Самаркандского областного исполнительного комитета, 1924.

53. Игнатъева К. Статистический справочник по Самаркандской области. – Самарканд: Издание Самаркандского областного исполнительного комитета, 1924.
54. Исупов А., В.Борисов В. Всесоюзная перепись населения 1979 года. – Москва: Издательство «Знание», 1978.
55. Караханов М. Некапиталистический путь развития и проблему народонаселения. – Ташкент: Ўзбекистон, 1983.
56. Кармышева Б. Истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. – Москва: Наука, 1964.
57. Катанов И. Фарғона водийси шахарлари (демография тўғрисида баъзи маълумотлар). – Тошкент, 1970.
58. Киргизские пословицы. – Москва, 1900.
59. Козлов В. Динамика численности народов. – Москва, 1969.
60. Махкамова Н. Социальная структура общества на территории Узбекистана: традиции и трансформации (конец XIX в. – 30-е годы XX в.) – Ташкент: Алокачи, 2009.
61. Мулладжанов И. Демографические развитие Узбекской ССР. – Ташкент, 1983.
62. Материалы всероссийской переписи 1920 г. Самаркандской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1924.
63. Материалы всероссийской переписи 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск II. Поселенные итоги Аму-Дарьинской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1923.
64. Материалы всероссийской переписи 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. Поселенные итоги. Выпуск III. Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1923.
65. Ўзбекистон тарихи Муртазаева Р. Умумий тахрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
66. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарк, 2000.
67. Қорахонов М., Қаямов А. Ўзбекистоннинг демографик муаммолари ва аҳоли географияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1984.
68. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.
69. Халид А. Туркестан в 1917–1922 годах: борьба за власть на окраине России // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – Москва: 2005.

70. Хеч ким ялли рўйхатдан ўтмай колмаслиги керак // Қизил Ўзбекистон. 1959 йил 8 январь. - №6 (3784).

Архив ҳужжатлари

1. О'з МА, R.1619-fond, 11-ro'yxat, 52-yig'ma jild.
2. О'з МА R-17-fond, 1-ro'yxat, 175-yig'ma jild.
3. Farg'ona VDA, 216-fond, 14-ro'yxat, 23-yig'ma jild.
4. О'zR PAA FVB, 111-fond, 1-ro'yxat, 1528-yig'ma jild.
5. О'з МА, R.1619-fond, 11-ro'yxat, 53-yig'ma jild.
6. О'з МА, R.1619-fond, 1-ro'yxat, 12-yig'ma jild.
7. О'з МА, R.1619-fond, 253-ro'yxat, 32-yig'ma jild.
8. О'з МА, R.1619-fond, 4-ro'yxat, 63-yig'ma jild.
9. О'з МА, R.1619-fond, 31-ro'yxat, 17-yig'ma jild.
10. О'з МА, R.1619-fond, 63-ro'yxat, 82-yig'ma jild.
11. О'з МА, R.1619-fond, 9-ro'yxat, 17-yig'ma jild.
12. О'з МА, R.1619-fond, 52-ro'yxat, 6-yig'ma jild.
13. О'з МА, R.1619-fond, 11-ro'yxat, 3-yig'ma jild.
14. О'з МА, P.1619-fond, 14-ro'yxat, 634-yig'ma jild.

Internet materiallari

1. <http://www.demostudy.ru>
2. <http://www.popassoc.org>
3. <http://www.ined.fr>
4. <http://www.un.or/esa/population>
5. <http://unpopulation.org>
6. <http://moziyodostlink.net>
7. <http://www.ZiyoNet.uz>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O‘RNATILISHI	6
1.1. 1917 yil fevral burjua-demokratik inqilobining Turkistonga ta’siri.....	6
1.2. O‘lkada sovet hokimiyatining o‘rnatilishi.....	13
1.3. Turkiston muxtoriyati va uning faoliyati.....	18
1.4. Turkiston ASSRning tashkil etilishi.....	23
1.5. “Harbiy kommunizm siyosati” va uning mohiyati.....	26
1.6. Turkiston o‘lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat....	31
1.7. Xiva xonligi va Buxoro amirligida sovet hokimiyatining o‘rnatilishi.....	39
II BOB. XX ASRNING 20-30 YILLARIDA O‘ZBEKISTON SSRDAGI IJTIMOY-SIYOSIY HAYOT VA SIYOSIY QATAG‘ONLIK	52
2.1. XX asrning 20-yillarida Turkiston o‘lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot.....	52
2.2. Yangi iqtisodiy siyosat va uning mohiyati.....	54
2.3. Qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish siyosati.....	56
2.4. O‘zbekistonda “Madaniy inqilob” va uning oqibatlari.....	59
2.5. XX asrning 20-yillari ikkinchi yarmi va 30-yillardagi siyosiy qatag‘onlar.....	62
III BOB. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G‘ALABAGA QO‘SHGAN HISSASI	71
3.1. Urushning boshlanishi va umumiy harbiy safarbarlik.....	71
3.2. Urush yillarida O‘zbekiston sanoati va qishloq xo‘jaligi.....	83
3.3. Urush yillarida fan va madaniyat.....	92
3.4. O‘zbekistonliklarning urush jangohlarida ko‘rsatgan jasoratlari.....	95
3.5. O‘zbekiston aloqachilarining fashizim ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi.....	102
IV BOB. SOVET XOKIMYATINING O‘ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOY-SIYOSIY, IQTISODIY TADBIRLARINING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI (1946-1989 yy.)	106
4.1. Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-	

siyosiy hayoti.....	106
4.2. Respublikada 1946-1990 yillardagi ma'naviy-madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'lqini.....	114
4.3. O'zbekistonda demografik jarayonlar va soxta "urbanizatsiyalashtirish".....	119
4.4. O'zbekistonda ekologik holatining og'irlashishi va Orol fojasi.....	124
4.5. O'zbekiston "qayta qurish" yillarida.....	127
4.6. O'zbekistonda qatag'onlikning yangi bosqichi: "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" nomli soxta ishlar.....	130
4.7. O'zbekiston mustaqillikka erishish yo'lida (1989-1991 yy.).....	131
XULOSA.....	149
GLOSSARIY.....	150
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	159

G'ULOMOV I.K.

O'ZBEKISTON TARIXI

O'quv qo'llanma

Toshkent - "METHODIST NASHRIYOTI" - 2024

Muharrir: Bakirov Nurmuhammad

Texnik muharrir: Tashatov Farrux

Musahhih: Saidova Nurshoda

Dizayner: Ochilova Zarnigor

Bosishga 1.04.2024.da ruxsat etildi.

Bichimi 60x90. "Times New Roman" garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 11. Nashr bosma tabog'i 10,5.

Adadi 300 nusxa.

"METHODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Shota Rustaveli 2-vagon tor ko'chasi, 1-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot rozilgisiz chop etish ta'qiqlanadi.